

ΣΠΥΡΟΣ ΤΖΟΚΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΘΕΜΑ : "Προϋποθέσεις, διαδικασίες και επιπτώσεις των
εξωτερικών δανείων κατά την περίοδο 1879-93. Η εξυπηρέτηση του
δημοσίου χρέους από το ελληνικό κράτος".

ΣΠΥΡΟΣ ΤΖΟΚΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΘΕΜΑ : "Προϋποθέσεις, διαδικασίες και επιπτώσεις των εξωτερικών δανείων κατά την περίοδο 1877-93. Η εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους από το ελληνικό κράτος".

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν αποτελεί αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα, Νόμος 5343/1932 άρθρο 202 παρ. 2.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ερχασία αυτή είναι μια προσπάθεια συμβολής στον προβληματισμό γύρω από τους βηματισμούς του αναξάρτητου ελληνικού κράτους να προακολουθήσει τους συδυούς των αναπτυγμένων κρατών της δύσης και να ενσωματωθεί στην οικογένεια αυτή σε ισότιμη βάση. Η μελέτη της πορείας του ελληνικού κράτους προς αυτή την κατεύθυνση δεν είναι πάντα εύκολη, ούτε απροσληνισμένη, καθώς το πρωτογενές υλικό δεν είναι ικανό να απαντήσει σε ερωτήματα που διαρκώς προκύπτουν. Ποιοί, για παράδειγμα, είναι οι βαθύτεροι λόγοι μιας αναλακλήρωτης και ίσως μη επιθυμητής πορείας του ελληνικού κράτους; Ή για ποιούς λόγους εξόρσεις και αφετηρίες πολλή υποσχόμενες δεν ολοκληρώνονται και επανερχόμεστε πάλι σε "λύσεις" αποτυχημένες και εκ των προτίων δοκιμασμένες, οι οποίες καταλήχουν σε πολιτικά και οικονομικά "αδιέξοδα"; Τελικά η απόδοση των δεινών σε εξω-ιστορικούς παράγοντες, όπως ο χαοκκτήρας των Ελλήνων, είναι δυνατό να ευσταθεί; Πολλά παρόμοια ερωτήματα αναζητούν απαντήσεις επιστημονικά τεκμηριωμένες, χωρίς ιδεολογική φόρτιση.

Το μη επαρκές πρωτογενές υλικό ή η μη επίπνη αναζήτηση του αντικαταστάθηκαν κάποιες φορές με την υπόθεση και τη θεωρία, που ήταν φορτισμένες ιδεολογικά και δοκίμαζαν την αξιοπιστία της επιστήμης της Ιστορίας. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι η προέθεση του υλικού χωρίς καμμία ερμηνεία διασφαλίζει την αξιοπιστία της Ιστορίας. Επομένως ανάμεσα στην αντικατάσταση του πρωτογενούς υλικού με επισφαλείς και γενικευμένες θεωρίες και στη θεοποίηση του υλικού αυτού πρέπει να υπάρχει κάποια μεσότητα.

Η μεσότητα, η οποία περιλαμβάνει την έρευνα των πρωτογενών πηγών και τη διατύπωση της ερμηνείας, η οποία θα πρέπει να εντάσσει το ερευνώμενο θέμα στην ολότητα του και να το εξηρεί. Ούτε λοιπόν λαχναί των εμπειρικών στοιχείων και απομάκρυνση από τη θεωρία, ούτε άκρτος βερυπαλισμός που γενικεύει και παρερμηνεύει. Γιατί όταν οι πραγματικότητες αντικαθίστανται από διάφορες κατηγοριοποιήσεις, όταν οι πραγματικοί σκοποί από αφηρημένους και η καθημερινή ζωή από την Ιστορία, τότε καταχράουμε σύστημα αριθμών ή ασχολούμεστε ερχαστηριακά και δεν αναλύουμε την ανθρώπινη δυναμική.

Η ερχασία αυτή έχοντας την υψηλή φιλοδοξία να είναι συνεπής με την προαναφερθείσα μεσότητα και ανάλογη ου ήθους που πρέπει να διακρίνει την επιστημονική έρευνα, εξετάζει τον εξωτερικό δανεισμό του ελληνικού κράτους κατά την περίοδο 1879-1893, επειδή την χρονική αυτή περίοδο συνήφθησαν πολλά κρατικά δάνεια και ακολουθεί μια άλλη μεγάλη χρονική φάση απουσίας κρατικών εξωτερικών δανείων. Η προσπάθεια είναι να ενταχθεί ο εξωτερικός δανεισμός στην ολότητα του και να δειχθούν οι επιδράσεις του στην αναπτυξιακή πορεία της Ελλάδας. Η

πληρέστερη κατανόηση του εξωτερικού δανεισμού της Ελλάδας κατά την περίοδο αυτή επιβάλλει μια συνοπτική ανασκόπηση των κύριων χαρακτηριστικών του εσωτερικού και διεθνούς πλαισίου κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι., καθώς σηματοδοτούν καθοριστικές αλλαγές στην Ελλάδα και στον παγκόσμιο χώρο. Η ανασκόπηση αυτή θα παρακολουθείται από παραποιές και σημειώσεις, οι οποίες κατ'ανάγκη δεν θα έχουν την απλή μορφή συμπληρώσεων και επεξηγήσεων, αλλά θα είναι ουσιαστικές, καθώς τα θέματα είναι τεράστια και αρκετές φορές οι περιλήψεις ή οι ανασκοπήσεις είναι σε βάρος της ουσίας. Επομένως για τις αποδείξεις των αναφερουμένων στο πρώτο μέρος θα παραπέμπουμε στις ανάλογες μελέτες.

Το εσωτερικό πλαίσιο κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. φαίνεται ότι διαφοροποιείται σε σύγκριση με τα προηγούμενα πενήντα χρόνια του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Μερικές απ'αυτές τις διαφοροποιήσεις έχουν Πανβαλκανικό χαρακτήρα, καθώς συνδέονται με γενικότερες αλλαγές του διεθνούς χώρου. Η εξάρτηση των Βαλκανικών κρατών από τη Δύση, πριν το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. ήταν στρατιωτική, πολιτική και διπλωματική, ενώ από το χρονικό αυτό διάστημα ο έλεγχος αυτός πήρε πιο άμεσα οικονομική μορφή. Το ξένο κεφάλαιο διεισδύει στις χώρες της περιφέρειας με τη μορφή κυρίως των κοστικών δανείων και των σιδηροδρομικών επενδύσεων. Την ίδια περίοδο πραγματοποιούνται και άλλες σημαντικές αλλαγές στον ελληνικό χώρο που καταδεύουν την ιδιαιτερότητα της και τη χαρακτηρίζουν ως μεταβατική για την ιστορική πορεία του Νεοελληνικού κράτους.

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881) δεν αποτελεί μόνο την πρώτη επέκταση των συνόρων του "ελεύθερου ελληνισμού" σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά συναρτάται με μια σειρά από παρόχοντες που ξεπερνούν την άμεση συγκυρία και που εκφράζουν ποιοτικές διαφοροποιήσεις τόσο στον ευρύτερο βαλκανικό, όσο και στο στενότερο χώρο του ελληνισμού. Η προσάρτηση πέρα από τις σαφείς συνέπειες στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, αύξησε την έκταση του ελληνικού κράτους κατά 26,7% και του πληθυσμού κατά 18%, αύξηση που θεωρείται σημαντική, αν ληφθεί υπόψη η στενότητα του ελληνικού χώρου. Ταυτόχρονα συνετέλεσε στην αλλαγή των συνθηκών γεωγραφίας, που επικρατούσαν ως τότε στο μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας.

Η επέκταση του ελληνικού κράτους σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των σιδηροδρόμων και τον ραγδαίο εκπονηματισμό της οικονομίας δημιούργησαν για πρώτη φορά τις προϋποθέσεις για μια ενιαία και σχετικά διευνοημένη εσωτερική αγορά, που θα αποτελούσε την αφετηρία για την ανάπτυξη της γεωργίας και της ντόπιας βιομηχανίας. Ταυτόχρονα η επιτάχυνση της εκπονηματισμού της τεχνοοικονομικής υποδομής από τις κυβερνήσεις Τσικουρή

έλεγε ο Γάλλος Ιστορικός Marras και με χνωμονά το συμφέρον του ελληνικού κράτους, όχι μόνο όπως το καταλαμβάνουμε εμείς σήμερα, αλλά και όπως το καταλάβαιναν εκείνη την εποχή. Η αποτίμηση του εξωτερικού δανεισμού, η οποία καλύπτει το τέταρτο κεφάλαιο, θα πρέπει να απαντά σε κύρια ερωτήματα όπως: Υπήρξε ποάχυντι αναγκαιότητα ο εξωτερικός δανεισμός για τον εκσυγχρονισμό και την "αποχέωση" της Ελληνικής οικονομίας; Ο τρόπος που σκηματίσθηκαν και αξιοποιήθηκαν τα εξωτερικά δάνεια εξυπηρέτησε την παροπάνω αναγκαιότητα; Ποιός ήταν ο ρόλος του παροικιακού ελληνισμού στο εξωτερικό δάνειο της περιόδου; Για ποιούς λόγους επέμεναν οι ξένοι κεφαλαιούχοι να δανείζουν μια υπερχρεωμένη οικονομία, όπως της Ελλάδας, ιδιαίτερα μετά το 1885; Η υπέρβαση τέλος δανειακή επιβάρυνση της περιόδου είχε ή όχι σοβαρές συνέπειες για το μέλλον του ελληνικού κράτους τόσο στον οικονομικό όσο και στον πολιτικό τομέα;

Η εισροή ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. και η δημιουργία τεχνικο-οικονομικής υποδομής στη χώρα αναμφισβήτητα αποτέλεσαν βασικές προϋποθέσεις για τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό του ελληνικού κράτους, ο οποίος θα ολοκληρωθεί στη δεκαετία του 1920. Οι προϋποθέσεις όμως αυτές δημιουργήθηκαν από το εξωτερικό, καθώς η ανάπτυξη του ελληνικού κράτους στηρίχθηκε στο ξένο κεφάλαιο, που εισέρευσε κυρίως με τη μορφή των κρατικών δανείων. Ο διεθνής οικονομικός έλεγχος που επεβλήθηκε στην Ελλάδα το 1898 ως αποτέλεσμα της πώλησης αυτής καπιταλιστικής διεύθυνσης στο βαλκανικό χώρο, παχίωσε την εξάρτηση του ελληνικού κράτους από τις μεγάλες βιομηχανικές δυνάμεις της δύσης και προσωινίζει το τύπο ανάπτυξης του. Η προσέγγιση αυτών των συνεπειών του εξωτερικού δανεισμού που αφορούν στην αναπτυξιακή διαδικασία της Ελλάδας ερευνώνται στο πέμπτο κεφάλαιο της εισαγωγής. Στο κεφάλαιο αυτό με τη συνεπικουρά των μελετών που εκπονήθηκαν για την ανάπτυξη και με βάση το πρωτογενές υλικό, που αναφέθηκε επιχειρείται η θεωρητική προσέγγιση της εξέλιξης της Ελλάδας από τις αναπτυγμένες χώρες της δύσης. Κοινά δε στοιχεία της πορείας της Ελλάδας συναντώνται και στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες και ως εκ τούτου συγκά αναφέρονται.

Συμπερασματικά λοιπόν η έρευνα των πρωτογενών πηγών και η μελέτη των δευτερογενών μας οδηγούν στη βεβαιότητα ότι το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. είναι ιδιαίτερα σημαντικό -αν όχι καθοριστικό- για τη μελέτη της πορείας του ελληνικού κράτους. Η εισαγωγή αυτή δε φιλοδοξεί να αποσαφηνίσει όλες τις πλευρές αυτής της περιόδου - εξάλλου αυτό είναι αδύνατο - αλλά α συμβάλει στη διαφώτιση μιας σημαντικής πτυχής της περιόδου, αυτής των εξωτερικών δανείων και των συνεπειών τους στις τύχες του Νεοελληνικού κράτους.

ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΘΕΜΑΤΟΣ

Στις 10 Δεκεμβρίου του 1893 συζητείται επίσημα από την ελληνική κυβέρνηση η αδυναμία του ελληνικού κράτους να ανταποκριθεί στην εξυπηρέτηση του εξωτερικού δημόσιου χρέους. Το γεγονός αυτό καθ'αυτό καταχράσει την αποτυχία της οικονομικής φιλοσοφίας, η οποία διέπνεε τις κυβερνήσεις της δεκαετίας του 1880 και κυρίως αυτών του Χ.Τοικουπή. Πριν βέβαια απ'αυτό το γεγονός προηγήθηκε μια δεκαετία ξέφρενου δανεισμού απ'το εξωτερικό. Από το 1878, όταν διακανονισθηκε το χρέος του ελληνικού κράτους από τα επαναστατικά δάνεια, μέχρι το 1893 συνήφθησαν επτά εξωτερικά δάνεια.

Το πρώτο ζητούμενο επομένως θα είναι ο τρόπος σύναψης αυτών των δανείων και η συνολική αποτίμησή τους, ώστε να διαφωτισθεί η πτώχευση του κράτους το 1893. Η σύναψη των εξωτερικών δανείων της περιόδου 1879-1893, οι προθέσεις και οι προσδοκίες των κυβερνώντων, οι θέσεις που διατυπώθηκαν στη βουλή των ελλήνων, οι απόψεις που εκφράστηκαν στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, οι φανερές και μη συζητήσεις των δανειστών και τέλος ο ρόλος της εγχώριας οικονομίας τότε και του παροικιακού κεφαλαίου, θα διευκολύνουν το στόχο της δυνατής αντικειμενικής παρουσίασης του γεγονότος και της ερμηνείας του. Το ζητούμενο αυτό θα ελέγχεται και θα διασταυρώνεται συστηματικά κυρίως από πρωτογενείς πηγές και κατά περιπτώσεις από δευτερογενείς.

Η αποτίμηση του εξωτερικού δανεισμού της περιόδου 1879-93 με τα συνυφασμένα συμπεράσματα θα στηρίξει το δεύτερο ζητούμενο του θέματος, το οποίο ευπεριέχει τις επιπτώσεις της συγκεκριμένης οικονομικής και πολιτικής φιλοσοφίας στην επιδιωκόμενη εκβλουπικήνιση του ελληνικού κράτους και κατ'επέκταση στην ανάπτυξη του διαδικασίου. Στην αναζήτηση του ζητούμενου αυτού θα μας διευκολύνει η απάντηση των βασικών ερωτημάτων.

Το πρώτο θα αφορά στη γενική σκοπιμότητα σύναψης των εξωτερικών δανείων της περιόδου, που δεν είναι άλλη από την επιχείρηση εκβλουπικήνισης και εκσυγχρονισμού της χώρας. Η αποπληρωμή των δανείων βάρυνε κυρίως τον πρωτογενή τομέα, το πλεόνασμα του οποίου μεταφερόταν με αυτόν τον τρόπο στην ανάπτυξη του δευτερογενούς. Το ερώτημα επομένως είναι, αν αυτό το πλεόνασμα μεταφέρθηκε ή προσανετολίσθηκε στον δευτερογενή τομέα ή αντίθετα λειτούργησε για αποθησαύριση, κεδοσκοπία και επενδύσεις στον τριτογενή τομέα.

Το δεύτερο αναφέρεται στο γεγονός της κοροκοπίας του κράτους, αν δηλαδή αυτό είναι στενά διαχειριστικό, λογιστικό ή δομικό. Αν, συγκεκριμένα το ελληνικό κράτος αδυνατούσε προσωρινά να ανταποκριθεί στις δανειακές του υποχρεώσεις, οπότε με μια στοθεοποιητική πολιτική θα αντιμετώπιζε την πίεση ή αν η υποχρέωση του ελληνικού κράτους από το εξωτερικό δημιουργούσε τέτοιες εξασθήσεις, ικανές να προσδιορίσουν τον τύπο

ανάπτυξης της χώρας. Η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα θα διευκολύνει και αυτή του πρώτου. Το ερώτημα αυτό ανιχνεύει το ποιόν της ανάπτυξης του ελληνικού κράτους με την έννοια της αυτονομίας ή της εξάρτησης και όχι το ποσόν, του πόσο λιγότερο ή περισσότερα δηλαδή αναπτυγμένη είναι η Ελλάδα συγκριτικά με τις αναπτυγμένες ή μη χώρες.

Πριν όμως προχωρήσουμε στη διερεύνηση του θέματος είναι αναγκαίο να καταγράψει ο χωρο-χρόνος, η ιστορική συγκυρία, η οποία αναμειβήτητα συνόψισε τη σύνοψη αυτών των δανείων. και αυτό υποστηρίζεται, επειδή ο εξωτερικός δανεισμός της περιόδου εξυπηρέτησε μια αμφίδρομη συνθήκη του τελευταίου τετάρτου του 19ου αι.: την ανάγκη των κρατών της περιφέρειας να εξεύρουν κεφάλαια για τον εκσυγχρονισμό τους και τις νέες επιλογές του διεθνούς κεφαλαίου να εξάγει κρήνη σε κερδοφόρες αγορές. Επομένως η συνοπτική παρουσίαση του εσωτερικού και διεθνούς πλαισίου θα φωτίσει τη συγκυρία του εξωτερικού δανεισμού. Η καταγραφή αυτή θα στηριχθεί κατ' ανάγκη σε δευτερογενείς και τριτογενείς πηγές και συνακόλουθα θα έχει χαρακτήρα, αρκετές φορές, αξιωματικό, με την έννοια ότι θα γίνονται αποδεκτές οι πηγές που καταγράφονται και χρησιμοποιούνται και μη αποδεκτές αυτές, οι οποίες παραλείπονται. Τέλος στην ίδια ενότητα συμπεριλαμβάνεται και ο διακανονισμός του χρέους της Ελλάδας, το 1878, γεγονός που και τυπικά επέτρεψε στο ελληνικό κράτος να επανενταχθεί στις διεθνείς κεφαλαιοαγορές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1.1

Ο ΕΥΝΟΙΚΟΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ. Η ΑΝΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΟ- ΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΔΟΤΩΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΤΟΥ 19ου αι.

Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. παρατηρείται στο ελληνικό κράτος αναστροφή της δημοσιονομικής πολιτικής των κυβερνήσεων σε σύγκριση με τα προηγούμενα 50 χρόνια της ύπαρξης του Νεοελληνικού κράτους. Η προσεκτική μελέτη των προϋπολογισμών, που υπάρχουν και των ποσοτών των δαπανών που καταγράφουν για διάφορους τομείς αποδεικνύουν τις διαφορετικές επιλογές του κράτους και την πύεση κάποιων καταστάσεων.(1). (Π1)

Οι νέες αυτές επιλογές των κυβερνήσεων οφείλονται σε πύεσεις τόσο του "εξωτερικού" όσο και του "εσωτερικού" παράγοντα. Η μελέτη της σχέσης των δύο αυτών παραγόντων δεν εμπίπτει στο περιεχόμενο και στην έρευνα της παρούσας εργασίας, πολύ δε περισσότερο, όταν δεν έχουν ακόμα αποσαφηνισθεί αρκετά στοιχεία της (2). Ωστόσο θα πρέπει ενδεικτικά να καταγραφούν αυτοί οι παράγοντες οι οποίοι συνετέλεσαν στην αλλαγή της οικονομικής ατμόσφαιρας στην Ελλάδα του τελευταίου τετάρτου του 19ου αι.

Η βασική τουή που χαρακτηρίζει την περίοδο 1875-1880 μπορεί να συνοψισθεί στη μεταβολή των διπλωματικών και στρατιωτικών ισορροπιών στο Βαλκανικό χώρο.(3) Γεγονός που συνέτεινε ιδιαίτερα στην αναδιάρθρωση των δημοσιονομικών επιλογών. Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877 κατέφερε πλήγμα στο δόγμα της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και δημιούργησε νέες καταστάσεις στη Βαλκανική χερσόνησο. Η πιθανή αναδιάρθρωση της Βαλκανικής μετά την κατάραση του status quo, που επικρατούσε μέχρι τότε με τη συμφωνία των Μεγάλων δυνάμεων, δημιούργησε τις προϋποθέσεις να περάσουν οι "Μεγάλες Ιδέες" από το στάδιο των οραμάτων στο σχέδιο συγκεκριμένης δράσης. Επίσης η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και το συνέδριο του Βερολίνου με τις εδαφικές ανακατατάξεις που προβλέπουν οδηγούν τους Βαλκανικούς Εθνικισμούς σε νέα διαδικασία μόνιμης αντιπαράθεσης. Η ξωνική αυτή μεταβολή της διεθνούς συγκυρίας, που απειλεί άμεσα ενδοβαλκανική σύρραξη σηματοδοτεί εξέλιξεις στο εσωτερικό των Βαλκανικών χωρών με κυρίαρχο αίτημα την ανάγκη του εκσυγχρονισμού. Η απειλή αυτή των εθνικών αναγκαιότητων καθορίζει ως ένα βαθμό και την προδιαγραφή των εσωτερικών επιλογών του Νεοελληνικού κράτους.

Οι εσωτερικές αυτές επιλογές αντιπροσωπεύονται με ένα βαθμό στους προϋπολογισμούς του ελληνικού κράτους. (Π2) Στον πίνακα 2 διαπιστώνουμε ότι οι στοατιωτικές δαπάνες μένουν το 1875, όταν η απειλή ενός πολέμου δεν ήταν ορατή και οι τυχόν των Βαλκανικών κρατών είχαν αφαιρεθεί στις Μεγάλες Δυνάμεις, κυμαίνονταν σε λογικά ποσοστά επί του προϋπολογισμού, αν και χαμηλά. Οι αναλογίες αυτές μεταβάλλονται σημαντικά από το 1875-80. Ενώ μέχρι το 1875 το ποσοστό των στοατιωτικών δαπανών επί του προϋπολογισμού αντιπροσωπεύει περίπου το 25%, από το 1875 αυξάνεται και αντιπροσωπεύει περίπου το 45%. Οι στοατιωτικές δαπάνες διπλασιάζονται, σε εκατομμύρια δραχμές καθώς μέχρι το 1875 κυμαίνονται κατά μέσο όρο στα 10-12 εκατ. ενώ μετά στα 25-35 εκατ. Η αναγκαιότητα κατά συνέπεια της νέας φάσης του Ανατολικού Ζητήματος λειτουργεί ως αίτιο εσωτερικών ανακατατάξεων και επιλογών που επιβάρυναν ιδιαιτέρως τον προϋπολογισμό του κράτους και γενικότερα καθόρισαν εν μέρει τους οικονομικούς προανατολισμούς του.

Αλλά η σύνθεση του προϋπολογισμού των εξόδων δεν μεταβάλλεται μόνο στις στοατιωτικές δαπάνες. Μετά το 1880 οι δημόσιες επενδύσεις και τα δημόσια έργα πολλαπλασιάζονται. Είναι χαρακτηριστικό ότι από την ίδρυση του το Νεοελληνικό κράτος μέχρι το 1880 δαπανούσε για δημόσια έργα ελάχιστο μέρος του προϋπολογισμού, που αντιπροσώπευε περίπου το 2%-4% (4). Αντίθετα από τη χρονολογία αυτή και μετέπειτα διαθέτονται μετὰ πολλὰ ποσὰ για τη δημιουργία και τον εκσυγχρονισμό της τεχνικο-οικονομικής υποδομής, που αντιπροσωπεύουν περίπου το 7,5%-10% του προϋπολογισμού. (5) Η μεταβολή αυτή των προανατολισμών αποσκοπεί στην υλικότεχνική βελτίωση της χώρας και στην αναγκαία υποδομή για μια "εσπιταλιστική αποστέωση" αλλά προδίδει και τα "συμπλέγματα" μιας "αστικής" τάξης εμπιστευμένης από τη δύσχυτη Ευρωπαϊκή συμβολική θεώρηση των σιδηροδρόμων και της τεχνικής ως παλλόδου εκσυγχρονισμού και προόδου. Και τα "συμπλέγματα" αυτά που προωθούνται από ένα έντονο επαχθισμό θα στοιχίσουν τουλάχιστον στο αμειβητούμενο για την αποτελεσματικότητά του έργο των σιδηροδρόμων, το οποίο αναλύεται στη συνέχεια, όταν γίνεται αποτίμηση του εξωτερικού δανεισμού της περιόδου. Ωστόσο στο σημείο αυτό θα πρέπει να προβληματιστούμε για την αναγκαιότητα της κατασκευής σιδηροδρόμων εκείνη την εποχή, όταν ακόμα στις μέρες μας οι σιδηροδρόμοι της χώρας ελάχιστα άλλαξαν.

Αλλά ως συνωρίσουμε τη μεταβολή αυτή στις επενδύσεις δημοσίων έργων, που αρχίζει από τον Ώληχιωσι και Κομουνδόπουλο. Το 1882 η κυβέρνηση Τσιρκούπη συνάπτει δάνειο οδοποιίας από την Εθνική Τράπεζα ύψους 20.000.000 φρ.. Ως το 1890 δαπανήθηκαν άλλα 30.000.0-00 φρ. και το οδικό δίκτυο τετραπλασιάσθηκε και ξεπέρασε το σύνολο τα 4.000 χιλιόμετρα, (6)

Πολλαπλασιάζονται οι κατασκευές λιμενικών έργων, γεφυρών και φάρων. Βελγική αποστολή ανέλαβε την αναδιοργάνωση της τηλεγραφικής και ταχυδρομικής υπηρεσίας. Στην ίδια περίοδο αρχίζει η εκτέλεση δυο βασικής σημασίας έργων, που αποσκοπούσαν την ελληνική κυβέρνηση από πολλά χρόνια, η αποξήρανση της λίμνης Κωπαίδας και η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου. Την ίδια εποχή αναπτύσσεται σημαντικά το σιδηροδρομικό δίκτυο της χώρας. Τον Αύγουστο του 1882 η κυβέρνηση Τριkouπη υπέγραψε με την Πιστωτική Τοκήπεζα παραχωρητήριο για την κατασκευή των σιδηροδρόμων Πελοποννήσου και ιδρύθηκε η εταιρεία ΣΠΑΠ.(7) Τον ίδιο χρόνο παραχωρείται το προνόμιο για τις γραμμές Βόλου-Λάρισας και Βελεστίνου-Καλαμπάκας στο χρηματιστή Μαυροκορδάτο, ο οποίος δημιούργησε την εταιρεία "Σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας" με συμμετοχή του Α.Συγγρού. Επίσης ψηφίσθηκε η κατασκευή του σιδηροδρόμου Αθηνών-Λαυρίου, που ανέλαβε η εταιρεία "Σιδηρόδρομοι Αττικής". Τέλος τον Ιούνιο του 1883 ιδρύθηκε η Εταιρεία "Σιδηρόδρομοι Πύργου-Κοτακώλου". Το σιδηροδρομικό δίκτυο είχε μήκος 400 χιλιομ. το 1884, 916 χιλιομ. το 1894 και 1280 χιλιομ. το 1904.

Τα δημόσια έργα και κυρίως η κατασκευή σιδηροδρόμων δε φαίνεται να απέδωσαν ή τουλάχιστον δεν επέλεσαν το σκοπό για τον οποίο εκτελέσθηκαν. Αν επιχειρήσουμε μια πρώτη αποτίμηση θα διαπιστώσουμε ότι τόσο τα δημόσια έργα, όσο κυρίως η κατασκευή σιδηροδρόμων στις προηγμένες χώρες (στο τέλος τέτατο του 19ου αι.) λειτουργήσαν ως παράγοντας καπιταλιστικού μετασχηματισμού, περισσότερο με τις παρενέργειες, που είχαν στην εκβιομηχάνιση παρά με τις ωφέλειες στις μεταφορές. Στην Ελλάδα όμως το μεγαλύτερο μέρος των πρώτων υλών εισαχόταν αυτούσιο, εξαιτίας της ανυπαρκτής βιομηχανίας κατασκευής δικτύου, τσχαλού υλικού κ.ο.κ.(8) Ακόμα και οι τεχνικοί ήταν Γάλλοι και Ελβετοί.(9)

Παράλληλα τα έσοδα των σιδηροδρομικών εταιρειών παραμένουν σχεδόν στάσιμα: 7.500 δραχ.ετησίως κατά χιλιόμετρο το 1884, 8200 δραχ. το 1895, 9.000 το 1900 και 8.700 το 1910. Ακόμα και η πιο (και μόνη) αποδοτική γραμμή του δικτύου Αθηνών-Πειραιώς αντλούσε μεγάλο μέρος των εσόδων της από τα δημόσια λουτρά και τις άλλες ιδιότητες εγκαταστάσεις της στο Φάληρο.(10) Τέλος θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο σχεδιασμός του σιδηροδρομικού δικτύου εξυπηρέτησε κυρίως παράλλες περιοχές και αναπόφευκτα ανταγωνίστηκε την ελληνική ναυτιλία, σε μια περίοδο ραγδαίας κρίσης και ανταγωνισμού των παγκόσμιων ναυτικών μεταφορών.(11) Σύμφωνα με το Γ. Δερτιλή η υποτιθέμενη ένδειξη του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της χώρας με την κατασκευή των σιδηροδρόμων, απλώς συνετέλεσε σε μια βαρύτερη αύξηση της ξένης οικονομικής κυριαρχίας με μέσο το δημόσιο δόσε και, τέλος, στην πτώση του 1893.

Είναι γεγονός ότι τα δημόσια έργα και οι στρατιωτικές επενδύσεις απορροφούσαν ολοένα μεγαλύτερο μέρος των κρατικών εσόδων. Αν σ'αυτά συνυπολογίσουμε το μόνιμο πρόβλημα του υπερδιογκωμένου τριτογενούς τομέα¹³ του ελληνικού κράτους που απορροφούσε μεγάλο ποσοστό του προϋπολογισμού⁽¹²⁾, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι η δεκαετία 1880 χαρακτηρίζεται από μια μόνιμη δημοσιονομική ένδεια. Από την άλλη πλευρά η ανεπάρκεια του πρωτογενούς τομέα και η εμβρυακή, αν όχι ανύπαρκτη, κατάσταση του δευτερογενούς ήταν αδύνατο να καλυψουν τις παραπάνω ανάγκες, πολύ δε μάλλον όταν οι εισαγωγές για καταναλωτικές ανάγκες ξεπερνούσαν κατά πολύ τις εξαγωγές. Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας είναι διαρκώς ελλειμματικό. (Π 4, 5) Στο διάστημα 1851-1912 το εμπορικό ισοζύγιο δεν παρουσίασε ούτε μια φορά πλεόνασμα, και οι εξαγωγές δεν κάλυπταν παρά το 40 με 70% της αξίας των εισαγωγών, καμιά φορά μάλιστα κι ακόμα λιγότερο. ⁽¹³⁾

Το ερώτημα που προκύπτει είναι, με ποιο τρόπο καλύπτονταν τα μεγάλα ανοίγματα του προϋπολογισμού επί των κυβερνήσεων Τρικούπη και ποια ήταν η προέλευση των πόρων που μπορούσε και κάλυπτε μια ευρεία μάζα μη παραγωγικών απασχολήσεων;

Η προέλευση των πόρων του ελληνικού κράτους, καλύπτεται κυρίως από τους άδηλους πόρους, που ως ένα βαθμό επιτυγχάνουν να αποσοβήσουν την κρίση του ισοζυγίου πληρωμών. Ο μεγαλύτερος όγκος των άδηλων πόρων προέρχεται από μεταβίβαση ιδιωτικών κεφαλαίων, που δε συνδέονται μέχρι το 1880 άμεσα με παραγωγικές δραστηριότητες στο εσωτερικό της χώρας. Τα κεφάλαια αυτά απαρτίζονται από τα κέρδη του εμπορικού ναυτικού και από τους Έλληνες του εξωτερικού. Από το 1880 και ύστερα τα κεφάλαια (κυρίως των ιδιωτών) πολλαπλασιάζονται, αλλά έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά. Κυρίως η μεταφορά των κεφαλαίων διενεργείται με κερδοσκοπικά κριτήρια συμμετέχοντας άμεσα και αποφασιστικά στις οικονομικές λειτουργίες της χώρας. Ο πολλαπλασιασμός των κεφαλαίων δημιούργησε στην περίοδο 1880-1890 μια πληθώρα καινοτόμων οικονομικών και χρηματιστικών δραστηριοτήτων, σχεδόν ανύπαρκτων στο παρελθόν. ⁽¹⁴⁾

Τέλος οι κυβερνήσεις του Χαρίλαου Τρικούπη για να καλύπτουν τα μεγάλα ανοίγματα του προϋπολογισμού βασίσθηκαν στον εξωτερικό δανεισμό. Τα μεγάλα δημόσια δάνεια συνέβαλαν βέβαια βραχυπρόθεσμα στην αύξηση της χρηματικής ρευστότητας και στην έμμεση χρηματοδότηση των μη παραγωγικών στρωμάτων, αλλά μακροπρόθεσμα επιβάρυναν το ισοζύγιο πληρωμών και δημιούργησαν τεράστια ελλείματα του προϋπολογισμού. ⁽¹⁵⁾

Δε θα πρέπει βέβαια να παραλείψουμε να αναφέρουμε

ότι η χρηματοδότηση της ανορθωτικής προσπάθειας του Χ.Τρικούπη στηριχθηκε και στην αύξηση της φορολογίας. Και η αύξηση της φορολογίας ήταν άδικη και αντιφατική, γιατί αφενός επιβαρύνθηκαν τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα και αφετέρου φοροαπαλλάχθηκαν σχεδόν οι υποψήφιοι επιχειρηματίες, είτε αυτόχθονες είτε ομογενείς. Παρόλες τις τεράστιες ανάγκες του δημοσίου ταμείου, ο Τρικούπης δεν αποτόλμησε την αύξηση των άμεσων φόρων αλλά συνεχώς αύξανε τους έμμεσους. Πδ,7 Μια τέτοια όμως δημοστονομική πολιτική, αν δεν υπάρξουν παραγωγικές επενδύσεις, αυξάνει το έλλειμμα και δημιουργεί νέα αδιέξοδα. Αδιέξοδα που ο Τρικούπης προσπάθησε να αντιμετωπίσει με τον εξωτερικό δανεισμό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ - ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Βεργόπουλος Κ., "Τα εξωτερικά δάνεια",
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους"
Εκδοτ.Αθηνών, том.ΙΔ, σελ. 78-83
(Σχετικά με την αύξηση των δαπανών)
Κατά την περίοδο 1882-1892, την οποία ο Edmond Thery χαρακτήρισε σαν "χρηματική τρέλα" το σύνολο των τακτικών και έκτακτων δαπανών ήταν 1.127.300.000 δρχ., ενώ το σύνολο των τακτικών εσόδων ήταν μόνο 823.600.000 δρχ. Το συνολικό έλλειμμα επομένων ήταν περίπου της τάξεως του 27% επί των συνολικών δαπανών. Το έλλειμμα αυτό οφείλεται κυρίως στις δαπάνες για την άμυνα και τα δημόσια έργα. Δεν υπολογίζουμε τη μισθοδοσία του τριτογενούς τομέα, η οποία προϋπήρχε. Στα κρίσιμα χρόνια 1885 και 1886, λόγω της επιστρατεύσεως και των πολεμικών πιστώσεων, το έλλειμμα είχε φθάσει σε 56,4% και σε 51,2% επί των συνολικών δαπανών.
Καραγιάννης Σ., Το Τρικούπικό πολιτικό κόμμα, (1872-1895), σελ.78-85, Οικονομικές επιλογές & προοπτικές. Αναφέρονται οι νέες οικονομικές επιλογές Τρικούπικής παράταξης.
2. Η θεωρητική συζήτηση, για παράδειγμα, που έχει ως αντικείμενο τους πραγματικούς αντίκτυπους που είχε η εξαγωγή των κεφαλαίων από τις προηγμένες χώρες της Δύσης, συνεχίζεται και οι γνώμες διχάζονται. Βλ. λ.χ τη συνομιλία Α. Emmanuel και S. de Brundof στο περιοδικό "L' homme et la Societe" (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1971) αρ.22 σελ. 67-96 ή Δ.Στεφανίδης "Η εισροή των ξένων κεφαλαίων" Θεσσαλονίκη 1930.

* Gross, H., "Η συμβολή της Δυτικής Ευρώπης στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των βαλκανικών χωρών" σελ. 46-47.

* Μουζέλης, Ν., "Νεοελληνική κοινωνία....." σελ. 39-44

* Φωτόπουλος, Τ., "Εξορτημένη ανάπτυξη...." σελ. 80 κ. 152

* Stavrianos L.S., The Balkans....."σελ. 73 και 79-82

3. Βλ. Κόφος Evangelos: "Greece and the Eastern Crisis 1875-1878 Institute for Balcan Studies 148, Thessaloniki 1975

D. Dakin: "Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923 σελ. 195-215

Π. Δερτιλής: "Περί του Δημοσίου Χρέους της Ελλάδας"
"....., να πληρέστερον μελετήση τις το δημόσιον χρέος της Ελλάδος ενδεκνυται να γνωρίση την Ιστορίαν των πολέμων αυτής και των επιστολατευσεων αυτής και να λάβει υπ' όψει του τας πολιτικές ως και τας οικονομικές και άλλας συνθήκας υπ' ας εξελίχθη η δημοσιονομική ιστορία του ελληνικού κράτους..... τόμος 2ος σελ.3.

* Νάλτσας Χ., "Η συνθήκη του Αγ.Στεφάνου και ο Ελληνισμός"
Θεσσαλονίκη, 1953

* Λάσκαρης Μ., "Το Ανατολικό ζήτημα, 1800-1923".
Τόμος II, 1878-1913,
Θεσσαλονίκη 1948

* Stavrianos, L.S., "The Balkans 1815 - 1914" New York, 1965

* Driault, E - Lheritier, M. "Histoire Diplomatique de la Grece de 1821 a nos jours",
5 τόμοι Paris, 1925-1926

* Jorge, N., "Histoire des etats Balkaniques", Paris 1925

4. * Δημητράκοπουλος Οδ. "Ιστορία του Ελληνικού Έθνους" τόμος ΙΓ', κεφ. "Στορώη της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας", σελ. 176. "Επτά την τετραετία 1856-59 που χαρακτηριζόταν από θαυμαστή ανάπτυξη των δημοσίων εσόδων σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, ο μέσος όρος των δαπανών για οδοποιία και γεωμετροποιία δεν ξεπέρασε τις 280.000 δραχ. το χρόνο.

* Οικονόμου Αχχ., Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (δείτε, Τόμος "Ελλάς" - Αθήνα: "Συγκοινωνία-οδικοί", σελ.164.

"Για την περίοδο 1828-1852 ξοδεύτηκαν συνολικά 969.000 δρχ. για 168 χιλιόμετρα π.ε. 5.200 δρχ. το χιλιόμετρο, δηλαδή ποσό που αντιστοιχεί με 38.000 δρχ. περίπου κατά μέσο όρο το χρόνο.

* Λιακόπουλος Ε., "Εθνικά χρέη", Αθήνα, 1893, σελ.40-41

5. Βλ. Γ.Δερτιλής: "Σύγκριση και σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με τη Δυτική Ευρώπη (1860-1910)" δελτίο 2 σελ. 97.

Δελτίο 2 της Εταιρείας σπουδών του Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. Οι δημόσιες επενδύσεις (150-180 εκατ.) δεν υπερβαίνουν το 7,5%-10% του ολικού ύψους των προϋπολογισμών της περιόδου.

Κ. Τσουκαλάς: "Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος" σελ. 66. Ασχέτα με το πρόβλημα του κατά πόσον οι επενδύσεις "αυτές ήταν ή όχι επαρκείς για να δημιουργήσουν συνθήκες καπιταλιστικής "αποχλωσής" είναι φανερό ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια αναστροφή των δημοσιονομικών επιλογών.

* Για το ίδιο θέμα βλ.:

* Δερτιλής, Γ., "Σύγκριση και σχέσεις..."σελ. 96-98

* Τσουκαλάς, Κ., "Κοινωνική ανάπτυξη..."σελ. 64-69

* Αχριαντώνη, Χ., "Οι αποχές της εκβιομηχάνισης..." σελ. 295 κ.ε.

6. Βλ. Ν. Σβορώνος: "Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας" σελ. 100

7. Για εκτενέστερη μελέτη στο θέμα των σιδηροδρόμων

Βλ. Dakin Douglas "The Unification of Greece 1770-1923" & Παπαγιαννάκης Λευτέρης: "Οι Ελληνικοί σιδηρόδρομοι 1882-1910", Μοσώτικο (δουμά ΕΤΕ 1992.

8.Martin Percy F: "Greece of the Twentieth Century" σελ.201

Charles Cheston: "Η Ελλάδα το 1887" Παρατηρεί ότι η σημαντική επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου της χώρας προς τη Θεσσαλία και προς την Πελοπόννησο είχε ως αποτέλεσμα να αλλάξει η Ελλάδα φυσιογνωμία.

9. Βλ. Dakin Douglas ο.π: σελ. 146. Αναφέρει ότι οι 32 μηχανικοί που εργάστηκαν για την κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου ήταν ξένοι - Γάλλοι και Ελβετοί.
10. Βλ. Law's Report 1893, σελ. 87α. "Η εταιρεία Πειραιώς-Αθηνών αντλεί μεγάλο μέρος των εσόδων της από τα δημόσια λουτρά και τις άλλες ιδιότητες εγκαταστάσεις της στο Φάληρο.
- N.Μουζέλης: "Νεοελληνική κοινωνία - όψεις υπανάπτυξης" σελ.43. Ούτε όμως οι τεράστιες δαπάνες για την κατασκευή σιδηροδρόμων βοήθησαν ουσιαστικά τον τομέα της βιομηχανίας. Με ένα τυπικά αποικιακό τρόπο, η κατασκευή σιδηροδρόμων στα Βαλκάνια εξυπηρετούσε πολύ περισσότερο τις στρατιωτικές και οικονομικές ανάγκες των δυτικών βιομηχανικών κρατών παρά τις αναπτυξιακές ανάγκες της ιδίας της Βαλκανικής χερσονήσου.
11. Δόσιος Λ., "Κρίσεις και σκέψεις περί της Ελληνικής ατμοπλοίας" Αθήνα, 1867
12. Βλ. Ανδρεάδης: "Εργα" II σελ.364. Το μεγαλύτερο μέρος του προϋπολογισμού καταναλίσκεται σε μισθολόγια.
13. Λοβέρδος Σπ., "Ο Εθνικός πλούτος" 1.2 Αθήνα, 1902
2 σελ. 75
- Ραπτάρης Π., "Ιστορία της οικονομικής ζωής της Ελλάδας I, II, Αθήνα 1935, I, σελ. 40 κ.ε.
14. Ν. Σβορώνος "Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας σελ. 101
Η πιστη και οι τράπεζες σημειώνουν πολύ πιο γρήγορη ανάπτυξη. Εκτός απ' την Εθνική Τράπεζα, που εξακολουθεί να ελέγχει την οικονομία της χώρας και την Ιονική Τράπεζα δημιουργείται στην Ελλάδα σειρά νέων οργανισμών π.χ. η Τράπεζα Ηπειρο-Θεσσαλίας το 1882, η Κρητική Τράπεζα το 1889, η Τράπεζα Αθηνών το 1893, η Λαϊκή Τράπεζα το 1905, η Εμπορική Τράπεζα το 1907 και ασφαλιστικές ή άλλες εταιρείες.
- Βλ. επίσης Γ. Δερτιλής: "Το ζήτημα των Τραπεζών" σελ.82
15. Καραγιάννης Σ., Το Τρικουπικό πολιτικό κόμμα, (1872-1895), σελ. 83.

Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΡΟΙΚΙΑΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Η εισβολή στην Ελλάδα, το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι., του ιδιότυπου ξένου κεφαλαίου των ομογενών απασχόλησε κατά καιρούς, εν μέρει ή στο σύνολο, μελετητές-ιστορικούς.(15)

Η μελέτη των δραστηριοτήτων του παροικιακού ελληνισμού μέχρι και το πρόσφατο παρελθόν δεν έγινε με όρους που υποδήλωναν τη σχέση του με την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας, αλλά με καταρχάς μιας έρευνας της ελληνικής κοινωνίας που δε υπήρχε άμεση συνδεση παρά μόνο στις παραδοσιακές αναφορές του ελληνισμού. Στις τελευταίες δεκαετίες αναπτύχθηκε στην Ελλάδα μια αξιολογη έρευνα που ήθελε να ερμηνεύσει το ρόλο των παροικιών και των σχέσεων του με το Ελληνικό κράτος.

Η αναφορά στον παροικιακό ελληνισμό δεν έχει ως στόχο την παρουσίαση μιας ακόμα ερμηνείας του ρόλου και της λειτουργίας του κατά τη διάρκεια του 19ου αι. Αντίθετα θα επιχειρηθεί μια συνοπτική αναφορά των θέσεων της ιστοριογραφίας και μια καταρχώ των αιτιών της αναδύσεως μέρους των δραστηριοτήτων του παροικιακού ελληνισμού στο ελληνικό κράτος κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. Η καταρχώ αυτή με συνδυασμό με τα κύρια χαρακτηριστικά του εισαχόμενου στην Ελλάδα παροικιακού κεφαλαίου θα συμβάλλουν στη διερεύνηση του ρόλου των ομογενών στη διαδικασία του εξωτερικού δανεισμού του ελληνικού κράτους.

Οι θέσεις της ιστοριογραφίας πάνω στο ζήτημα του παροικιακού ελληνισμού διαφοροποιούνται. Η εμφάνιση της σχολής της εξαρτημένης ανάπτυξης των περιφερειακών χωρών του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, που εμφάνιζε ορισμένες ομοιότητες στην ιστορία της Ελλάδας και των Νοτιοαμερικανικών χωρών διευκόλυνε τους ελλήνες μελετητές να υιοθετήσουν κάποιες θέσεις της. Η μελέτη των σχέσεων ανάμεσα στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος και τις παροικίες του εξωτερικού στον οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό τομέα φαίνεται να υπόσχεται πολλά για την ανεύρεση των βαθύτεων μηχανισμών της εξαρτημένης ανάπτυξης.

Οι απόψεις αρκετές φορές παρουσιάζονται εντελώς αντίθετες μεταξύ των μελετητών. Το παροικιακό φαινόμενο κατ' άλλους ερμηνεύεται στο στενό και σχαχ μετοβαλλόμενα φυσιογνωμικά πλαίσια του ελλαδικού γένους(16) (βλ. κ. Μοσκόφ: "Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830 -1909) και κατ' άλλους σε εξωγενείς παράγοντες, που αναφέρονται στα στάδια της εξέλιξης του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος(17) (Ν. Ψυρούκης "Το Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο".

Ο Γ.Δερτιλής στο βιβλίο του(18) "Κοινωνικός μετασχηματισμός και Σποατιωτική Επέμβαση 1880-1909" υποστηρίζει ότι οι οικονομικές λειτουργίες της διασποράς αποκλείουν το χαρακτήρισμό της ως ντόπιου αστικού στοιχείου. Ο ρόλος της διασποράς είναι αονητικός. Επίσης υποστηρίζει ότι η διασπορά δε συντελούσε κυρίως στην αναπαράχωση των εγχωρών κοινωνικών σχέσεων, αλλά των θέσεων της ελληνικής οικονομίας και των ελληνικών κοινωνικών τάξεων μέσα στον διεθνή καταμερισμό της εοχασίας, καθώς και των σχέσεων τους με τα αλλοδαπά κέντρα οικονομικής κυριαρχίας.

Σε αντίθετη κατεύθυνση κινείται ο Κ. Τσουκλάς στο βιβλίο του(19) "Εξάρτηση και αναπαράχωση..." όπου διαπιστώνει την ύπαρξη πραχματικής κοινότητας ανάμεσα στους Έλληνες του ανεξάρτητου κράτους και των παροικιών "όχι μόνο στον ιδεολογικό, αλλά και στο οικονομικό επίπεδο". Και στην κοινότητα αυτή αποδίδει μια σειρά λειτουργιών του ανεξάρτητου κράτους. Συγκεκριμένα τονίζει: " Ο βασικός καθοριστικός παράγοντας στη διαδικασία διαμόρφωσης των παροικισμένων και άτυπων δομών του νέου κράτους, πρέπει να αναζητηθεί στην εσωτερική άρθρωση ανάμεσα στην ανάπτυξη των ελληνικών μεταπρατικών κοινωνικών στοιχείων του εξωτερικού από τη μια μεριά και τις σχέσεις τους με τις δυνάμεις του ίδιου του ανεξάρτητου κράτους." Ως συνέπειες της εισροής κεφαλαίου από τους ουρανεύς θεωρούνται η παροικισμός της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της πόλης και η υπέρομη διαόκωση της καστικής μηχανής. Στην προσπάθεια σχέση εξηγείται και η ανάπτυξη των εκπαιδευτικών μηχανισμών του ελληνικού κράτους, η οποία είναι δυνατόλογη σε σχέση με την οικονομική βάση.

Πέρα από αυτές τις βασικές θέσεις που αναφέρθηκαν, ο Χρήστος Χατζηιωσήφ στην ανακοίνωση του(20) "Greek Merchant Colonies and Independent Greece" διαπιστώνει προβλήματα της μελέτης του παροικιακού ελληνισμού που μένουν ανεκρεμή. Όπως π.χ. το πρόβλημα της περιοδολόγησης του παροικιακού φαινομένου.

Ο Χρήστος Χατζηιωσήφ θεωρεί ότι η πρώτη περίοδος της δραστηριότητας του παροικιακού κεφαλαίου καλύπτει τον 18ο αι. και εκτείνεται ως το τέλος των Ναπολεοντικών πολέμων. Η περίοδος αυτή κυριαρχείται από την αντίθεση ανάμεσα στα υπό διαμόρφωση εμπορικά στοιχεία και το Οθωμανικό σύστημα. Η περίοδος μετά το 1815 χαρακτηρίζεται από μια μεγάλη αστάθεια των νεοσχηματισμένων εμπορικών δικτύων. Υποκαταστήματα ανοίχουν και κλείνουν σε πολύ μικρό διάστημα, βραχύβιοι συνεταιρισμοί διαδέχονται ο ένας τον άλλο, ξωονικές πτωχεύσεις αναστατώνουν τις αιορές. Η περίοδος της ηρεμίας, της ωριμότητας των εμπορικών δικτύων δεν αρχίζει πιαό μόνο μετά το 1830. Οι Έλληνες έμποροι έχουν επιβληθεί στους Ευρωπαίους και Ανατολίτες ανταγωνιστές τους και αποκτώντας αθροά την ελληνική

υψηλότητα, όσοι δεν ήταν ήδη ποσοτατευόμενοι των Ευρωπαϊκών κρατών, ξεπερνούν τις δυσκολίες τους με την Οθωμανική εξουσία. Η περίοδος αυτή της ωριμότητας διαρκεί μόνο ως τα τέλη του βουλγαρικού πολέμου που παχύνει την πολιτική και οικονομική υστέρηση των δυτικών δυνάμεων στην Ανατολή.

Σύμφωνα λοιπόν με το συγχροφέα η σκηνή των Ελληνικών ευπορικών ευκλωμάτων είναι βραχύβια και συμπληρεί ουσιαστικά με το διάστημα που μεσολάβει ανάμεσα στην κατάσταση των προ της Γαλλικής επανάστασης ισορροπιών και την καθιέρωση των νέων της βιουητανικής εποχής. Η παράκληση που αρχίζει από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, θα στρέψει το παροικιακό κεφάλαιο στην κατεύθυνση των τοκαπζικών και χρηματιστικών δραστηριοτήτων. Στην ίδια αυτή περίοδο το παροικιακό κεφάλαιο στρέψει το ενδιαφέρον του και στην ανεξάρτητη Ελλάδα, γεγονός που δεν φαίνεται να αποτελεί μια καμπή στη στρατηγική του. Πρόκειται δηλαδή για επέκταση των δραστηριοτήτων του σε ένα νέο χώρο που γίνεται ενδιαφέρον ύστερα από αρκετές δεκαετίες εσωτερικής ανάπτυξης.

Στην ίδια περίοδο κατεύθυνση κινείται και ο Χ.Εξερτζόγλου (21) ο οποίος δεν αποδέχεται ότι η στράση του παροικιακού κεφαλαίου προς την Ελλάδα έγινε για να αναπληρωθούν οι απώλειες από τον ανταγωνισμό με τα Ευρωπαϊκά κεφάλαια στις χώρες δόξης του. Αντίθετα πιστεύει ότι την περίοδο αυτή, διαπιστώνεται μια σημαντική τάση επέκτασης των εσχαιών του ομογενούς κεφαλαίου και μια διαφοροποιημένη, σε σχέση με το παρελθόν, επενδυτική πολιτική. Το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής είναι η συστηματική ανασκόληση με νέους τομείς επενδύσεων, καθώς και η, όσο το δυνατόν, μεγαλύτερη γεωγραφική επέκταση των εσχαιών. Στο συμπέρασμά του, ο συγχροφέας πιστεύει (ή τείνει να πιστέψει) ότι οι επενδύσεις των ομογενών στην Ελλάδα, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ήταν μέρος αυτής της "διεθνοποιημένης" λειτουργίας του παροικιακού κεφαλαίου και δεν φαίνεται να ήσαν σε αντιδιαστολή με το μοντέλο επενδύσεων σε μεγάλη κλίμακα, που είχε επιλέξει το ομογενές κεφάλαιο.

Οι διαφορετικές ποσοσχίσεις στην αιτία της μεταφοράς μέρους των δραστηριοτήτων της ομογένειας στην Ελλάδα δεν εμποδίζουν τη σύγκληση στο χρόνο που συνέβη αυτό. Είναι γεγονός ότι οι επιχειρηματικές δραστηριότητες του ομογενούς κεφαλαίου δεν μετέβαλαν στο ελάχιστο προσανατολισμό μετά τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Οι επενδύσεις του παροικιακού κεφαλαίου στα πρώτα πενήντα χρόνια της λειτουργίας του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους ήταν ασήμαντες και σύμφωνα με τον Χατζηιωσήφ (22) οι ελάχιστες αυτές επενδύσεις σφαιλονταν συννά σε κίτρινα ιδεολογικά και όχι οικονομικά. Το Ελληνικό κράτος στην προαναφερθείσα περίοδο δε συχέντοσε το ενδιαφέρον των ομογενών για επενδύσεις, καθώς ήταν αποκλεισμένο από τα διεθνή χρηματιστήρια και παρουσάζε ελάχιστες ευκαιρίες κέρδους. Επίσης οι ομογενείς κεφαλαιούχοι έδωσαν

ελάχιστη σημασία στα Ελληνικά χρεόγραφα των εσωτερικών δανείων της περιόδου 1862-1876, εξαιτίας του αποκλεισμού του Ελληνικού κράτους από τις διεθνείς κεφαλαιαγορές (23). Αντίθετα στη δεκαετία του 1870 το σκηνικό άλλαξε, καθώς το ενδιαφέρον του παροικιακού κεφαλαίου για την Ελληνική οικονομία αναζωπυρώθηκε, επειδή διακανονίσθηκε το χρέος του Ελληνικού κράτους και δημιουργήθηκαν νέες προϋποθέσεις με την άρση του αποκλεισμού του από τις διεθνείς χρηματιστικές. Επομένως θα λέγαμε ότι η αναδιπλώση δραστηριοτήτων του παροικιακού κεφαλαίου στην Ελλάδα τοποθετείται στη δεκαετία του 1870 και οφείλεται σε εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες. Οι εξωτερικοί παράγοντες εντοπίζονται στις πιέσεις των Ευρωπαϊκών κεφαλαίων στους τόπους δράσης των ομογενών ή στην τάση επέκτασης των ερχασίων τους με μία διαφοροποιημένη επενδυτική πολιτική και οι εσωτερικοί στο ευνοϊκό κλίμα που υπήρχε στην Ελλάδα, στη χώρα που διψούσε για κεφάλαια.

Πιο συγκεκριμένα η οικονομική ύφεση του τελευταίου τεταρτίου του 19ου αι. στην Ευρώπη ή η μετάβαση του καπιταλισμού στο στάδιο του υπερκαπιταλισμού(24) προκάλεσε ριζικούς μετασχηματισμούς στο εσωτερικό του παροικιακού ελληνισμού. Σε περιοχές προνομιακές για την οικονομική δραστηριότητα των ελλήνων κεφαλαιούχων της διασποράς υπεισέρχονται με επενδύσεις οι χώρες του καπιταλιστικού κέντρου. Συνεπώς οι Έλληνες της διασποράς έπρεπε να ανταγωνισθούν το διεθνές κεφάλαιο, γεγονός δύσκολο αν όχι απίθανο λόγω της μεγάλης δυσαναλογίας. Εκτός από την οικονομική απειλή υπήρξαν και οι αναπτυσσόμενοι Εθνικισμοί που απειλούσαν τα συμφέροντα του Παροικιακού Ελληνισμού, καθώς δημιουργούνται Εθνικά κράτη στους τόπους που μεσουρανούσαν οι Έλληνες της διασποράς, όπως Ρουμανία, Βουλγαρία.(25) Η απάντηση του παροικιακού κεφαλαίου στον ανταγωνισμό των Ευρωπαϊκών κεφαλαίων και στον κίνδυνο απωλειών ήταν η μεταφορά μέρους των δραστηριοτήτων του στην Ελλάδα. Η απάντηση αυτή του παροικιακού κεφαλαίου δεν αποκλείει την περίπτωση διαφοροποίησης της επενδυτικής πολιτικής γεγονός που απαιτούσε μεγαλύτερη γεωγραφική επέκταση των ερχασίων και επομένως η δραστηριοποίηση στην Ελλάδα ήταν στα πλαίσια αυτής της στρατηγικής. Από την άλλη πλ. ρά στην Ελλάδα υπήρξε ένα ιδιαιτέρως ευνοϊκό κλίμα για το κεφάλαιο του Παροικιακού Ελληνισμού.(26) Το Πρόγραμμα των κυβερνήσεων Τοκουπή ήταν σταθερά προσανατολισμένο στους κεφαλαιούχους της διασποράς και απέβλεπε στη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών, ώστε να εισρεύσουν τα κεφάλαια στον ελληνικό χώρο. Η εφαρμογή έμμεσης και άμεσης φορολογίας, η χαμηλή φορολογική κληρονομικών, η δασμολογική προστατευτική πολιτική (χαλυκθυσάρες-τσιφλικάδες) κ.ο.κ είναι ορισμένα μέτρα στήριξης και κυρίως προσέλκυσης των κεφαλαιούχων της διασποράς.(27)

Το κεφάλαιο της διασποράς όμως δε δικάωσε ούτε τις ενδόμυχες επιθυμίες των εφημερίδων που θορυβολογούσαν, ούτε πολύ περισσότερο τις πολιτικές επιλογές του

Χαροίλαου Τρικούπη, οι οποίες συμπυκνώνονται στη στήλη 70 του παροικιακού κεφαλαίου για την εκβιομηχάνιση της χώρας, την οικονομική αποξείωση και τον μετασχηματισμό των δυνάμεών της. Η "κλειώ" της Τροχέστης Βουλκυβολογεί και συγκρίνει τους ομογενείς κεφαλαιούχους με τις Τουρκομήχανους ήρωες του '21.(28). Το παράδειγμα της ακολουθούν και άλλες εφημερίδες της εποχής (29) πιστευοντας ότι οι ομογενείς θα πετύχουν την οικονομική ανάπτυξη της χώρας με μέσο την εκβιομηχάνιση. Ο ενθουσιασμός αυτός προέκυπτε με την ίδρυση τραπεζών στις αρχές της δεκαετίας του 1870.(30). Το παροικιακό κεφάλαιο όμως δε δικάωσε ούτε στο ελάχιστο αυτές τις θραυβολοχίες των εφημερίδων ούτε την πολιτική του Τρικούπη που βασίσθηκε σ' αυτό. Η λειτουργία του στην Ελλάδα δεν είχε αντιστοιχίες και ομοιότητες με τη λειτουργία των Ευρωπαϊκών κεφαλαιούχων στις χώρες τους κατά την περίοδο του καπιταλιστικού μετασχηματισμού αυτών. Αυτό είχε βαθύτατη επίδραση στην εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας και γενικότερα στην ιστορία της χώρας ως τα μέσα του εικοστού αιώνα. Οι διαφορές αυτές οφείλονται και στο είδος των διεθνών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων της ελληνικής διασποράς που διαμόρφωσε την επιχειρηματική της προέλαση και νοοτροπία. Η επιχειρηματική της αυτή προέλαση ήταν έντονα ευπορική και εντελώς ξένη προς τη βιομηχανική δραστηριότητα. Επομένως ο τομέας στον οποίο οι ομογενείς δε θα επενδύσουν ούτε κεφάλαια ούτε τις προσόδους από τις χρηματιστικές τους εσχασίες στην Ελλάδα θα είναι ο βιομηχανικός. Το παροικιακό κεφάλαιο προσανατολίσθηκε σε μη παραγωγικές επενδύσεις, όπως στην αγορά αγροτικής και αστικής γης, στο εμπόριο, στα δημόσια έργα και στις τραπεζικές και χρηματιστηριακές δραστηριότητες. Οι δραστηριότητες αυτές των ομογενών κατέγραψαν και ο χαρακτήριστικά των επενδύσεών τους. Οι περισσότερες, επενδύσεις ήταν κατάλληλες για εύκολη, ασφαλή ρευστοποίηση και μεταφορά του κεφαλαίου στο εξωτερικό σε επικινδυνές ή αβέβαιες καταστάσεις.(31) Μερικές σήκωναν ασυνήθιστα μεγάλους συντελεστές απόσβεσης κεφαλαίου. Όσες πάλι είχαν στοιχεύα κινδύνου ήταν επικερδέστατες, είχαν δηλαδή την τυπική μορφή της κερδοσκοπίας.(32)

Με δεδομένη την αδυναμία και την ανικανότητα της εγχώριας άρχουσας τάξης του ελληνικού κράτους να συγκεντώσει και να αξιοποιήσει σημαντικά ποσά, ώστε να συμβάλει στη δημιουργία μιας τεχνικοοικονομικής υποδομής του κράτους, οι κεφαλαιούχοι της διασποράς ανέλαβαν αυτό το ρόλο με προνομιακές επενδύσεις ή με δάνεια στο κράτος, που σπέωσαν μεγάλο κέρδη. Οι δραστηριότητες, συνεπώς, των κεφαλαιούχων της διασποράς δε διαφοροποιούνται απ' αυτές του Αγγλικού, Γαλλικού και Γερμανικού κεφαλαίου στις χώρες της περιφέρειας. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η εισροή των κεφαλαίων της διασποράς έγινε έντονη μετά το 1875, όταν ο Ευρωπαϊκό κεφάλαιο αναζητούσε αποδοτικές τοποθετήσεις

στις περιφερειακές υπανάπτυκτες χώρες. Ούτε βέβαια είναι τυχαία η αποχή επενδύσεων στη βιομηχανία, όπου κυριαρχούν οι μακροχρόνιες απροσβέσεις, τα κόπως πιο φυσιολογικά κέρδη και οι συνηθισμένοι κίνδυνοι.

Η εισροή των κεφαλαίων της διασποράς συνέβαλε βραχυπρόθεσμα στην τόνωση της οικονομίας, στον εκχρηματισμό της, που είναι αναγκαίο, αλλά όχι και επαρκές προϋπόθεση της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Επειδή η εκροή στο εξωτερικό των κερδών από τις δραστηριότητες των ομογενών εξουδετέρωνε την εισροή κεφαλαίων, απέτρεπε την επανεπένδυση του πλεονάσματος και μακροπρόθεσμα έθετε σε κίνδυνο την ελληνική οικονομία. Μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις η εξισωχή κεφαλαίων ήταν αναλογικά μεγαλύτερη απ'ότι θα ήταν με τους ξένους κεφαλαιούχους. Επειδή, στην Ελλάδα ο εγχώριος εξισωχισμός αγροτικών προϊόντων και ο ξένος αγροεξισωχισμός υπήρχε περίπτωση να είναι το ίδιο πρόσωπο, ο επιχειρηματίας, ταυφικός της διασποράς. Ιδιαίτερα στον τομέα των μεταλλών ο επιχειρηματίας της διασποράς ήταν συνήθως ο παραγωγός, ο εξισωχιστής και ο ξένος αγροεξισωχιστής. (33) Με τη μέθοδο λοιπόν των υποτιμήσεων και με άλλους συναλλαγματικούς χειρισμούς διοχετεύονταν στο εξωτερικό τεράστια κέρδη. (34)

Οι συνέπειες της αναδιπλώσης του ελληνισμού της διασποράς στο ελληνικό κράτος αναφέρονται σε όλους τους τομείς: Οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό. (35) Στον οικονομικό τομέα, όπως προαναφέρθηκε, λειτούργησαν όπως ακριβώς θα λειτουργούσε το ξένο κεφάλαιο. (36) Ο προανατολισμός τους δεν ήταν εθνικός, αλλά κοσμοπολίτικος. Οι πρόσκαιρες ευνοϊκές επιπτώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών από τις οικονομικές δραστηριότητες των ομογενών δεν πρέπει να θολώνουν την εικόνα που προκαλούσε στο εθνικό εισόδημα η εκροή του πλεονάσματος.

Συμπερασματικά η αναδιπλώση των κεφαλαιούχων της διασποράς στον ελληνικό χώρο πολύ απέχει από το να θεωρείται ενέργεια φιλοπατρίας, γιατί όχι μόνο συντελέστηκε κάτω από την πίεση των καταστάσεων, αλλά στη συνέχεια η δοσση τους επιβάδυνε την ελληνική οικονομία και την οδήγησε, στο βαθμό που της αναλογεί στην πτώχευση του 1893.

ΠΑΡΑΡΟΜΠΕΙ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

15. Για την ελληνική διασπορά και το ρόλο της στην εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού κράτους βλ:

α) "Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στο Βαλκάνιο του 19ου αιώνα".

- Β. Παναγιωτόπουλος: "Η βιουηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871" σελ. 232, Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
- β) Ν. Σβορώνος: "Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας" σελ. 101-102, Θεμέλιο, Αθήνα, 1985.
- γ) Ν. Ψυρούκης: "Το Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο". Αθήνα, 1983.
- δ) Γ. Κορδάτου: "Ιστορία της Ελλάδας" τόμος XII
- ε) Κ. Τσουκαλάς: "Εξάρτηση και αναπαροχώχηση" για την αποκρουστικότητα ορισμένων χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας στο χώρο της εκπαίδευσης από την ελληνική διασπορά.
- στ) Γ. Δερτιλής: "Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909" (Ο κοινωνικός και οικονομικός ρόλος της διασποράς), Εξάντας, Αθήνα 1977.
- ζ) Χατζηνιωσήφ Χ. "Greek Merchant colonies and Independent Greece" New trends in Modern Greek Historiography, Occasional Papers, 1, 1982.
- η) Μουζέλης, Ν., "Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης" σελ. 38-46 Εξάντας, Αθήνα 1978.
- θ) Φωτόπουλος, Τ., "Εξαρτημένη ανάπτυξη. Η Ελληνική περίπτωση". σελ. 80-81, Εξάντας, Αθήνα 1985.
- ι) Εξερτζόγλου, Χ., "Η Ελληνική ιστοριογραφία και το ομογενές κεφάλαιο: Προβλήματα μεθόδου και ερμηνείας" Σύγχρονα θέματα, τεύχος Β, Τ. 35, 36, 37, Δεκ. 1988, σελ. 152-160.
- κ) Μοσκόφ, Ε., "Η Εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909", Θεσ/νίκη, 1972.
- λ) Τσουκαλάς, Κ., "Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος" σελ. 177 κ.ε., Θεμέλιο, Αθήνα, 1986.
- μ) Δερτιλής, Γ., "Το ζήτημα των Γραπών (1871-1873)" σελ. 46 κ.ε., Ε.Τ.Ε., Αθήνα, 1980.
- 16) Κωστής Μοσκόφ: "Η Εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830 - 1909".
- 17) Νίκος Ψυρούκης: Βλέπε παραπάνω.

- 18) Γ. Δεστυλής: ο.π.
- 19) Κ. Τσουκαλάς: ο.π.
- 20) Χρήστος Χατζηιωσήφ: "Greek Merchant Colonies and Independent Greece", ο.π.
- 21) Εξερτζόγλου, Χ., "Η Ελληνική ιστοριογραφία και το εθνογενές κεφάλαιο: Προβλήματα μεθόδου και ερμηνείας" ό.π.
- 22) Χατζηιωσήφ, Χ., "Greek Merchant colonies and Independent Greece" ό.π.
23. Εξερτζόγλου, Χ., "Η Ελληνική ιστοριογραφία και το εθνογενές κεφάλαιο: Προβλήματα μεθόδου και ερμηνείας" ό.π.
24. Μουζέλης, Ν., "Νεοελληνική κοινωνία. Οψεις υπανάπτυξης" σελ. 38-46
- J.A. Hobson: "Imperialism a study" σελ.54, Paperback, New York, 1965.
- Hobsbawn E., "The age of Imperialism" London, 1978.
- V.I.Lenin: "Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού" σελ. 93, 1917.
- N.Ψυρουκης: "Το Νεοελληνικό....." στη σελ(δα 148 αναφέρει τα βασικά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ιμπεριαλισμού. Πάντως το ζήτημα αυτό δε φαίνεται να έχει ξεκαθαριστεί απόλυτα. Ανεξάρτητα όμως από την πλήρη θεωρητική του προσέγγιση τα χαρακτηριστικά που μας ενδιαφέρουν υφίστανται.
25. Βλ. Κόφος Evangelos: "Greece and the Eastern Crisis 1875-1878", ο.π.
- Λάσκαρης, Θ.Μ., "Το Ανατολικόν ζήτημα, 1800-1923" τόμος Ι, σελ. 228-300, Θεσ/νίκη, 1948.
- Summer, A., "Russia and the Balkans, 1870-1880" Οξωφόρν 1937, σελ. 65 κ.έ, 110-120
- Stavrianos, L.S., "The Balkans since 1453"ο.π.
- Jorge, N., "Histoire des etats Balkaniques", Paris, 1925.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι η γαλάνωση των διεθνών σχέσεων και οι οικονομικοί απομεινίσματα στην Ευρώπη διευκόλυναν αναπόφευκτα τη διάπτυξη των τοπικών εθνικιστικών κινήμάτων στις εξοστραγισμένες χώρες.

26. Για κάποια ερμηνεία του ενθουσιασμού αυτού βλ.

Γ.Δερτιλής: "Το ζήτημα των τραπεζών" σελ. 46-67.

27. Βλ. Δημοσιονομική πολιτική του Τοικούπη από την "Ιστορία του ελληνικού έθνους" Εκδοτική Αθηνών τόμος ΙΔ σελ. 72-73-74 Επίσης Ανδρεάδης Α: "Ελληνική πολεμική και μεταπολεμική οικονομία - Δημόσια Οικονομία της Ελλάδας 1821-1925".

28. Γ. Δερτιλής, "Το ζήτημα των τραπεζών", ο.π.

29) G.Dertilis, "Banquiers, usariers et paysans. Reseunx de credit et strategies du capital en Grece (1870-1930)".

30. Βλ. Γ.Δερτιλής: "Το ζήτημα των τραπεζών" σελ. 52-53 ο.π.

31. Δερτιλής, Γ., "Κοινωνικός μετασχηματισμός.....", σελ. 23-24 ο.π.

32. Περίπτωση κερδοσκοπίας: "Η τάση για κερδοσκοπία με το νόμισμα φαίνεται π.χ. στην αιφνιδιαστική πράξη της Εταιρείας Μεταλλουργιών Αλυσεύ, όταν μαζεύει τα πρώτα εκατομμύρια από τη δημόσια εχγραφή στις μετοχές της: παρουσιάζει το χαρτονόμισμα στην Εθνική Τράπεζα, 8-10 εκατομμύρια, και ζητά να το αλλάξει με χρυσό. Θα κερδίσει έτσι μια διαφορά στις ισοτιμίες, η οποία δεν είναι ευκαταφρόνητη, πιθανό να επιθυμεί κιόλας την εξαγωγή ενός ποσού στο εξωτερικό και να προτιμά τη μέθοδο αυτή, που έχει χαμηλότερο κόστος από την ευρεία συναλλάγματος στην ελεύθερη αγορά."

Γ. Δερτιλής: "Το ζήτημα των Τραπεζών" σελ. 58-59 εφημ. "Μέλλον" 20-4-1973

33. Βλ. Γ.Δερτιλής: "Κοινωνικός μετασχηματισμός....." σελ. 24-25 ο.π.

34. Βλ. Πίνακx I Γ.Δερτιλής "Κοινωνικός μετασχηματισμός....." σελ. 51, ο.π.

35. Βλ. Β.Φίλιπς: "Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα: η νόθα αστικοποίηση 1900-1964" σελ. 105

επ' ουδενί
Κ. Μοσκόφ: "Η Εθνική και κοινωνική συνείδηση στην
Ελλάδα 1830-1909: "ιδεολογία του
Μεταπολεμικού χώρου" σελ. 92-95, 101-102,
108.ο.π.

36. Βλ. άρθρο του Ραυπαλά (9-12-1882) "Ούτε εις
ανάπτυξιν βιομηχανίας, ούτε εις
επιχειρήσεις, εξ ων θα ζωογονηθώσιν αι
εργατικά τάξεις χρησιμοποιούσι τα
χρηματικά κεφάλαια των. Η κυβελα, αι
συμβάσεις, αι μετοχικά ταχυδαστυλουργίαι
είναι τα προσφιλή αυτών αντικείμενα".

Ο ΕΥΝΟΙΚΟΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ. ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΛΑΙΣΙΟ.
ΟΙ ΝΕΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ.

Η περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών της εσωτερικής πραγματικότητας της Ελλάδας κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι., η οποία επιχειρήθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, δεν ολοκληρώνει την επισκόπηση της ιστορικής συσκευάς, αν δε παρακολουθείται από την ανάλογη καταγραφή του διεθνούς πλαισίου. Και αυτό κρίνεται αναγκαίο, επειδή ο εξωτερικός δανεισμός της περιόδου δεν απορρέει μόνο από τις βουλήσεις και τις προθέσεις των ελληνικών κυβερνήσεων, αλλά και από τις επιλογές του διεθνούς κεφαλαίου. (37) Η επισκόπηση της παγκόσμιας πραγματικότητας εμπεριέχει ιδιαίτερες δυσκολίες και αλλοθεύει κινδύνους, καθώς οι γενικεύσεις προσούν να αυτοπαχιδεύσουν και να οδηγήσουν σε απλουστεύσεις του κυρίως επειδή πολλά ζητήματα προκύπτουν εκκρεμή και βρίσκονται στη φάση θεωρητικών αναζητήσεων και προβληματισμών. (38)

Εχοντας κατά νου τους παραπάνω κινδύνους θα επιχειρήσω να τους αποτρέψω με δύο κυρίως αυτοπεριορισμούς. Πρώτο η επισκόπηση του διεθνούς πλαισίου θα περιοριστεί μόνο στην αναφορά της συσκευάς, που ευνόησε το δανεισμό του ελληνικού κράτους. Δεύτερο, η αναφορά της συσκευάς θα παρακολουθείται από παραπομπές και επεξηγήσεις, οι οποίες θα λειτουργούν ουσιαστικά στο κείμενο και θα αποδεικνύουν τα γραφόμενα. Οι αυτοπεριορισμοί αυτοί κρίνονται ως απολύτως αναγκαίοι, καθώς οι ανάγκες και η φύση αυτής της εργασίας δεν επιτρέπουν εκτεταμένες αναφορές, με τις οποίες μπορεί κάποιος να προσεχίσει το θέμα.

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός, ανεξάρτητα από τις γενεσιουργές ερμηνείες, ότι οι επιλογές του διεθνούς κεφαλαίου διαφοροποιήθηκαν στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο της άνθησης του καπιταλισμού (1850-1875). (39) Το Ευρωπαϊκό κεφάλαιο εγκαταλείπει την αποκλειστική κίνηση του στις χώρες του ή παύει να λειτουργεί αποκλειστικά σε εθνικό επίπεδο και προσανατολίζεται προς τις χώρες της περιφέρειας, όπου παρουσιάζονται σαφώς ευνοϊκότερες συνθήκες για υψηλότερο και αμεσότερο κέρδος (40). Ο προσανατολισμός αυτός του διεθνούς κεφαλαίου προς τις χώρες που διψούσαν για κεφάλαια, αναγκαία για το στρατιωτικό εξοπλισμό τους και τον εκσυγχρονισμό τους, προκάλεσε αναπόφευκτους κλυδωνισμούς στις χώρες αυτές, που δέχθηκαν το ξένο κεφάλαιο. (41) Επομένως γίνεται φανερό ότι η επισκόπηση του διεθνούς πλαισίου, με τους προαναφερθέντες αυτοπεριορισμούς είναι αναγκαία, πριν την αναλυτική παρουσίαση των εξωτερικών δανείων και των συνεπειών τους στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας.

Αρχίζοντας με τα κύρια χαρακτηριστικά της μεγάλης διάρκειας, διαπιστώνουμε ότι κατά τον 19ο αι. αναπτύσσεται με χορηγούς ρυθμούς ο καπιταλισμός στις χώρες της δύσης, διευρύνεται η βιομηχανική επανάσταση και παρατηρείται ένας έντονος ανταγωνισμός των χωρών αυτών με στόχο την μεγαλύτερη συσσώρευση κεφαλαίου. Η αυξανόμενη αυτή ανάγκη συσσώρευσης κεφαλαίου προϋπέθετε την υψηλή ανταγωνιστικότητα των προϊόντων, η οποία ήταν συνάρτηση ποιότητας και κόστους. Επομένως οι χώρες αυτές χρειάζονταν ωθινές πρώτες ύλες για τα προϊόντα τους, ώστε αυτά να κοστίζουν λιγότερο και να είναι περισσότερο ανταγωνιστική στην αγορά. Η ανάγκη αυτή οδήγησε στην επιβολή του διεθνούς καταμερισμού εργασίας στις περιφερειακές χώρες, όπου ήταν προορισμένες να ειδικεύονται στην παραγωγή και εξαγωγή αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών με αντάλλαγμα τα βιομηχανικά προϊόντα από το κέντρο.(42) Επομένως οι χώρες της περιφέρειας την περίοδο αυτή τροφοδοτούν τις αναπτυσσόμενες της δύσης με ωθινές πρώτες ύλες, ενώ οι δεύτερες επιδίδονται σ'ένα αδυσώπητο κυνηγητό αγορών προς διάθεση των προϊόντων τους και προμήθεια των πρώτων υλών που χρειάζονταν για την ανάπτυξή τους.(43)

Στο πρώτο μισό του 19ου αι. η Αγγλία ήταν η αναμφισβήτητη ηγεμονική δύναμη του παγκόσμιου συστήματος, καθώς ήταν το κέντρο της βιομηχανίας, του εμπορίου και των πιστώσεων.(44) Στη συνέχεια όμως, στο δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα, άρχισε σταδιακά η αμφισβήτηση της Αγγλίας, ως παγκόσμιας ηγεμονικής δύναμης, όταν νέες ανερχόμενες καπιταλιστικές δυνάμεις, όπως η Γερμανία, οι Η.Π.Α. και η Γαλλία αναπτύσσονται και ανταγωνίζονται την κυρίαρχη οικονομικά δύναμη (ΠΙΝ.9) Η συνεχής εκβιομηχάνιση του δυτικού τμήματος της ηπειρωτικής Ευρώπης στο πρώτο μισό του 19ου αι. έφερε τα ανάλογα αποτελέσματα με συνέπεια να θέσει τέλος στην Αγγλική βιομηχανική ηγεμονία και να ενταθεί ο ανταγωνισμός των βιομηχανικών κρατών για νέες αγορές.(45) Στη διάρκεια του τρίτου τετάρτου του 19ου αι. η βιομηχανία της Ηπειρωτικής Ευρώπης αναπτύσσεται ραγδαία, ο καπιταλισμός βρίσκεται στην άνθηση του.(46) Η περίοδος αυτή της οικονομικής ανόδου των χωρών της δύσης (1850-1875) ευνοείται από τη βελτίωση των μέσων μεταφοράς, την ανακάλυψη νέων πηγών ενέργειας και τον εκσυγχρονισμό στο ναυτιλιακό τομέα. Η βιομηχανία της δυτικής Ευρώπης έφθασε στο "στάδιο της ωριμότητας"(47), ενώ οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις των κρατών πυκνώσαν με τέτοιο τρόπο, ώστε το οικονομικό σύστημα έτεινε να διεθνοποιηθεί και να γίνει ανεξάρτητο από τα πολιτικά σύνορα, με σφαιρική λειτουργία και ενιαίο χαρακτήρα. Ο καπιταλισμός δηλαδή δεν περιοριζόταν στα κρατικά σύνορα, αλλά στα πλαίσια μιας διεθνούς ευσταθούς αγοράς, της οποίας οι νόμοι εφαρμόζονταν απ'όλους.(48) Με δεδομένο λοιπόν ότι τα πολιτικά σύνορα είναι μικρότερα από τα οικονομικά, κάθε κράτος θα αντανακλά διαφορετικά οικονομικά καθήκοντα και διαφορετική δύναμη στην παγκόσμια αγορά, τα οποία θα εξαρτώνται κάθε φορά από

τη θέση που κατέχουν στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά, ώστε να επηρεάζουν τις θεμελιώδεις λειτουργίες του παγκόσμιου αυτού οικονομικού συστήματος. Επομένως στη διάρκεια του 19ου αι. διαμορφώνεται μια τέτοια οικονομική ατμόσφαιρα όπου οι ισχυροί του αναπτυγμένου καπιταλιστικού κέντρου, τα κράτη της αναπτυγμένης βιομηχανικής δύσης, έχουν τη δυνατότητα να επιβάλλουν το διεθνή καταμερισμό εργασίας, στους ανίσχυρους, στα κράτη της περιφέρειας που ενσωματώνονται στην παγκόσμια αγορά. (49)

Στην περίοδο αυτή του τρίτου τετάρτου του 19ου αι., της οικονομικής άνθησης των δυτικών βιομηχανικών κρατών, παρατηρείται μια σχετική αδιαφορία του κεφαλαίου των χωρών αυτών για επενδύσεις έξω από τα εθνικά τους σύνορα. Η αδιαφορία αυτή οφείλεται κυρίως στην ύπαρξη μεγάλων ευκαιριών για επενδύσεις μέσα στις ίδιες τις ισχυρές οικονομίες των χωρών τους. (50) Στον ίδιο κανόνα εντάσσεται και η Ελλάδα με μόνη εξαίρεση την επένδυση της Γαλλο-Ιταλικής εταιρείας Ρου-Σερπιέρι στο Αιόριο. Αλλά και στη μοναδική αυτή επένδυση δε σημειώθηκε μεγάλη εισροή κεφαλαίου, αλλά η επιχείρηση αναπτύχθηκε χάρη στην αυτοχρηματοδότηση με την επανεπένδυση των μεγάλων κερδών της. Η άνθηση αυτή του καπιταλισμού δεν αφήνει αδιάφορες τις χώρες της Ευρωπαϊκής "περιφέρειας" οι οποίες εντάσσονται στην παγκόσμια αγορά και συμμετέχουν στη γενικευμένη αυτή κίνηση με τον τρόπο που η καθεμιά μπορεί. (51) Ο τρόπος αυτός και η δυνατότητα των χωρών εξορίζονται από τις εσωτερικές συνθήκες και το επίπεδο ανάπτυξης τους. Οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης γνωρίζουν κοινωνικές αναταράξεις, καθώς ξεκινά η διαδικασία της αποσύνθεσης των φεουδαλικών συστημάτων παραγωγής, (52) οι χώρες της Σκανδιναβίας, της Τσεχίας και της Ουγγαρίας βαδίζουν στο δρόμο της εκβιομηχάνισης. (53) Στα Βαλκάνια αφυπνίζεται η εθνική συνείδηση, η δημιουργία ισχυρών ανεξαρτήτων κρατών, η οποία συνοδεύεται με τις προθέσεις οικονομικής ανάπτυξης. (54) Επομένως η παγκόσμια άνθηση του καπιταλισμού παρουσιάζει δύο όψεις: τις αναπτυγμένες χώρες της βιομηχανικής δύσης, που αποτελούν την ισχυρή οικονομική δύναμη και το κέντρο των αποφάσεων και τις χώρες της Ευρωπαϊκής περιφέρειας, οι οποίες εντάσσονται στη διεθνή αγορά και αναγκαστικά ακολουθούν και εφαρμόζουν τις οικονομικές επιλογές των ισχυρών.

Οι επιδράσεις των αναπτυγμένων χωρών του κέντρου στην περιφέρεια κατά το τρίτο τέταρτο του 19ου αι. ήταν έμμεσες, ενώ ο έλεγχος τους στις εξελίξεις των χωρών αυτών ήταν περισσότερο διπλωματικός - στρατιωτικός και λιγότερο οικονομικός. Οι επιλογές όμως του Ευρωπαϊκού κεφαλαίου μεταβάλλονται από τη δεκαετία του 1870, καθώς εγκαταλείπει τον αποκλειστικό του προσανατολισμό στις χώρες του και στρέφεται στο εξωτερικό, κυρίως στις χώρες της περιφέρειας. (55) Οι αιτίες της μεταστροφής του διεθνούς κεφαλαίου προς το εξωτερικό δεν είναι σαφώς καθορισμένες, καθώς δεν υπάρχει συγκλίση απόψεων

και η θεωρητική αναζήτηση και συζήτηση για τη προσέχιση αυτών συνεχίζεται. Η κατάχρησή των αντιτιθεμένων απόψεων ή των διαφορετικών προσεγγίσεων δεν είναι ούτε υποκειμενικά ούτε αντικειμενικά δυνατόνα συμπεριληφθούν στα πλαίσια αυτής της ερχασίας, αλλά είναι αναγκαίο να καταγράψει η πλέον αποδεκτή προσέχιση, για την πρόοδο της ερχασίας. Αυτή λοιπόν η προσέχιση ερμηνεύει τη σττροφή των κεφαλαίουχων προς την περιφέρεια ως συνέπεια των διεθνων κόλλσεων που έπληξαν τη Δύση στα χρόνια 1871-1873 και προκάλλεσαν την Ευρωπαϊκή οικονομική ύφεση, η οποία σηματοετικά χρονολογείται μεταξύ των ετών 1875 και 1885.(56) Βασική συνέπεια της Ευρωπαϊκής ύφεσης ήταν η δυσκολία απορρόφησης των κεφαλαίων στις βιομηχανικές χώρες της Δύσης και η δημιουργία αρχούντων κεφαλαίων. Η επακόλουθη πτώση των επιτοκίων στις χώρες αυτές, ανάγκασε το Ευρωπαϊκό κεφάλαιο να αναζητήσει πιο κερδοφόρες τοποθετήσεις, είτε συνηθέστερα στα δάνεια των ξένων κρατών, είτε πιο σπάνια σε άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό σε επιχειρήσεις με βραχυπρόθεσμη απόσβεση, ελάχιστα κίνδυνο και άμεσο κέρδος, όπως σιδηροδρομικές, μεταλλευτικές ή άλλες παρόμοιες.

Η σττροφή στις επιλοές του ΔυτικοΕυρωπαϊκού κεφαλαίου έγινε αισθητή και στην Ελλάδα κυρίως με τη μορφή των εξωτερικών δανείων και ελάχιστα με τη μορφή των άμεσων επενδύσεων. Η Ελλάδα απέκτησε πρόσβαση στα διεθνή χρηματιστήρια μετά το διακανονισμό του χρέους της το 1878(57), το οποίο την είχε αποκλείσει απ'αυτά επί πέντε σχεδόν δεκαετίες. Αν συνυπολογίσουμε τις επιλοές του διεθνούς κεφαλαίου, τα υψηλά επιτόκια που έδινε η Ελλάδα, τα οποία ήταν 3 και 4 φορές μεγαλύτερα απ'αυτά της Δύσης, και τις παρεχόμενες εγγυήσεις μπορούμε κατ'αρχή να ερμηνεύσουμε την εισροή κεφαλαίων στα χρόνια 1879-1893.(58) Αντίθετα το Ευρωπαϊκό κεφάλαιο εξακολουθούσε να απέχει από τις άμεσες επενδύσεις στην Ελλάδα. Σύμφωνα με το Γ.Δερτιλή(59) τα αίτια της επενδυτικής αυτής αποχής είναι: οι εκκρεμότητες των παλαιών δανείων μέχρι το διακανονισμό, το προηγούμενο της σθεναρής Ελληνικής στάσης στη διένεξη της με την εταιρεία Ρου-Σεοπνέου και τις κυβερνήσεις Γαλλίας και Ιταλίας, ο σχετικά μικρός, άγνωστος και γεωγραφικά απομονωμένος σουκτός πλούτος της χώρας, ο οποίος δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί τις τεράστιες ευκαιρίες που πρόσφερε το Ισπανικό υπέδαφος και τέλος η εισβολή στην Ελλάδα του ιδιότυπου ξένου κεφαλαίου των ομογενών, η οποία υπήρξε και αντιστάθμισμα της Ευρωπαϊκής επενδυτικής αποχής.

Επομένως η Ευρωπαϊκή οικονομική ύφεση οδήγησε σε μεταστρωση το Ευρωπαϊκό κεφάλαιο, το οποίο τροφοδότησε τις χώρες της Ευρωπαϊκής περιφέρειας με έναν αξιόλογο όγκο κεφαλαίων. Τα Βαλκάνια δέχθηκαν το ξένο κεφάλαιο, το οποίο είχε διεισδύσει ελάχιστα στις βαλκανικές χώρες τις προηγούμενες δεκαετίες, ενώ στο τελευταίο τέτατο του 19ου αι. η κατάσταση αυτή αλλάζει και ποιοτικά και ποσοτικά. Στην περίοδο αυτή η εισροή

κεφαλαίων ήταν και σαφώς πιο ευσε(α(δ0) και είχε την αμέριστη υποστήριξη των αντιιστίχων ευθεσόνθεων.(61) Στόχος των νέων αναπτυσσομένων χωρών της Βαλκανικής, μετά την επίτευξη της εθνικής τους ανεξαρτησίας, ήταν η εξασφάλιση κεφαλαίων, ώστε να συντηρήσουν τη γραφειοκρατία, να συζκροτήσουν ισχυρό στρατό και να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για τον εκσυγχρονισμό τους. Η εξάχωση συνεπώς των κεφαλαίων από τις αναπτυσσόμενες χώρες της δύσης προς τις ασθeneis της περιφέρειας υποχρεώθηκε από μια αμώδρουη συνθήκη, την ανάγκη και την πίεση των Ευρωπαϊκών κεφαλαίων να αναζητήσουν κερδοφόρες αγορές έξω από τα σύνορα των χωρών τους και την άμεση ανάγκη κεφαλαίων, που είχαν οι χώρες της περιφέρειας για να στηρίξουν τα οικονομικά τους προγράμματα και να βάλουν στην επιδιωκόμενη ανάπτυξη.

Η αποτίμηση της εισροής κεφαλαίων στις χώρες της περιφέρειας δεν μπορεί να είναι συνολική και ενιαία, καθώς ούτε η μορφή των επενδύσεων είναι η ίδια σε όλες τις χώρες, ούτε οι συνθήκες ανάπτυξης ταυτίζονται απόλυτα. Επί πλέον σε κάποιες χώρες υπάρχουν ιδιοτυπίες, που πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη, όπως για παράδειγμα το παροικιακό κεφάλαιο που έδρασε στην Ελλάδα. Αυτό όμως που θα πρέπει να τονίσουμε με βεβαιότητα είναι ότι τα κεφάλαια που εξήχθησαν από τις βιομηχανικές χώρες της δύσης αναζήτησαν επικερδείς τοποθετήσεις με κύριο κριτήριο την αποδοτικότητα από την άποψη του ιδιωτικού συμφέροντος. Με βάση αυτή τη λειτουργία του κεφαλαίου θα πρέπει να αποκλείσουμε βίαιες και υπερβολικές εκτιμήσεις, όπως αυτή που διατύπωσε ο Paul Leroy Beaulieu το 1897(62) και υποστηρίζει ότι η Ελλάδα μπόρεσε να δημιουργήσει στρατό, στόλο, σιδηροδρόμους και δρόμους, χάρη στα κεφάλαια που αρπάχθηκαν από τους μικρούς αποταμιευτές της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας. Η εκτίμηση αυτή αποστεώνει την πραγματική λειτουργία του κεφαλαίου, το οποίο εμφανίζεται με αφελή χαρακτηριστικά και επί πλέον υπερτονίζει την ευεργετική του επίδραση στις χώρες της περιφέρειας. Η αλήθεια είναι ότι οι εθνικές οικονομίες των περιφερειακών κρατών ικανοποιούνταν, όταν συνέπιπταν τα συμφέροντα τους με τα ιδιωτικά συμφέροντα του κεφαλαίου. Δεν θα ήταν συνετό να υποστηρίξει κάποιος το αντίθετο, ότι δηλαδή η εθνική οικονομία των περιφερειακών κρατών θα μπορούσε να σφεληθεί σε βάρος των συμφερόντων του κεφαλαίου, καθώς αυτό θα σήμαινε εξουδετέρωση των μηχανισμών άμυνας του κεφαλαίου.(63)

Επομένως ο βασικός άξονας αποτίμησης της εισροής κεφαλαίων στις περιφερειακές χώρες είναι η ανεύρεση του βαθμού σύμπτωσης των συμφερόντων της εθνικής οικονομίας με τα ιδιωτικά συμφέροντα. Η μεγάλη απόκλιση των συμφερόντων θα ζημώνει την εθνική οικονομία, ενώ αντίθετα η σύγκλιση θα την ωφελούσε. Στην ποσέχωση των αντικτύπων που προκάλεσε η εξάχωση κεφαλαίων στις περιφερειακές χώρες οι απόψεις δεν συμπίπτουν και οι

Θεωρητικές συζητήσεις συνεχίζονται. Η καταγραφή αυτών των απόψεων είναι αδύνατο να συμπεριληφθεί στο τμήμα αυτό της εργασίας, ωστόσο μια γενική επισκόπηση, που θα επακολουθήσει, σε συνδυασμό με την αποτίμηση της εισροής κεφαλαίων στην Ελλάδα, η οποία θα γίνει μετά την ανάλυση των εξωτερικών δανείων της περιόδου 1879-93, θα αναδείξουν κοινά χαρακτηριστικά της Ελλάδας με τις υπόλοιπες περιφερειακές χώρες και θα ρίξουν φως στις εκτιμήσεις και απόψεις.

Ο Herman Gross(64) αν και πιστεύει ότι το βασικό κριτήριο του κεφαλαίου, που εξήχθη από τις αναπτυγμένες χώρες ήταν το ιδιωτικό συμφέρον, εκτιμά ότι η απόκλιση ιδιωτικού συμφέροντος και εθνικών οικονομιών των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης δεν ήταν μεγάλη. Με βάση την εκτίμηση αυτή καταλήγει, ότι η διαδικασία ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας των Νοτιοανατολικών Ευρωπαϊκών χωρών προωθήθηκε και προχώρησε με ταχύτερους ρυθμούς απ'ότι θα ήταν δυνατό αν δεν είχαν χρησιμοποιηθεί κεφάλαια απ'το εξωτερικό.

Ο Σταυριανός(65) θεωρεί ότι η εισροή ξένων κεφαλαίων στα Βαλκάνια υπονόμευσε την αυτόρρη φυσική οικονομία τους με τρόπο απότομο, ο οποίος οδήγησε σε θεμελιακές αλλαγές της κοινωνικής οργάνωσης και της καθημερινής ζωής των Βαλκανικών λαών. Σκοπός δε του ξένου κεφαλαίου ήταν να θέσει υπό την απόλυτη επιρροή του τα Βαλκάνια με κρατικά δάνεια προς τις κυβερνήσεις και με επενδύσεις στους σιδηροδρόμους. Είναι φανερό τέλος ότι ο συγχροφάος ενδιαφέρεται περισσότερο για την ποιοτική συνέπεια της εισροής κεφαλαίων στα Βαλκάνια, που αφορά στη μορφή και στον τρόπο ανάπτυξης αυτών, και λιγότερο για την ποσοτική συνέπεια, που αφορά στη μεγαλύτερη ή μικρότερη ανάπτυξη.

Με το ποιοτικό αποτέλεσμα της εισροής κεφαλαίων στις περιφερειακές χώρες ασχολήθηκε και ο Ν.Μουζέλης(66), ο οποίος υποστηρίζει ότι οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα δημιουργήθηκαν από την εισροή ξένων κεφαλαίων και ως εκ τούτου προΐνιζαν το είδος του περιφερειακού, υπανάπτυκτου καπιταλισμού, που επικράτησε στην Ελλάδα μετά το 1922. Επίσης ο Τ.Λιχνάδης(67) υποστηρίζει ότι η εισροή ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα είχε αποτέλεσμα την εξάρτηση της Ελλάδας και στον οικονομικό τομέα -προϋπήρχε στον πολιτικό- με τη διεξόδυση πλήθους νέων συντελεστών εκμετάλλευσης.

Ο Κ.Τσουκαλάς(68) θεωρεί ότι η εισροή κεφαλαίων από το κέντρο στην περιφέρεια οδήγησε σ'ένα αντίθετο ρεύμα κεφαλαϊκής εκροής, το οποίο βραχυπρόθεσμα ήταν ισοδύναμο και μακροπρόθεσμα ισχυρότερο σε σχέση με το πρώτο. Το αποτέλεσμα του χειονότος αυτού ήταν η υπερχρέωση των περιφερειακών κρατών, τα οποία μέρη με τη μέρη δημιουργούσαν συνεκτικούς δεσμούς με τα κεφάλαια του κέντρου και εξαρτωνταν απ'αυτά.

Η κλασική μαρξιστική σκέψη(69) υποστηρίζει ότι η εξαγωγή του κεφαλαίου από το κέντρο στην περιφέρεια επηρεάζει και σε μεγάλο βαθμό επιταχύνει την ανάπτυξη του καπιταλισμού στις χώρες που εξάχεται. Αν και ο Μαρξ

δέχεται ότι η εξαγωγή κεφαλαίου μπορεί να τείνει, σε κάποια έκταση, να σταματήσει την ανάπτυξη στις χώρες εξαγωγής κεφαλαίου, ωστόσο θεωρεί ότι την ίδια στιγμή επεκτείνει και βαθύνει την ανάπτυξη του καπιταλισμού σε ολόκληρο τον κόσμο. Σύμφωνα με την άποψη αυτή η εξαγωγή κεφαλαίων δημιούργησε τις προϋποθέσεις να μειωθεί το άνοιγμα μεταξύ αναπτυγμένων και υπανάπτυκτων περιοχών, το οποίο έρχεται ως αποτέλεσμα της διαδικασίας μεταφοράς κεφαλαίου από τις πρώτες στις δεύτερες περιοχές. Η εξελικτική διαδικασία, σύμφωνα με την ίδια άποψη, θα οδηγούσε στο κλείσιμο της ψαλίδας μεταξύ των αναπτυγμένων και υπανάπτυκτων κρατών και θα εξομοίωνε το βαθμό της ανάπτυξης τους.

Η προαναφερθείσα άποψη αμφισβητήθηκε έντονα στη συνέχεια από τη νεομαρξιστική σχολή των "τρίτοκοσμικών". (70)

Η άποψη της σχολής αυτής σε γενικές γραμμές αντιτίθεται στη Μαρξιστική αναφορικά με το ρόλο του ξένου κεφαλαίου. Υποστηρίζει τον οπισθοδρομικό χαρακτήρα της εισροής κεφαλαίου στις περιφερειακές χώρες, καθώς αυτό αποδιορθώνει τις δομές του κράτους, στρεβλώνει την ανάπτυξη και δημιουργεί εξαρτησιακούς μηχανισμούς σ'αυτές. Επομένως το άνοιγμα μεταξύ μητροπολιτικών και περιφερειακών χωρών αντί να κλείνει διευρύνεται, καθώς οι δεύτερες είναι αναγκασμένες να αποδέχονται και να εφαρμόζουν τον διεθνή καταμερισμό εργασίας, που αποφασίζουν οι πρώτες και ως εκ τούτου η ανάπτυξη τους να είναι εξαρτημένη απ'αυτές.

Η συνοπτική αναφορά σε μεμονωμένες ή συλλογικές θέσεις για τους αντικτύπους, που προκάλεσε η εξαγωγή κεφαλαίων στις περιφερειακές χώρες, δεν είχε στόχο την εξάντληση, κάλυψη ή ανάλυση αυτών, αλλά, καταγράφοντας το βαθμό σύγκλισης ή απόκλισης των θέσεων αυτών, να δείξει ότι η συζήτηση συνεχίζεται και το γεγονός διαρκώς προσεγγίζεται. Με την προσδοκία να συμβάλω στη συζήτηση αυτή, θα επιχειρήσω την αποτίμηση της εισροής κεφαλαίων στην Ελλάδα, που πραγματοποιήθηκε κυρίως μέσω του κρατικού δανεισμού, αφού προηγηθεί αναλυτική παρουσίαση των εξωτερικών δανείων της περιόδου 1879-93.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

37. Η "ευνοϊκή" συγκυρία για τον εξωτερικό δανεισμό του ελληνικού κράτους κατά την περίοδο 1879-93 δημιουργείται από "εσωγενείς" & "εξωγενείς" παράγοντες. Η διάκριση όμως αυτών των παραχόντων είναι από δύσκολη μέχρι παραπλανητική, καθώς ο ορισμός ενός παράγοντα ως "εξωγενοῦς" προσκρούει στην άποψη ότι όλες οι κοινωνικές διαδικασίες στις "περιφερειακές" χώρες επηρεάζονται άμεσα ή έμμεσα από το γεγονός της ενσωμάτωσης της συγκεκριμένης χώρας στο ευρύτερο σύνολο. Επομένως η εξέλιξη των εσωτερικών διαδικασιών δεν είναι αυτόνομη αλλά απορρέει από το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Βλ. Κ.Τσουκαλάς, "Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος", σελ. 39. Ν. Πουλαντζάς, "Η κρίση των δικτατοριών" σελ. 25.
38. Βλ. σημείωση 2. της εργασίας.
39. Hobsbaun, E., "Histoire economique et sociale de la Grande Bretagne", τ.Β, σελ. 100 κ.ε.
40. Gross, H., "Η συμβολή της Δυτικής Ευρώπης στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των Βαλκανικών χωρών" από το "Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αι.", σελ.43-51.
41. Από αυτή την άποψη και η ανάπτυξη της Ελλάδας επηρεάστηκε από το εξωτερικό, καθώς στηρίχθηκε στο ξένο κεφάλαιο. Για την ανάλυση της "εξωστρέφειας" της ελληνικής ανάπτυξης Βλ. Φωτόπουλος, Τ., "Εξαρτημένη ανάπτυξη...." σελ. 42-43
Gerschenkron, A., "Typology of industrial development as a tool of analysis", Deuxieme Conference Internationale d' Histoire Economique (Aix-en-

- Provence, 1962), τ. II, Paris 1965, σελ. 491
42. Selwyn, P., "Some thoughts on Cores and Peripheries", στο βιβλίο των Sears P., Schatter B., Kylljunen M., "Underdeveloped Europe", Harvester, 1979, σελ. 42 κ.ε.
43. Φωτόπουλος, Τ., "Εξορτημένη ανάπτυξη..." σελ. 47
- Hobsbawn, E., "The age of capital" London, 1975, σελ. 52 κ.ε.
- Μουζέλης, Ν., "Νεοελληνική κοινωνία...." σελ. 34-46
- Ψυρούκης, Ν., "Το Νεοελληνικό παροικιακό κέντρο" σελ. 93-145
44. Hobsbawn, E., "Histoire economique..." σελ. 70 κ.ε.
45. Berend, T.I., Ranki, G., "Economic development in the 19th and 20th Centuries", Columbia University Press, New York 1974, σελ. 94 κ.ε. "Όταν η βιομηχανική επανάσταση ολοκλήρωσε την πορεία της, οι δυτικές χώρες της Ευρωπαϊκής ηπείρου άρχισαν να χύνονται σημαντικοί εξαγωγικοί κεφαλαίοι".
46. Hobsbawn, E., "The age of capital" σελ. 150 κ.ε
47. Hobsbawn, E., "Histoire economique..." σελ. 121
48. Για την έννοια του παγκόσμιου συστήματος και την ανάλυση της λειτουργίας του βλ.
Wallerstein, I., "The Modern World Syste" 1974.
"The capitalist World economy" Cambridge, 1979.
"Ιστορικός καπιταλισμός θεμέλιο, Αθήνα, 1987
49. Φωτόπουλος, Τ., "Εξορτημένη ανάπτυξη..." σελ. 42
Σημειώνει ότι η μοναδική περίπτωση χώρας που, αν και προστέθηκε σχετικά αργά στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, κατόρθωσε εν τούτοις

να αναπτύξει σημερινωμένον
οικονομική δουλάνειν
Ισπανία."

50. Δερτιλής, Γ., "Σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με την Ευρώπη (1860-1910)" Ανάπτυξη της προέλευσης των συνθηκών που δόθηκαν το Απρίλιο του 1978 στα πλαίσια κύκλου μαθημάτων της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας" σελ.2
51. Gross, H., "Η συμβολή της Δυτικής Ευρώπης", σελ. 43-46
52. Yatunsky, K.V., "Main features of industrialization in Russia before 1917" Premiere Conference..... (Στοκχόλμη 1960) σελ.300-308
- Berend, I., Ranki, G., "Economic development" σελ. 38 κ.ε.
53. Berend, I., Ranki, G., "Economic development....." σελ. 124 για την Ουγγαρία.
- Hildebrand, G.F., "Les traits caracteristiques de l'industrialisation des pays scandinaves et de la Finlande au XIXe siecle" σελ. 305 κ.ε. Σύμφωνα με τους παραπάνω συγγραφείς η βιομηχανία των Σκανδιναβικών χωρών, της Ουγγαρίας και της Τσεχίας πρέπει να αρχίζει στη δεκαετία 1860-1870.
54. Για την ανάπτυξη των Βαλκανικών χωρών βλ. "Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αι." Συγκεκριμένες συμβολές:
Παναγιωτόπουλος, Β., "Η βιομηχανική επανάσταση στην Ελλάδα" σελ. 216-233
Mullic, D., "Εκσυγχρονισμός στον οικονομικό τομέα, εμπόριο και χειροτεχνική παραγωγή στη Σερβία του 19ου αι." σελ.206-215.
Vucso, N., "Η βιομηχανική επανάσταση και ο εκσυγχρονισμός των πόλεων στη Σερβία του 19ου αι.", σελ.206-215

- Todorov, N., "Η βιουκρανική επανάσταση στη δυτική Ευρώπη και οι βαλκανικές επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η περίπτωση της Βουλγαρίας", σελ.137-157
55. Δερτιλής, Γ., "Σχέσεις της ελληνικής οικονομίας...", σελ. 2-3
Μουζέλη, Ν., "Νεοελληνική κοινωνία..." σελ. 38-46
56. Leon, P., "L'industrialization en France en tant que facteur de croissance économique, du debut du XVIIIeme siecle a nos jours", Premiere Conference Internationale d'Histoire Economique, Paris 1960, σελ. 185 κ.ε.
- Hobsbawn, E., "Histoire economique..." σελ.116
Bouvier, J., "Initiation au vocabulaire et aux mecanismes économiques contemporains", Paris, 1977, σελ. 31.
57. Βλ. Ειδικό κεφάλαιο 2.2 "Ο διακανονισμός του εξωτερικού χρέους της Ελλάδας το 1878"
58. Ανδρεάδης, Α., "Εργα" (Εκδ.Νομικής σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών), τ.2, Αθήνα 1939, σελ.368 κ.ε.
- Στεφανίδης, Σ.Δ., "Η εισροή ξένων κεφαλαίων", Θεσ/νίκη, 1930, σελ.197 κ.ε.
- Δερτιλής, Π., "Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος ..." σελ. 20 κ.ε.
59. Δερτιλής, Γ., "Σχέσεις της ελληνικής οικονομίας..." σελ. 2
60. Στεφανίδης, Σ.Δ., "Η εισροή" σελ. 198
Υπολογίζει ότι ανήμεσα στα 1879 και 1893 η εισροή ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα με διάφορες μορφές (κοστικά δάνεια, ιδιωτικές επενδύσεις κλπ.) έφθασε το σημαντικό ποσό των 750 εκατ. φράγκων.
- Ανδρεάδης, Α., "Εργα" τ.2 σελ. 375

61. Πουρνάρας, Δ., "Χαρ(λ)ας Τσικούρης" Τόμου 2, Αθήνα, 1976
- Ευελπίδης, Χ., "Οικονομική και κοινωνική Ιστορία της Ελλάδας" Αθήνα 1950.
- Gross, H., "Η συμβολή της δυτικής Ευρώπης " σελ. 48
62. Beaulieu-Leroy, P., "La reconstitution de la Grece et l'etablissement d'un controle financier international" L'Economiste Francais, έτ.25, αρ.21, 22 Μαΐου 1897, σελ.678.
63. Hoffman, G.W., "Regional development Strategy in Southeast Europe. A comparative analysis of Albania, Bulgaria, Greece, Romania and Yugoslavia", New York, London, 1972.
- Gross, H., "Η συμβολή...." σελ. 48
64. Gross, H., "Η συμβολή ..." σελ. 43-53
65. Stavrianos, S.L., "The Balkans 1815-1914" New York, 1960, σελ.73 και 79-82
66. Μουζέλης, Ν., "Νεοελληνική κοινωνία..." σελ. 44.
67. Ουχνάδης, Τ., "Η ξενική εξάρτηση κατά την διαδρομήν του Νεοελληνικού κράτους (1821-1945)" σελ.132
68. Τσουκαλάς, Κ., "Εξάρτηση και αναπαράχωση..." σελ. 254
69. Μαρξ, Κ., "Capital" του.Ι, κεφ.ΧV
Lenin, I.V., "Ιμπεριαλισμός το τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού" 1917.
- Luxemburg, R., "The Accumulation of Capital" (Routledge), 1963.
70. Baran, P., "The Political Economy of Growth".
Monthly Review, 1957
- Frank, G.A., "Capitalism and Underdevelopment in Latin America". MR, 1967, στη σελ.9 γράφει:
"Οικονομική ανάπτυξη και υποανάπτυξη είναι έννοιες σχετικές

και ποιοτικές: καθενιά είναι διαφορετική από την άλλη και εν τούτοις οφείλει την ύπαρξη της στη σχέση της με αυτήν... η (δια) ιστορική διαδικασία που οδήγησε στην επέκταση και ανάπτυξη του καπιταλισμού ανά τον κόσμο δημιουργεί συγχρόνως - και εξακολουθεί να δημιουργεί οικονομική ανάπτυξη και διαφορετική υπανάπτυξη".

Amin, S., "Accumulation on a World Scale" MR, 1974.

* Η νεο-μαρξιστική σχολή των "τροϊτσιστικών" συνδέεται με το περιοδικό Monthly Review.

ΤΟ ΠΡΟΙΟΝ ΤΗΣ ΕΥΝΟΙΚΗΣ ΣΥΓΚΥΡΙΑΣ: Ο ΔΙΑΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΧΡΕΟΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΤΟ 1878

Όπως είναι γνωστό η περίοδος από τη σύσταση του ελεύθερου ελληνικού κράτους ως και τη συνθήκη του Βερολίνου (1828-1878) δεν χαρακτηρίζεται από τη σύναψη εξωτερικών δανείων. Το μοναδικό δάνειο που συνήφθη την περίοδο αυτή, είναι το δάνειο προς 5% των 60 εκατομμυρίων χρυσών φράγκων του έτους 1833,(1) το οποίο χρησιμοποιήθηκε κακώς και υπήρξε η κυριώτερη αιτία που οδήγησε στην πτώχευση του ελληνικού κράτους το 1843.(2)

Η έλλειψη αυτή των εξωτερικών δανείων κατά την περίοδο που ακολούθησε της πτώχευσης του 1843 (3) δεν θα πρέπει να εστιάζεται στην αδυναμία του ελληνικού κράτους να διακανονίσει το χρέος του, το οποίο προερχόταν από τα 2 δάνεια της ελληνικής επανάστασης (4), αλλά σε μέζονος σημασίας λόγους.

Αναμφισβήτη η αδυναμία αυτή του ελληνικού κράτους ή οι υπερβολικές απαιτήσεις των δανειστών συνέβησαν στην αποτυχία διακανονισμού των χρεών, η οποία λειτουργούσε ως πρόσχημα άρνησης των Ευρωπαϊκών χρηματιστηρίων να εμπλακούν στη δανειοδότηση της Ελλάδας. Στην πραγματικότητα όμως οι αιτίες της έλλειψης θα πρέπει να αναζητηθούν περισσότερο στους προσανατολισμούς του διεθνούς κεφαλαίου μέχρι το 1875 και λιγότερο στις προθέσεις και επιλογές των Ελληνικών κυβερνήσεων την ίδια περίοδο, όπως αυτές εκφράστηκαν στους προϋπολογισμούς του κράτους. Εξάλλου δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι ο διακανονισμός του εξωτερικού χρέους της Ελλάδας απετεύχθη την περίοδο, την οποία οι προσανατολισμοί και οι επιλογές των παραπάνω άλλαξαν. Αν, κατά συνέπεια, λάβουμε υπόψη τις απόπειρες διακανονισμού, που προηγήθηκαν αυτής του 1878, και τη συγκεκριμένη χρονολογία που αυτός απετεύχθη, αντιλαμβανόμαστε ότι στις προηγούμενες απόπειρες έλαμπε το στοιχείο της αποφασιστικής βούλησης, τουλάχιστο από την πλευρά των δανειστών, το οποίο υπήρξε στην τελευταία και οριστική απόπειρα του 1878 και ήταν απότοκος της ιστορικής συγκυρίας.

Πριν όμως αναφερθούμε στις απόπειρες ρύθμισης του εξωτερικού χρέους και την οριστική του διακανονισμού του, θα γίνει μια αναγκαία παρέμβαση για τη δημοσιονομική ένδεια που κατότρυνε το ελληνικό κράτος την περίοδο του αποκλεισμού του από τις διεθνείς χρηματοαγορές και για τη φύση των δανείων που αυτό συνομολόγησε πριν και μετά το 1879. Και αυτό γιατί η δημοσιονομική ένδεια του ελληνικού κράτους δεν πρέπει να συνδεθεί αποκλειστικά με την έλλειψη εξωτερικών δανείων αλλά και με την αδυναμία αυτού να κινητοποιήσει

άλλους μηχανισμούς χρηματοδότησης, όπως τα εσωτερικά δάνεια και την επενδυτική προσφορά κεφαλαίων σε παραχωχικούς τομείς. Εξάλλου η χαμηλή ως ανυπαρκτή επενδυτική προσφορά κεφαλαίων σε παραχωχικούς σκοπούς προσίωνίζει και την αποτυχία του μετέπειτα εξωτερικού δανεισμού, καθώς η νοοτροπία δεν φαίνεται να άλλαξε, απλώς επενδύθηκαν κεφάλαια σε μη παραχωχικούς τομείς που παρουσιάζουν μέγιστη ασφάλεια και έχουν υψηλούς δείκτες κερδοσκοπίας.

Το αποτέλεσμα της έλλειψης εξωτερικών δανείων αντικατοπτρίζεται ευκρινώς στους προϋπολογισμούς του κράτους μέχρι το 1878, όπου η εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους απορροφούσε λιγότερο από το 10% των κρατικών δαπανών. Η αναλογία αυτή είναι ελάχιστη όταν συγκρίνεται με εκείνη της επόμενης περιόδου (1879-1893), αλλά και γενικά απέχει πολύ από τις αντίστοιχες αναλογίες των περισσότερων χωρών της Ευρώπης. (5) Κάτω από αυτές τις συνθήκες του αποκλεισμού από τα Ευρωπαϊκά χρηματιστικά κέντρα, το ελληνικό κράτος αδυνατεί να καλύψει τις ανάγκες του, που αναμφισβήτητα είναι πολύ χαμηλότερες της επόμενης περιόδου. Επ'αυτόν ανήκει στρέφεται προς τον εσωτερικό δανεισμό. Αλλά εδώ υπάρχουν σοβαρά προβλήματα. Το κεφάλαιο δεν επιδεικνύει διάθεση εμπιστοσύνης στο ελληνικό κράτος, αν και αυτό θέτει σχεδόν εξευτελιστικούς όρους και εγγυήσεις - όπως υποθήκη εθνικών κτημάτων, παραχωρήσεις ελσπραξίας προσόδων - για τη λήψη δανείου. (6) Το βραχύβιο των κυβερνήσεων και η μεταβολή της οικονομικής πολιτικής δεν επέτρεπε σταθερότητα δημοσιονομικής αντίληψης. Όσα συνεπώς εσωτερικά δάνεια συνήφθησαν την περίοδο αυτή χαρακτηρίζονται από δυσμενείς όρους. (7) Όμως, όπως προαναφέραμε, και αυτά είναι ελάχιστα και αδύνατα να καλύψουν τις οικονομικές ανάγκες του κράτους. Το ολικό έλλειμμα του κράτους ανήλθε στην περίοδο 1861-1878 στο ύψος των 60.000.000 δρχ. και αυτό το έλλειμμα παρουσιάζόταν χωρίς τη συκρότηση αξιόλογου στρατού ή κάποιου προγράμματος δημοσίων έργων. (8) Η κάλυψη του παραπάνω ελλείμματος, με δεδομένο τον αποκλεισμό της Ελλάδας από τις ξένες χρηματοοικονομικές αντιμετωπιζήθηκε αφενός με τον εσωτερικό δανεισμό - όπως προαναφέρθη - και αφετέρου με μεθόδους αναποτελεσματικές και αναχρονιστικές, όπως η εκποίηση εθνικής γης και μετοχών της Εθνικής Τράπεζας, με έκδοση εντόμων χαρμυαίων και με ευρεία χρήση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, τα οποία μέτρα μετά βίας κάλυπταν τις διαχειριστικές ανάγκες του κράτους.

Η αναφορά των οικονομικών προβλημάτων του ελληνικού κράτους στην περίοδο πριν το 1878 δε σημαίνει σε καυιά περίπτωση σύνδεση με την πτώχευση του 1893. Το κοίσιμα δηλαδή ελλείματα του προϋπολογισμού που είχαν αιτία να διογκωθεί το δημόσιο χρέος και οδήγησαν στην πτώχευση του 1893 δεν πρέπει να αποδίδονται σε παλαιότερες της δεκαετίας 1880-1890 δαχειρίσεις, με

δεδομένο ότι το 1883 οι υποχρεώσεις της χώρας σε χουσά προς το εξωτερικό είχαν περιορισθεί σε 16.000.000 χουσές δρχ. Όπως προαναφέρθη(9) στην περίοδο αυτή επικράτησε η λογική της πρόταξης των επιδιωκόμενων στόχων του κράτους από τα έσοδα αυτού, ενώ συνήθως συμβαίνει το αντίθετο. Επομένως οι δαπάνες που καταχράσταν από την πολιτική ηγεσία δεν καθορίζονταν στη βάση των εσόδων του κράτους. Το μεγαλύτερο πρόγραμμα του Χ.Τρικούπη για τη μετατροπή των δουλών ήταν αδύνατο να στηρίζεται σε διαχειριστική - λογιστική λογική.

Αν τώρα εξετάσουμε τη φύση των δανείων όπου συνήφθησαν πριν και μετά το 1879 και μέχρι την πτώχευση του κράτους το 1893 (τρίτη πτώχευση), θα συμπεράνουμε ότι το χρέος της Ελλάδας κατέστη δυσβάσταχτο εξαιτίας κυρίως των δημόσιων εξωτερικών δανείων και όχι των δημόσιων εσωτερικών. Και αυτό λέγεται, επειδή οι υποτιμήσεις του εθνικού νομισματος μετριάζουν το βάρος των εσωτερικών δανείων, ενώ αντίθετα αυξάνουν το βάρος των εξωτερικών δανείων.(10) Με δεδομένο λοιπόν ότι το ελληνικό κράτος υποτιμά ή διαλίσσεται το εθνικό νόμισμα και με δεδομένο ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του δημοσίου χρέους προέρχεται από εξωτερικά δάνεια, καθίσταται ασφαλής η παραπάνω άποψη. Η εκάστοτε, κατά συνέπεια, υποτίμηση ή διαλίσθηση της δραχμής, ανεξάρτητα από τα άλλα θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα, δυσχεραίνει το δανειακό πρόβλημα της Ελλάδας και το συμφέρον του ελληνικού κράτους θα ήταν να συνάπτει εσωτερικά δάνεια που ενέχουν λιγότερους νομισματικούς, δημοσιονομικούς και πολιτικούς κινδύνους(11).

Το κριτήριο της διάκρισης των εξωτερικών από τα εσωτερικά δάνεια δεν είναι μόνον ο τόπος έκδοσης του δανείου, αλλά και το νόμισμα που αυτά συνάπτονται(12). Επομένως θα πρέπει να επισημάνουμε ότι το κράτος που διαθέτει αποταμίευση και επαρκή κεφάλαια στο εσωτερικό, θα είναι πιο ασφαλές να προσφεύγει σ'αυτά και να αποφεύγει τον εξωτερικό δανεισμό. Το ελληνικό κράτος όμως δεν φαίνεται να είχε τη δυνατότητα εσωτερικού δανεισμού την περίοδο αυτή όχι μόνο γιατί δεν υπήρχαν κεφάλαια στο εσωτερικό, αλλά και επειδή η δημοσιονομική και πολιτική του κατάσταση δεν παρουσίαζε στοιχεία φερεγγυότητας για τους δανειστές.(13) Και αναφέρουμε στο παροικιακό κεφάλαιο το οποίο τις περισσότερες φορές έδρασε, όπως το ξένο κεφάλαιο στις σχέσεις της δανειοδότησης του ελληνικού κράτους.

Ενα άλλο σημείο που πρέπει να τονισθεί είναι η αντιμετώπιση του υπέρογκου δανειακού βάρους από το κράτη. Υπάρχει η άποψη ότι είναι αδύνατο να βρεθεί κράτος το οποίο σχημάτισε υπέρογκο δημόσιο χρέος και πλήρωσε αυτό ολόκληρο. Η απελευθέρωση από αυτό έγινε είτε κατόπιν πραγματικής πτώχευσης είτε με άλλον τρόπο(14). Η τακτική αυτή αν και κάποιες φορές ίσχυσε, δε φαίνεται στη σύγχρονη ιστορία να διασφαλίζει υγιή δανειακή πολιτική για τα κράτη και επομένως

αποφεύγεται.

Η αντιμετώπιση της δανειακής επιβάρυνσης γίνεται με την επαύξηση συνήθως της φορολογίας. Για παράδειγμα το μεγαλύτερο πρόγραμμα του Χ.Τρικούπη απαιτούσε πολλά χρήματα, τα οποία ήταν αδύνατο να κατανεμηθούν μέσω της φορολογίας στους πολίτες και να εξοικονομηθούν. Η λύση ήταν τα δάνεια, τα οποία κατανέμουν τα φορολογικά βάρη σε περισσότερα χρόνια και κατά συνέπεια δεν είναι δυσβάσταχτα και ανέφικτα. Επίσης αν δεχτούμε ότι τα χρήματα που προέρχονται από τα δάνεια χρησιμοποιούνται για επενδύσεις και δημόσια έργα μελλοντικού χαρακτήρα, θα ήταν άδικο τα χρέη να τα πληρώνει μόνο η μια (παρούσα) γενιά(15). Η αντιμετώπιση αυτή της δανειακής επιβάρυνσης αιτιολογεί και την προσαύξηση της φορολογίας από τον Χ.Τρικούπη. Δε δικαιολογεί όμως τους επαχθείς φόρους που επιβλήθηκαν στις χαμηλότερες τάξεις του πληθυσμού, με την ευμονή της πολιτικής ηγεσίας στους έμμεσους φόρους.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι το ελληνικό κράτος μέχρι το 1878 αποκλεισμένο από τις ξένες χρηματογορές κατέφυγε στην επίλυση των οικονομικών του προβλημάτων μέσω των εσωτερικών δανείων με σχεδόν εξευτελιστικούς όρους. Η προσπάθεια αυτή απέτυχε εξαιτίας των αιτιών που προαναφέρθηκαν.

Στο ίδιο χρονικό διάστημα οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν σταμάτησαν τις διαπραγματεύσεις για το διαφονισμό του εξωτερικού χρέους του κράτους που θα σήμαινε το άνοιγμα των διεθνών χρηματογορών. Η εξεύρεση κάποιας συμβιβαστικής λύσης με τους ξένους ομολογιούχους είχε απασχολήσει επί μακρόν τις ελληνικές κυβερνήσεις, οι οποίες επιθυμούσαν πρόσβαση στις ξένες χρηματογορές, ώστε να αντιμετωπίζουν τα οικονομικά τους προβλήματα. Η συνέλευση της Τροιζήνας (1827) αναγνώρισε το χρέος και ψήφισε τη σύναψη νέου δανείου με υποθήκη την Εθνική γη. Οι διαπραγματεύσεις ανατέθηκαν στον Ι.Καποδίστρια, ο οποίος βεβαίωνε ότι με το νέο δάνειο δε θα θιχουν οι ομολογιούχοι, αλλά αντίθετα θα τους κατέβαλαν απ'αυτό το δάνειο τους οφειλομένους τόκους. Οι προτάσεις αυτές και τα ψηφίσματα απέτυχαν.

Η δ' συνέλευση στο Άργος επανήλθε στο θέμα, με προτάσεις που φανέρωναν το οικονομικό πρόβλημα και την ανάγκη διευθέτησής του. Η επιτροπή, που ορίστηκε, εκπόνησε σχέδιο το οποίο πρότεινε τη μερική εξάχωση του χρέους, που όμως ήταν αδύνατη να πραγματοποιηθεί χωρίς τη σύναψη νέου δανείου. Επίσης διατύπωσε πρόταση απόσβεσης των δύο δανείων της επανόστωσης μέσω της υποθήκευσης μέρους της εθνικής γης, την οποία θα χρησιμοποιούσαν οι δανειστές και θα κοσπώνονταν τα εισοδήματά αυτής. Η λύση αυτή ανάγκησε κρίθηκε ως εφικτή από την δ' Εθνοσυνέλευση, με δεδομένο ότι δεν ήταν δυνατό η ελληνική οικονομία να χειρισθεί παροχωρικά όλα τα εθνικά αιτήματα. Η αλληλοσυγκρουόμενη όμως πολιτική των δυνάμεων δεν ευνόησε την πραγματοποίηση της

παράπλυν ποότασης. (16)

Επομένως διαπιστώνουμε από τις δραστηριότητες αυτές, ότι, αν και τα δυο δάνεια της ανεξαρτησίας συνήφθησαν από επαναστατικές κυβερνήσεις μη αναγνωρισμένες, το ελληνικό κράτος κάθε άλλο παρά επέδειξε πρόθεση άρνησης των υποχρεώσεών του. Αντίθετα κινήθηκε στα πλαίσια μιας αξιόπιστης υγιούς δανειακής πολιτικής με βάση τις οικονομικές δυνατότητες που είχε. Οι χειρισμοί όμως των ελλήνων πολιτικών και διπλωματών προσέκοσαν αφενός στις συνασπισμένες ομάδες πιέσεως των ξένων ομολογιαούχων, οι οποίοι έθεταν όρους ανέλικτους για την ελληνική οικονομική πραγματικότητα και αφετέρου στις πολιτικές σκοπιμότητες των Μεγάλων Ευρωπαϊκών δυνάμεων, όπως κάθε φορά εκφραζόνταν. Στα πλαίσια αυτών των πολιτικών σκοπιμοτήτων συνήφθη και το δάναιο των 60.000.000 φρ. υπό την εγγύηση των μεγάλων δυνάμεων την 1η Μαΐου 1833. Το πρωτόκολλο του Λονδίνου (Φεβρουάριος 1832) και η διά αυτού εκλογή του Οθωνα και ο καθορισμός της Αντιβασιλείας μέχρι την ενηλικίωση του, δημιούργησε και τις προϋποθέσεις δανειοδότησης του ελληνικού κράτους.

Η κακή χρήση και οι επαχθείς όροι του δανείου αυτού οδήγησαν το ελληνικό κράτος στη δεύτερη πτώχευση του 1843 και συνεπώς στην αναστολή των πληρωμών του δανείου. (17)

Οι αντιπρόσωποι των Μεγάλων δυνάμεων (Ρώσας, Αγγλίας, Γαλλίας) συνήλθαν το Μάιο του 1843 προκειμένου να αποφασίσουν μέτρα αποπληρωμής του δανείου. Στη σύσκεψη αυτή αποφάσισαν την επιβολή οικονομικών στον ελληνικό προϋπολογισμό ύψους 3.742.000 δρχ. και την παράχωση στις τρεις κυβερνήσεις των δυνάμεων του δικαίωματος από τις εισπράξεις του τελωνείου Σύρου, ως εγγύηση. (18) Ο τριεθνής αυτός οικονομικός έλεγχος τελικά δεν πραγματοποιήθηκε εξαιτίας της επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου, η οποία δημιούργησε νέα κατάσταση. Η εκκρεμότητα συνεπώς παρέμεινε και δημιούργησε τις προϋποθέσεις συκοφάντησης του ελληνικού κράτους, ως αφερέγγυου και τις προϋποθέσεις συνεχούς ανάμιξης και επέμβασης των Μεγάλων δυνάμεων. Πρόσθετα απέκλειε το ελληνικό κράτος από τις ξένες χρηματαγορές.

Την άσχημη αυτή κατάσταση κατανοούσαν οι ελληνικές κυβερνήσεις, είτε πολιτικά, είτε εθνικά, είτε εξ ανάγκης, αλλά δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να διευθετήσουν τα παλαιά χρέη τους και να ανταποκριθούν στους όρους που έθεταν οι δανειοδότες. Για παράδειγμα: Το 1856 τριμελής επιτροπή, που ορίσθηκε από τις δυνάμεις για την τακτοποίηση του χρέους του δανείου του 1833, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και επώπτευε των δημοσιονομικών υποθέσεων του ελληνικού κράτους. Στην έκθεση που υπέβαλε μετά τριετία, καθόριζε το ποσό των 900.000 φρ. το οποίο έπρεπε να καταβάλλεται από την Ελλάδα κάθε χρόνο. Αν και το ποσό ήταν υπέρογκο η

ελληνική κυβέρνηση δέχθηκε να το εικόλνει. Αλλά η κατάβολή του ήταν ανεύκτη. Αποτέλεσμα ήταν να παρωθεί μόνο μια φορά το 1850 και μετά να υπάρξει διαφροστική ρύθμιση. Επομένως στη διάρκεια της Οθωνικής περιόδου το χρέος του ελληνικού κράτους απέτυχε να ρυθμιστεί, με αποτέλεσμα την απουσία εξωτερικών δανείων κατά την περίοδο αυτή. Η αποτυχία αυτή της ρύθμισης του εξωτερικού χρέους, πέρα από τους άλλους αναφερόμενους οικονομικούς λόγους, οφείλεται και στην "ελληνική" εξυπηρέτηση των συσφερόντων των Μεγάλων δυνάμεων από τον Οθωνα. Η "μεγάλη Ιδέα" για παράδειγμα που ενσπερνιζόταν ο Οθωνας, ήταν αντίθετη με τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων στην περιοχή.

Η λύση όμως του προβλήματος ήταν επιτακτική και απαραίτητη, γιατί πέρα από τους λόγους φερεγγυότητας του ελληνικού κράτους, που προαναφέραμε, υπήρχαν λόγοι ανάγκης χρηματοδότησης της ελληνικής οικονομίας, της οποίας οι προϋπολογισμοί ήταν διαρκώς ελλειμματικοί. Κάθε λύση όμως προϋπέθετε το διακανονισμό του δανείου των 60.000.000 φρ. του 1833. Μετά την πτώση του Οθωνα δημιουργήθηκαν ελπίδες διευθέτησης του χρέους, αλλά και πάλι προέκυψαν αξιέπρασες δυσκολίες που ματαίωσαν κάθε θετική ρύθμιση. Η ελληνική κυβέρνηση επέμενε στη μόνη δυνατή, σύμφωνα με τις οικονομικές συνθήκες, πρόταση, που έλεγε ότι η τακτοποίηση των παλαιών χρεών θα πρέπει να συνδυάζεται με τη σύναψη ενός νέου δανείου. Οι ομολογιούχοι δεν αποδέχονταν αυτή την πρόταση και προέβαλλαν σθεναρά αντίσταση σε ενδεχόμενη υποστήριξη της χώρας από το εξωτερικό. Η θέση αυτών των ομολογιούχων ερμηνεύεται εύκολα, αν υπολογίσει κανείς την αύξηση των χρεών του ελληνικού κράτους με την πάροδο του χρόνου. Και οι ανάγκες της ελληνικής οικονομίας είχαν θέσει σε προτεραιότητα τον εξωτερικό δανεισμό, γεγονός που δε δημιουργούσε κινδύνους για τα χρήματα των ομολογιούχων. Αυτό σημαίνει ότι αρχικά ή χρήματα θα χινόταν από το ελληνικό κράτος η αποπληρωμή των χρεών, ώστε να έχει πρόσβαση στις διευθετικές χρηματοοροές. Το συμφέρον των ομολογιούχων ήταν η αποπληρωμή αυτή να έχει χ'αυτούς το μέγιστο δυνατό κέρδος.

Το 1871 το ελληνικό κράτος πρότεινε νέα λύση του προβλήματος. Η πρόταση αφορούσε στη σύναψη δανείου ύψους 100.000.000 δρχ., εκ του οποίου τα 30.000.000 θα χρησιμοποιούνταν για την απόσβεση των δανείων και τα 70.000.000 για την εξυπηρέτηση των εσωτερικών χρεών και άλλων υποχρεώσεων.(19) Τόσο αυτή η πρόταση, όσο και επόμενη(20) της ελληνικής κυβέρνησης συνάντησε δυσπιστία και δεν απέτυχε. Οι αγωνιώδεις προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης να εξεύρει λύση των πιεστικών οικονομικών αναγκών, που επέτεινε και η έρητική επανάσταση δεν κατορθώσαν, κυρίως εξαιτίας των υπερβολικών και ανέφικτων όρων που έθεταν οι ξένοι ομολογιούχοι.

Το 1875 ανέλαβε νέες προσπάθειες διευθέτησης του θέματος η ελληνική κυβέρνηση μέσω του επιτετακμένου της στο Λονδίνο Ιωάννη Γεννάδιου. Ο Ι. Γεννάδιος, άνθρωπος δραστήριος, κατέβαλε όσες προσπάθειες και πολλές φορές υπερέβαλε τον εαυτό του, ώστε να πείσει τα δύο μέρη να έρθουν σε συμβιβασμό. Η κρίση του ανατολικού ζητήματος 1875-88 για την Ελλάδα ως συνδυασμό με την οικονομική ύφεση της Ευρώπης, στάθηκαν αρωχοί στο δύσκολο και κρίσιμο έργο του Ι. Γεννάδιου. Επειδή η Ελλάδα αφενός χρειάζόταν την οικονομική στήριξη στην προσπάθειά της να δημιουργήσει αξιόμαχο στρατό, η Ευρώπη αφετέρου είχε την ανάγκη της εξασχόησης κεφαλαίων.

Οι ομολογιούχοι πρότειναν την αναχνώριση παχίου κεφαλαίου 1.500.000 λ. προς 5% που σήμαινε 75.000 λ. ετήσια απόδοση. Από την πλευρά του ο Ι. Γεννάδιος αντιπρότεινε την ελληνική θέση, που έλεγε: κεφάλαιο 1.200.000 λ. προς 5% και με χρεολύσιο. Οι διαπραγματεύσεις τελικά οδήγησαν σε συμφωνία των δύο μερών, η οποία υπεγράφη από τον βασιλιά Γεώργιο Α την 8η Δεκεμβρίου 1878. Η συμφωνία αυτή καθόριζε την έκδοση νέων ομολογιών ύψους 1.200.000 λ. προς 5%, προς απόσβεση των δύο δανείων της Επανάστασης. Οι νέες ομολογίες θα διανεμόνταν μεταξύ των παλαιών ομολογιών με αναλογικά καθορισμένα. Η απόσβεση του νέου δανείου θα γινόταν σε 33 χρόνια. (21)

Η συμφωνία των δύο μερών να ρυθμίσουν ένα χρόνο πρόβλημα προκάλεσε ικανοποίηση τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Αγγλία. Παρελθόντα μετά από πολλά χρόνια στην ελληνική κυβέρνηση το δικαίωμα να συνάψει νέα δάνεια στο εξωτερικό και επί πλέον εξέλιπε μια μόνιμη αιτία κατασκευοφαντήσεως του ελληνικού ονόματος. Παράλληλα δημιουργούσε νέες ευκαιρίες κίνησης του κεφαλαίου των μεγάλων δυνάμεων, το οποίο εξαιτίας της κρίσης παρέμενε αδρανές ή, όταν κινιόταν, τα επιτόκια στις ίδιες χώρες ήταν εξαιρετικά χαμηλά και ασύμφορα.

Εκτός από τη ρύθμιση των παραπάνω δανείων, η Οθωμανική περίοδος άφησε και μια άλλη εκκρευσότητα, που έπρεπε και αυτή να τακτοποιηθεί. Πρόκειται για τα λεγόμενα "Βαυαρικά δάνεια". Όταν το ελληνικό κράτος αδυνατούσε να καταβάλλει την τρίτη δόση του δανείου των 60.000.000 φρ. επενέβη ο Λουδοβίκος της Βαυαρίας για να βοηθήσει το γιό του και προκάτέβαλε 1.000.000 φρ. προς 4%. Τον επόμενο χρόνο (1836) χορήγησε άλλα δύο δάνεια ύψους 1.000.000 φρ. και 1.000.000 φιορινίων. Τα χρήματα αυτά έπρεπε να αποδοθούν στον Λουδοβίκο ταυτόχρονα με την καταβολή της τρίτης δόσης του δανείου από το ελληνικό κράτος. Οι μόνιμες όμως δυσκολίες που παρουσίαζαν οι ελληνικοί προϋπολογισμοί δεν επέτρεπαν την απόσβεση των βαυαρικών δανείων, τα οποία είχαν ανέλθει στις 4.640.000 δρχ. Το 1842 συμφωνήθηκε να καταβληθεί το όλο

ποσό σε καθορισμένες δόσεις μέχρι το 1847. Η επανάσταση της 3ης Σεπτέμβρη ανέστειλε την παροπώνω συμφωνία και αμφισβήτησε την παροπώνω υποχρέωση του ελληνικού κράτους. Το πρόβλημα έκτοτε παύει να εκκρεμεί και ιδιαίτερα μετά την έξωση του Οθωνα φάνηκε να ξεχνιέται. Το 1880 όμως ο Κάγκελδος Βίμαρκ ανέκρινε το θέμα και απαίτησε την εξόφληση των παλαιών χρεών προς τη Βαυαρία. Οι διεθνείς συνθήκες τότε (Συνθήκη Βερολίνου) και ο ρόλος της Γερμανίας σ' αυτές, δεν επέτρεπαν στην Ελλάδα άλλη εκλογή, από την παραδοχή και την αποπληρωμή του χρέους. Η σχετική συμφωνία προσέβλεπε την εφάπαξ καταβολή στον πρίγκηπα Φερδινάνδο της Βαυαρίας ποσού 2.600.000 φρ.

Η ρύθμιση των παροπώνω χρεών δημιουργούσε επιπρόσθετα οικονομικά βάρη στο ελληνικό κράτος, αλλά όμως του παρείχε για πρώτη φορά από τη σύστασή του, το δικαίωμα να απευθύνεται στις ξένες χρηματοοικονομικές αγορές με αυξημένη την οικονομική του πίεση. Ταυτόχρονα η ρύθμιση των χρεών ανοίγει την περίοδο του υπέρμετρου δανεισμού του ελληνικού κράτους, πέρα απ' τις δυνατότητες του, που θα οδηγήσει στην τρίτη πτώχευση του 1893.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ - ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Το δάνειο συνήφθη υπό την εγγύηση των τριών δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας) την 1η Μαΐου 1833 με τον τοκαπεντικό οίκο Ρότσιλδ στο Παρίσι. Ο Έλληνας αντιπρόσωπος ήταν ο Σούτσος. Ο τόκος ορισθηκε σε 5% το δε χρεολύσιον σε 1%. Η απόσβεση του δανείου θα γινόταν εντός 36 χρόνων. Η έκδοση του δανείου με βάση τη συμφωνία των τριών δυνάμεων θα γινόταν σε τρεις σειρές των εκασι εκατομμυρίων (συνολικά 60.000.000).

* Για περισσότερες λεπτομέρειες του δανείου αυτού
βλ.: Τ. Λιχνάδης "Η Ξενική εξάρτησις....."

σελ. 102, 103, 104, 105.

* Επίσης ο Π. Δερτιλής: "Το δημόσιο χρέος....."
σελ. 19

Αναφέρει ότι το πραγματικό κεφάλαιο του δανείου αυτού ήταν 57.230.040 φράγκα. Από το ποσό αυτό μόνο 27.530.318 φράγκα εξηρησιμοποιήθησαν στην Ελλάδα. Το υπόλοιπο ποσό 32.469.682 φρ. παρακρατήθηκε στο εξωτερικό για απόσβεση και άλλες δαπάνες.

2. Αναλυτικά: βλ. Δερτιλής, Π., "Το δημόσιον χρέος....." σελ. 208. Από το καθαρό ποσό

του δανείου εδόθησαν από τις μεγάλες δυνάμεις 12,531.174 δογ. στην Τουρκία για την εξασφάλιση της Φθιώτιδας. Ενώ ποσό δόθηκε για τις υπερπολυτελείς δαπάνες της Βασιλείας και σχεδόν το υπόλοιπο του κονδυλίου καταναλώθηκε στη σκανδαλώδη οργάνωση του Βαυαρικού στρατού.

Επομένως όπως η έκδοση έτσι και η χρήση του δανείου δεν οδήγησε σε οικονομική ανάκαμψη, αλλά αντίθετα συνέβαλε στην πτώχευση του 1843.

3. Βλέπε πίνακα 10 και Ανδρεάδης Α., "Εοχα" τόμος Β, σελ.340.

Στο ίδιο σελ. 340: Αναφέρει ότι οι καταβολές των σφειλόμενων τοκοχρεωλυσίων αναγράφονται στους προϋπολογισμούς του κράτους, αλλά στην πραγματικότητα δεν πληρώνονται.

* Μέχρι το 1870 η εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους απορροφούσε λιγότερο από το 10% των κρατικών δαπανών, ενώ σ'όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες η αναλογία κυμαινόταν ανάμεσα στα 20%-30%.

4. α) Βλ. Μέντελσον-Μπαρτόλδου "Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης" σελ. 139-141. Το πρώτο δάνειο στις αρχές του 1824 ήταν ονομαστικής αξίας 800.000 λιρών. Το δάνειο που εγκρίθηκε στις αρχές του 1825 ήταν ονομαστικής αξίας 2.000.000 λιρών. Από τα χρήματα αυτά λίγα έφτασαν στην Ελλάδα. Τα δάνεια συμφωνήθηκαν αντίστοιχα προς 59% και 55 1/2% και στα χέρια των ελλήνων έφτασαν από μεν το πρώτο κάπου 300.000 λίρες και από το δεύτερο περίπου 600.000 λίρες. Τα υπόλοιπα ως μεσιτικά, προμήθειες, τόκοι, χρεωλυσις. Ανάγκη υπήρξε επίσης να μοιραστούν δώρα σε "φίλους της Ελλάδας που προσέφεραν σπουδαίες υπηρεσίες" να κρατηθούν αδοιπορικά, ναύλοι και να πληρωθούν εφημερίδες. Τέλος θα πρέπει να τονισθεί η κακή χρήση αυτών των δανείων.

β) Βλ. Επίσης G.Maurer: "Ο Ελληνικός λαός" σελ. 353 όπου περιγράφεται η κακή χρήση των δανείων της Επανάστασης.

γ) Βλ. Samuel Howe: "Η σπατάλη του ελληνικού Δανείου: κερδοσκοπίες και καταχρήσεις, από το περιοδικό Ιστορική Επιθεώρηση, τεύχος Οκτωβρίου 1971, σελ. 73-76. Όπου σαφώς κατηγορούνται οι αντιπρόσωποι του ελληνικού κράτους στο Λονδίνο για

καταχρήσεις, υποκρισία και ανικανότητα. Επίσης προαχθείτε ερωτήματα και αποδείξεις για τις καταχρήσεις και παρανομιές που έγιναν από τους αντιπροσώπους του ελληνικού κράτους.

δ) Βλ. Τ.Ουγιάδης: "Η εθνική εξασθεσία....." σελ.94-99.

Τονίζει ότι τα δύο δάνεια που συνήφθησαν για την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους υπήρξαν οι θανατωδείς συντελεστές της εξασθεσίας του.

ε) Ανδρεάδης, Α., "Ιστορία των εθνικών δανείων", Αθήνα, 1904. Καταγράφει τους επαχθείς όρους της σύμβασης των δανείων της επανάστασης.

5. Βλ. Gabriel Ardant: "Histoire de l'impôt" Livre II. "Du XVIIIe au XIXe siècle" Paris 1972 σελ.340. Οπου αναφέρονται τα ποσοστά των Ευρωπαϊκών χωρών. Όπως προαναφέρθη, το μέσο ποσοστό δημοσίου χρέους στις ευρωπαϊκές χώρες κυμαίνεται ανάμεσα στα 20-30%.

6. Βλ. α) Π. Δερτιλής: "Το δημοσίον χρέος....." σελ.19-20." "Το κράτος όπως εξεύση δάνεια βραχυπροθέσμου διαρκείας, αναγκάζεται να εφαρμόση μέτρα, όπως υπενθυμίζουν παραδείγματα της πρωτοχόρου καταστάσεως και μορφής της δημοσίας πίστεως, ήτοι να υποθηκεύση ελαττώνας του ή να παράσχη άλλας εγγυήσεις, αλίτινες σοβαρώς θίγουν την δημοσίαν πίστιν. Ούτω π.χ. συνόπτει κατά 1862 δάνειον εἰς 1.000.000 δραχ. παρασχεθέν υπό της Εθνικής Τραπεζης της Ελλάδος εις την οποίαν παραχωρεί το έσοδον του εκ της Ναυτιλίας συνόρυδης.

β) Εξερτζόχλου, Χ., "Τα εσωτερικά ελληνικά δάνεια, 1862-1876: Η τοποθέτηση τους στην Κωνσταντινούπολη" στα Ιστορικά, τεύχος 5, Δεκ. 1985, σελ. 309-312.

7. α) Μετά την έκπτωση του Οθωνος το εσωτερικό χρέος της Ελλάδας το οποίο συνολικά ανερχόταν σε 2.475.342 δραχ. ανελήφθη από την κυβέρνηση, η οποία παρέσχε ως εγγύηση τις μετοχές της στην Εθνική Τράπεζα και την υποθήκευση του ελαττώνα του Ναυπλίου.

β) Το 1862 εσωτερικό δάνειο 6.000.000 δραχ. απέτυχε, εξαιτίας της απροθυμίας του κοινού να το καλύψει.

γ) Το δάνειο που αναφέρεται παραπάνω (1.000.000 δραχ.- έσοδα από τη συνοδα της Νάξου) βλ. Π.Δερτιλής ό.π σελ.20.

- δ) Το 1866 ψηφίζεται εσωτερικό δάνειο 15.000.000 πρ. ο οποίο απέτυχε.
- ε) Η Ερητική επανάσταση του 1866 ενέτεινε την κρίση. Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου ενέκρινε μεγάλο εσωτερικό δάνειο 25.000.000 πρ. προς 8% και απόσβεσης σε διάστημα 28 χρόνων. Ο καθορισμός του σε φράγμα ήταν προσπάθεια προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων. Οι προϋποθέσεις και οι εχχυήσεις ήταν δελεαστικές. Το δάνειο αυτό απορροφήθηκε μέσα σε 2 χρόνια με τη "βοήθεια" του Συγγρού που δικάωσε παρά 3.000.000 δραχ.
- στ) Το 1874 συνήφθη δάνειο 26.000.000 πρ. προς 6% με σκοπό την απόσβεση παλαιότερων εσωτερικών δανείων. Η διάρκεια της απόσβεσης του καθοριζόταν σε 44 χρόνια. Ως βάση εξυπηρέτησης του δανείου τέθηκαν τα πλεονάσματα των τελωνείων Αθηνών, Πειραιώς και Πατρών και τα έσοδα των τελωνείων Καλαμών, Κεφαλληνίας και Κατακόλου.

8. Μεγάλο μέρος του κρατικού προϋπολογισμού απορροφούσε ο υπερδιογκωμένος τριτογενής τομέας. Επίσης το δημόσιο έσοδα μέχρι το 1875 ήταν σχεδόν ανυπαρκτο. Για πληροφορίες στα παραπάνω βλ. Κ.Τσουκαλάς "Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος", σελ. 37 κ.έ.

9. Βλ. το κεφάλαιο που αναφέρεται στις δημοσιονομικές επιλογές των κυβερνήσεων κατά την περίοδο 1879-1893.

10. Βλ. Π.Οερτιλής: "Το δημόσιον χρέος" σελ. 6 "Και είναι μιν αληθές, ότι αι συνεχείς υποτιμήσεις του εθνικού νομισματος μετριάζουν το βάρος των εσωτερικών δημοσίων δανείων της Ελλάδος. Αλλ'αν ληφθή υπ'όψιν, ότι μικρόν ποσοστόν κατέχει τούτο του δημοσίου χρέους της Ελλάδος, ενώ αντιθέτως το υπέρογκον εξωτερικόν δημόσιον χρέος αυτής, υπολογιζόμενον εις το εθνικόν νόμισμα, εις εκάστην υποτίμησιν της αξίας αυτού καθίσταται ογκωδέστερον, παρατηρεί τις, ότι η Ελλάς κατ'αντιθέσιν προς άλλα πλούσια κράτη υποτιμώντα το εθνικόν νόμισμα αυτής, δυσχεραίνει το δανειακόν πρόβλημα αυτής και δη επαυξάνει την δανειακήν επιβάρυνσιν αυτής. Διὰ τούτο το δανειακόν πρόβλημα εν Ελλάδι είναι πάντοτε μάλλον δυσχερές και κατέστη οξύτατον κατά την αμέσως μετά τον ο παγκόσμιον πόλεμον περίοδον".

11. Ευρύτερη ανάλυση γίνεται στην αποτίμηση του εξωτερικού δανεισμού.
12. Ο τόπος έκδοσης ενός δανείου δεν αποτελεί καθ' εαυτό μόνος του κριτήριο διάκρισης εσωτερικού και εξωτερικού δανείου. Γιατί μπορεί να συμμετέχει η ελληνική αποταμίευση σε δάνειο που εκδόθηκε στο εξωτερικό, όταν Έλληνας κεφαλαιούχος εμπορεύεται σ' αυτό το δημόσιο δάνειο.

Γενικότερα υπάρχει δυοχέρεια απόλυτης διάκρισης εσωτερικών και εξωτερικών δανείων.

Βλ. Π.Δερτιλής: "Το δημόσιον χρέος" σελ.14-18.

Βλ. επίσης: Θ.Γεωργακόπουλος: "Εισαγωγή στη Δημόσια Οικονομική" σελ. 253-255.

Τα δάνεια διακρίνονται επίσης σε πάγια και εξοφλητέα, παραχωχικά και καταναλωτικά, διαπραχματεύσιμα και μη διαπραχματεύσιμα, μετατρέψιμα και μη μετατρέψιμα.

13. Εξερτζόχλου, Χ., "Τα εσωτερικά..." σελ. 310
Ανδρεάδης, Α.,
"Ερχα" τόμος Β, σελ.140.

14. Ο Α.Smith παρατηρούσε από το 1776 στο έργο του "Πλούτος των Εθνών" ότι είναι πολύ δύσκολο να βρεθεί παράδειγμα κράτους που, αφού σχημάτισε υπέροχο δημόσιο χρέος, πλήρωσε αυτό εξ ολοκλήρου. Η απελευθέρωση απ' αυτό συντελέσθηκε κατόπιν πτωχεύσεως, φανεράς ή όχι.

15. Μια χώρα προσφεύγει στο δανεισμό για τη χρηματοδότηση ενός μέρους των δαπανών της για τους εξής λόγους:

α) Τα φορολογικά έσοδα δεν είναι επαρκή για να καλύψουν τις συνολικές δαπάνες και το δημόσιο δεν προβάλλει σε αύξηση των φόρων, αλλά σε δανεισμό.

β) Το δημόσιο θεωρεί σκόπιμο, όπως χρηματοδοτήσει τις επενδύσεις του με δανεισμό, ο οποίος, δεν κατανέμει το κόστος των επενδύσεων ανάμεσα στα άτομα του κοινωνικού συνόλου της περιόδου, όπου γίνονται οι επενδύσεις, αλλά αναβάλλει την κατανομή του κόστους αυτού για την

περίοδο, όπου εξοφλείται το δάνειο.

γ) Το δημόσιο στην προσπάθειά του να περιορίσει την ενεργή ζήτηση και ν'αντιμετωπίσει τον πληθωισμό, δανείζεται, δε δαπάνά το προϊόν του δανείου, αλλά το χρησιμοποιεί για την αποπληρωμή του χρέους του στην κεντρική τράπεζα, με αποκλειστικό σκοπό τη μείωση της νομισματικής κυκλοφορίας, την περιορισμό της ρευστότητας και κατά συνέπεια τη μείωση της ενεργής ζήτησης στην οικονομία.

δ) Οι δημόσιοι φορείς δανείζονται πολλές φορές με σκοπό να επαναδανέψουν τα χρήματα στον ιδιωτικό τομέα και να ενισχύσουν ορισμένους κλάδους.

Βλ. C. Cheston: "Η ΕΛΛΑΣ ΤΩ 1887" Πρόλογος του Χ.Μπαλόγλου σελ.8. Επίσης
Θ.Γεωργακοπούλου: "Εισαγωγή στη Δημόσια Οικονομική" σελ. 250-252.

16. Βλ. Τ.Λιχνάδης: "Εθνική εξάρτησις....."
σελ.101.

"Αι δυνάμεις δεν συνεφώνουν εις την χορήγησιν του δανείου εις τον Κόμποδιστοϊαν, δια του οποίου θα απέκτο υποτυπώδη βάση η Εθνική οικονομία, ούτε επέτρεψαν την διά τη εθνικής χης, μόνον κατ'ουσίαν περιουσιακού στοιχείου, μερικὴν κάλυψιν των χρεών, διότι δε, επεθύμουν την ισχυροποίησην και εξ'αυτῆς την διαρκεστέραν προαυονήν εις την αρχήν του κυβερνήτου, τον οποίον αι δύο εξ αυτών εθεώρουν ως απλούν "ανθύπατον" της τρίτης. Ούτω, βασίζουσαι την άρνησιν των εις δημοσιονομικούς λόγους, ηργούντο να επιτρέψουν χρησιμοποιήσιν της εθνικής χης, η οποία δια των εισοδημάτων της θα απέτέλει το μέσον της υπηρεσίας του συναφθησομένου υπό την εγγύησιν του δανείου. Το δάνειον όμως τούτο δεν παρεχωρείτο, εάν δεν εξησφαλίζοντο αι πολιτικά προϋποθέσεις τας οποίας έθετον: ήτοι η αποδοχή της εκλογής και η έγκαιρος ανάρροσις ηγεμόνας, τον οποίον αύται θα απεφάσιζον δια τον εκχαθιδρούμενον εν Ελλάδι θρόνον."

17. Βλ. Π. Δερτιλής: "Το δημόσιον κοός της Ελλάδος....." σελ.19 επίσης ειδική αναφορά στο ίδιο "Le probleme de la dette publique des Etats Balkaniques" σελ. 111.

18. Βλ. Τ.Λιχνάδης "Η Εθνική εξάρτησις....."
σελ.107-108.

19. Βλ. Τ.Λιχνάδης. "Η Εθνική εξάρτησις....."
σελ.120

* Γ.Δερτιλής: "Το ζήτημα των Τραπεζών" σελ.87-92

20. Οι ρυθμίσεις των παλαιών χρεών και οι νέες συμφωνίες που ποιείχε η σύμβαση ήταν αρκετά πολύπλοκες. Πολυ γενικά, η συμφωνία προσέβλεπε αφ'ενός την ενσωμάτωση των παλαιών δανείων σε ένα νέο, μαζί με μια επιπλέον χορήγηση 12.000.000 στο ελληνικό δημόσιο, και αφ'ετέρου την ίδρυση μιας κτηματικής τράπεζας, που θα χορηγούσε αγροτικό ενυπόθηκα δάνεια εκδίδοντας κτηματοδόχα: κοσόγραφο καλυμμένα με τις υποθήκες της. Την τακτοποίηση των παλαιών δανείων θα

αναλάμβανε ως μεσολαβητής η
αγγλοεβραϊκή τράπεζα, με την οποία και
έχινε τελικά μια συμφωνία για τη
σύμβαση με το ελληνικό δημόσιο.

Τη σύμβαση τη χαρακτήρισε "τροχτώδη" το
Μέλλον (2 & 9/6/1872) και "πρώσον,
ασύμφορον και επιβλαβή"

η Κλειώ (24/6.7.1872).

* Ο μεσολαβητής τραπεζικός οίκος ήταν ο
Bischoffsheim and Goldshmidt, οι οποίοι
ήταν συνεργάτες του Συγχροου στην Αγγλία
και μάλιστα τους θάυμαζε ιδιαιτέρως.
(Συγχροού Απομνημονεύματα, τόμος Β', σελ.
243 κ.ε.).

21. Η συμφωνία του διακανονισμού των χρεών του
ελληνικού κράτους, μεταφρασμένη στα
Αγγλικά, Γαλλικά, Ελληνικά υπάρχει στα
αρχεία του Foreign Office, που βρίσκονται
στην Ακαδημία Αθηνών.

F.O. 32/658α - 1878

"Agreement with Hellenic Government"

Στην ίδια σειρά υπάρχουν και επιστολές
που ανταλλάχθηκαν σχετικές με το
διακανονισμό του ελληνικού χρέους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1879-1993

Η διερεύνηση της σημασίας και της αποτελεσματικότητας των εξωτερικών δανείων ανέχει κάποιους κινδύνους, τους οποίους τουλάχιστον πρέπει να επισημάνω από την αρχή. Ο πρώτος κίνδυνος είναι να παραβλεφθούν συνειδητά ή όχι οι συνθήκες της εποχής και να κοιθούν τα δάνεια με βάση μόνο τους όρους που συνομολογήθηκαν. Στην περίπτωση αυτή, όσοι σύνσωφον τα δάνεια αυτά, κρίνονται άδικοι. Ο δεύτερος είναι ο αντίθετος, να δικαιολογούνται δηλαδή συλλήβδην οι πράξεις και οι παραλείψεις των κυβερνώντων με πόσοχημα τις επικρατούσες δύσκολες συνθήκες. Με άλλα λόγια να υπερτονίζονται οι πολιτικές στρατηγικές και τακτικές και να υποβαθμίζονται οι ιστορικές συνθήκες ή ακριβώς το αντίθετο. Αναμφισβήτητο ο δρόμος της διερεύνησης και κρίσης είναι ο μέσος. Όμως οι βαθύτερες προθέσεις ή βουλήσεις αυτών που ρυθμίζουν τις τύτες των λαών ούτε πάντα ορατές είναι ούτε δεδομένες. Επομένως η κριτική βασίζεται στις δημόσιες εξαγγελίες τους και στο κατά πόσο αυτές υλοποιούνται. Επίσης η παράθεση των σπώτων όσων αντιπολιτεύονται καταγράφει την *alternativa*, με αποτέλεσμα να υπάρχει και μέτρο σύγκρισης στο ενδεχόμενο ερώτημα, τι θα έπρεπε διαφορετικό να γίνει.

Με υπάρχτους αυτούς τους κινδύνους ή προς αποφυγή τους η έρευνα των εξωτερικών δανείων της περιόδου θα πρέπει να απαντά στο γιατί συνήφθησαν αυτά τα δάνεια, την αναγκαιότητα τους δηλαδή, στο πως συνήφθησαν, με ποιους όρους και που χρησιμοποιήθηκαν. Τα πραχματικά στοιχεία αυτής της έρευνας θα αξιολογηθούν και θα αποτιμηθούν ώστε να δείχσει η σημασία και η αποτελεσματικότητα. Η αξιολόγηση του εξωτερικού δανεισμού της περιόδου θα γίνει στη βάση των εξαγγελιών ή προσδοκιών της εκάστοτε κυβέρνησης και του βαθμού πραχμάτωσης αυτών. Επίσης για να αποφευχθεί ο κίνδυνος παραχνώρισης των συνθηκών θα κοιθούν ιδιαίτερα δύο δάνεια, το πρώτο και το τρίτο, τα οποία συνήφθησαν σε διαφορετικές συνθήκες. Το πρώτο, όπως και το δεύτερο, δάνειο της περιόδου συνομολογήθηκε σε δύσκολες και κρίσιμες περιστάσεις για το ελληνικό κράτος, σε καθεστώς εξαίρετικής πίεσης της ελληνικής οικονομίας. Αντίθετα το τρίτο δάνειο συνήφθη σε σφαλές γενικό συνθήκες και με βάση αυτές θα αξιολογηθεί. Τέλος στα υπόλοιπα δάνεια της περιόδου θα καταγράψουν τα ουσιώδη εκείνα στοιχεία, τα οποία θα είναι απαραίτητα για το επόμενο κεφάλαιο, στο οποίο θα γίνει η αποτίμηση των εξωτερικών δανείων της περιόδου.

Στόχος της αναλυτικής, κάποιες φορές, έρευνας των εξωτερικών δανείων της περιόδου 1879-93 είναι να συναχθούν τεκμήρια μέσα από πρωτογενείς και κατά δεύτερο λόγο δευτερογενείς πηγές και να αξιοποιηθούν στην κριτική που θα ακολουθήσει για την αποτελεσματικότητα αυτών.

3.1 ΤΟ Α' ΔΑΝΕΙΟ ΤΟΥ 1879

Όπως αναφέρθηκε στο αμέσως προηγούμενο κεφάλαιο το ελληνικό κράτος απέκτησε μετά από 40 περίπου χρόνια το δικαίωμα να απευθυνεται στις ξένες χρηματοοικονομικές αγορές. Το δικαίωμα όμως αυτό απέκτηθη με επώδυνο οικονομικό τρόπο. Ο διακανονισμός των χρεών από τα δάνεια της επανάστασης (1824 & 1825) και η ρύθμιση του "Βασιλικού δανείου" επιβάρυναν ιδιαιτέρως τους προϋπολογισμούς των ετών 1878 & 1879 με αποτέλεσμα τη διόγκωση του ελλείμματος. Αν λάβουμε υπόψη και τις άμεσες και επιτακτικές στρατιωτικές ανάγκες που επέβαλλαν οι αποφάσεις του συνεδρίου του Βερολίνου για την πράξη τους, διαπιστώνουμε το μέγεθος του οικονομικού προβλήματος που διήρχετο το ελληνικό κράτος.

Κάτω από το βάρος των ασφυκτικών πιέσεων στην οικονομία, η κυβέρνηση αναζήτησε τη λήψη εξωτερικού δανείου. Η προσπάθεια της όμως δεν ήταν ευχερής, καθώς αφενός έπρεπε να επισπεύσει τις διαδικασίες δανειοδότησης για την ανακούφιση της οικονομίας και αφετέρου η φερεγγυότητα του ελληνικού κράτους ήταν σε δοκιμασία, επειδή μόλις αυτό εξήλθε από τον αποκλεισμό των διεθνών χρηματιστηρίων. Τα χαρακτηριστικά αυτής είναι βέβαιο ότι δυσχέραναν τις όποιες διαπραγματεύσεις της κυβέρνησης για τη σύναψη δανείου με ευνοϊκούς όρους. Τη δυσκολία αυτή του ελληνικού κράτους επισημαίνει και ο Υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης, ο οποίος εκθέτοντας στη βουλή την έλλειψη πίστης του κράτους και τους γνωστούς λόγους, που την προκάλεσαν, δέχεται ότι η εύρεση δανείου στο εξωτερικό θα ήταν δυσχερής. (1)

Το πρώτο δάνειο συνήφθη το 1879 και ήταν ύψους 60.000.000 φρ. με τόκο 6% και χρεολύσιο 0,45%. Η τιμή έκδοσης του δανείου ήταν κάτω του ορίου, σε ποσοστό 73%. Συνεπώς το πραγματικό κεφάλαιο προς είσπραξη κατέβηκε στα 44.000.000 φρ. Η τιμή έκδοσης του δανείου είναι σαφώς κάτω του ορίου και αυτό έχει αλυσιδωτές συνέπειες για τη χώρα που δανείζεται. Ο τόκος του δανείου αντιπροσωπεύει το ονομαστικό κεφάλαιο και όχι το πραγματικό. Επομένως καταβάλλεται επί του ονομαστικού κεφαλαίου και όχι επί των 2/3 του, άρα και μετατρέπεται από 6% σε περίπου 8%.2 Έτσι πρέπει να εξηγηθεί η δυνατότητα των χρηματιστικών κυκλών της Ευρώπης να περιορίζουν τον ονομαστικό τόκο σε χαμηλά σχετικά ποσοστά. Στην πραγματικότητα ο τόκος ήταν πολύ βαρύτερος. Επίσης η καταβολή του τακτικού χρεολυσίου κατ'έτος υπήρξε επιζήμιος για το δημόσιο, εφόσον κατεβάλλοντο στο όριο ομολογίες από τις οποίες είχαν εισπραχθεί μόνο τα 2/3 της πραγματικής τους αξίας. Αν υπολογίσουμε τον πραγματικό τόκο του δανείου (8%) και το ετήσιο χρεολύσιο (0,51/2%) καταλήγουμε ότι σε περίπου 8 χρόνια οι δανειστές αποκαθίστουν το

πραγματικό κεφάλαιο τους και τα συνεχιζόμενα τοκοχρεολύσια ήταν γι' αυτούς καθαρό κέρδος. Αντιθέτως το ελληνικό κράτος στο ίδιο διάστημα δεν έχει μειώσει το χρεωστούμενο κεφάλαιο περισσότερο από 8 με 10%.

Όπως φαίνεται οι όροι του δανεισμού παρακολούθησαν την άμεση ανάγκη χρηματοδότησης του ελληνικού κράτους, την έλλειψη πίστης αυτού και την πλήρη διασφάλιση των δανειστών, οι οποίοι επέβαλαν τους επαχθείς πραγματικά όρους για να μη ρισκάρουν ούτε στο ελάχιστο τα κεφάλαιά τους, τα οποία ήταν σχεδόν ανενεργά στις χώρες τους. Όπως σωστά επισημαίνει ο Ανδρεάδης οι Ευρωπαίοι παρακινήθηκαν να μας δανέψουν τα εκατομμύρια τους εξαιτίας των επικρατούντων εκεί χαμηλών τόκων. (3) Τους μη ευνοικούς όρους του δανείου δεν αρνείται και ο Υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης, όπως ο ίδιος δεν αρνήθηκε και τη δυσχέρεια της Ελλάδας να βρει δανειστές. Απαντώντας στην κριτική της αντιπολίτευσης για τους επαχθείς όρους του δανείου, ισχυρίζεται ότι η απομάκρυνση της Ελλάδας από τα διεθνή χρηματιστήρια για 40 χρόνια και η μειωμένη πίστη της στις ξένες χρηματαγορές δεν ήταν δυνατό να οδηγήσουν σε προσφορά μεγαλύτερη του 73%. (4) Τονίζει όμως την αναγκαιότητα σύναψης δανείου για το συμφέρον του ελληνικού κράτους.

Ως θετικό στοιχείο του δανείου μπορούμε να θεωρήσουμε τη σύμβαση που ορίζει ως τρόπο εξόφλησης του την εξαγορά των τίτλων στο χρηματιστήριο. Γιατί στην παραπάνω περίπτωση το δημόσιο έχει ως κέρδος τη διαφορά μεταξύ της τιμής κάτω του αργίου και της τιμής του αργίου, δηλαδή τη διαφορά μεταξύ της ονομαστικής τιμής του τίτλου του δανείου και της τιμής αυτού στο Χρηματιστήριο. Με αυτό τον τρόπο μετριάζονται οι ζημιές που υπέστη το ελληνικό κράτος κατά την έκδοση του δανείου κάτω από το άργιο, γεγονός που τονίζει ιδιαίτερα ο Υπουργός οικονομικών στη Βουλή. 5

Η πληρωμή του δανείου συμφωνήθηκε να πραγματοποιηθεί σε ξένο νόμισμα, δηλαδή σε Γαλλικό φράνκο. Η δε τιμή του φράγκου υπολογίσθηκε κατά την πραγματοποίηση του δανείου και κατά την πληρωμή στο εσωτερικό του τόκου και του χρεολυσίου προς 112 λεπτά. Είναι φανερό ότι η τέτοιου είδους αποπληρωμή σε ξένο νόμισμα ήταν ασύμφορη για το ελληνικό κράτος με πτωχή και ασθενή οικονομία, επειδή κάθε υποτίμηση ή διαλίθιση του εθνικού νομίσματος θα διόγκωνε το χρέος.

Ενα άλλο στοιχείο, το οποίο αποδεικνύει τη μειωμένη πίστη του ελληνικού κράτους και διασφαλίζει τους δανειστές ακόμα περισσότερο είναι η παροχή εγγυήσεων από τον δανειζόμενο. Η Ελλάδα πραγματικά επειδή είχε μειωμένη δημόσια πίστη και ανάγκες για δανεισμό, αναγκάσθηκε να παράσχει εγγυήσεις για την εξόφληση εξωτερικών κυρίως δανείων. Η εγγυηση για την πληρωμή του κεφαλαίου και των τόκων του δανείου του 1879 ήταν η πρόσδος του χαρτοσήμου. (6) Οι τέτοιου χαρακτήρα

εργυρήσεις για σύναψη δανείου, όπως είναι η διαχειριστική κρατικών εσόδων αποδεικνύουν την αφερεγγυότητα του δανειζομένου και υποδηλώνουν ενδοτικότητα σπουδαίου τύπου. Επί πλέον δύνανται να παρέχουν στους δανειστές αξιόλογους παραχωρήσεις, από τις οποίες αποκουίζουν κέρδη σε βάρος της ελληνικής οικονομίας. Σύμφωνα όμως με τις γενικές αρχές του δημοσίου δικαίου οι πιστωτές του κράτους δε δικαιούνται να κατέσχουν το ποσόν των φόρων ή άλλων εσόδων του κράτους, που παρασχέθηκαν ως εγγύηση για τη λήψη του δανείου.

Επομένως από τη συνοπτική καταγραφή των όρων που δόθηκε το δάνειο διαπιστώνουμε ότι δεν ήταν ευνοϊκό για το ελληνικό κράτος, επειδή δεν πληρούσε κανένα από τους όρους που ευνοούν τον δανειζόμενο. Το ερώτημα βέβαια είναι αν θα μπορούσε να συναφθεί δάνειο με διαφορετικούς όρους που θα ευνοούσαν το δανειζόμενο. Συμβουλευόμενοι τα πρακτικά της τότε βουλής διαπιστώνουμε ότι η κυβέρνηση θεωρούσε τους όρους ως αναγκαίο κακό και ήταν πεπεισμένη ότι δεν υπήρχε άλλος δρόμος δανειοδότησης. Η δε κριτική της αντιπολίτευσης δεν αποκάλυπτει άλλους προσφορότερους δρόμους για τη λήψη δανείου.

Η προέλευση και ο χαρακτήρας του δανείου του 1879 είναι βεβασίως σημαντικά μετέθη για την αποτίμηση, αλλά υπολείπονται του σημαντικότερου μετέθους που είναι η χρήση του δανείου, η οποία, όταν είναι παραγωγική, μπορεί να ελαχιστοποιήσει τις ζημιές των προηγουμένων μεθεθών. Και πραγματικά είναι προφανής η επίδραση του εξωτερικού δανεισμού προς την παραγωγική κατεύθυνση, επειδή το δάνειο αντιστοιχεί σε φόρο, ο οποίος κλιμακώνεται σε περισσότερα έτη. Επομένως ο εξωτερικός κυρίως δανεισμός συμβάλλει στην αύξηση της φορολογίας (και τότε ήταν αυτή κυρίως έμμεση) και στην αύξηση των τιμών των προϊόντων με αποτέλεσμα τη δυσμενή επίδραση στις εξαγωγές. Συνεπώς το ισοζύγιο λογαριασμών είναι συνεχώς ελλειμματικό και η δυνατότητα ανάπτυξης και κατ'επέκταση εξυπηρέτησης των εξωτερικών δανείων μειώνεται. Όταν, κατά συνέπεια, μία οικονομία προσεγγίζει προς το όριο του υπερδανεισμού αυτής χωρίς ανάλογη οικονομική ανάπτυξη, μειώνει την παραγωγικότητα της, χαλαρώνει το ρυθμό της προόδου και των συναλλαγών της, αποβαίνει περισσότερο επισφαλής, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να περισώσει τη διεθνή της πίστη και καθιστά την κρίση αναπόφευκτη.

Για να εκτιμήσουμε λοιπόν το δάνειο του 1879 θα πρέπει να δούμε το σκοπό που ετέθη από την κυβέρνηση για τη λήψη του και την μετέπειτα χρήση του. Θα πρέπει να γνωρίζουμε σε ποιες δαπάνες χρησιμοποιήθηκε το παραπάνω δάνειο και να αξιολογήσουμε αυτές. Στην προκειμένη όμως περίπτωση πρέπει να τονισθεί ότι ο ακριβής καθορισμός του κριτηρίου, με βάση το οποίο θα χαρακτηριζόταν το δάνειο παραγωγικό ή όχι είναι δυσχερές. Επειδή η λογική λέει ότι κάθε δαπάνη που δεν

είναι περιττή, χαρακτηρίζεται ως προαχωχική. Η συνέχεια της λογικής αυτής είναι, ότι κάθε περιττή δαπάνη περικλύπεται ως ανωφελής και συνεπώς ούτε με φόρους ούτε με δάνεια καλύπτεται. Θα ήταν λοιπόν, ορθότερον να γνωρίζουμε τις δαπάνες που καλύπτονται με το δάνειο και παράλληλα να αξιολογούμε την αναγκαιότητα αυτών καθ'αυτών ή των παρενεργειών τους στην οικονομία.(7) Το δάνειο του 1879 συνυπολογήθη από την κυβέρνηση με σκοπό να καλύψει τις στρατιωτικές δαπάνες, να άρει την αναγκαστική κυκλοφορία και να αποσβέσει έντοκα γραμμάτια. Αυτό ήταν οι σκοποί της σύναψης του δανείου, όπως αναφέρθηκαν από την κυβέρνηση στη Βουλή. Η κάλυψη των στρατιωτικών δαπανών απορρέει από τις αποφάσεις της συνθήκης του Βερολίνου, η οποία είχε επιδικάσει στην Ελλάδα τη Θεσσαλία και τμήμα της Ηπείρου. Η ετοιμότητα της Ελλάδας για την προχώληση των παραπάνω αποφάσεων είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των στρατιωτικών δαπανών σε 64.000.000 δραχ. έναντι του μέσου όρου των 10.000.000 δραχ. που υπολογίζεται στο προηγούμενο της Ανατολικής κρίσεως διάστημα. Η σημαντικότερη αυτή δαπάνη δεν ήταν δυνατό να καλυφθεί από τον προϋπολογισμό του κράτους, αλλά έπρεπε να εξευρεθούν άλλοι πόροι. Αν και η οικονομική επιστήμη διστάζει στο αν ενδείκνυται οι στρατιωτικές δαπάνες να καλύπτονται με δημόσια δάνεια,(8) θα λέγαμε ότι το δάνειο προς αυτή την κατεύθυνση ήταν επιβεβλημένο. Υπάρχουν όμως σοβαρότατες επικρίσεις ότι το δάνειο δεν ακολούθησε τον παραπάνω σκοπό. Πέρα από τις αντιπροαχωχικές δαπάνες που θα αναφερθούν στη συνέχεια, η κυβέρνηση επικρίθηκε ότι οι στρατιωτικές δαπάνες έγιναν χωρίς σκοπό και συγκεκριμένο σχέδιο, με αποτέλεσμα την κατασπατάληση του χρήματος.(9) Επίσης η αγορά πλοίων κατακρίνεται ως σκανδαλώδης και διαβλητή, επειδή τα χρήματα που διατέθηκαν επαρκούσαν για περισσότερα και πιο αξιόμαχα πλοία.

Άλλο σημείο τριβής που απασχόλησε τη Βουλή και τον τύπο της εποχής ήταν η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας η οποία συμπεριλαμβανότο στους σκοπούς του δανείου και ήταν ιδιαίτερα επιζήμια για το κράτος καθώς προερχόταν απ'αυτή παράνομη φορολογία μέσω της υπερτίμησης του συναλλάγματος.(10) Ο τρόπος που προτάθηκε στη Βουλή από βουλευτή της Εξέτασης, ήταν να διατεθούν στην Τράπεζα τα κατατεθειμένα χρήματα του δημοσίου και να πουληθούν οι υπόλοιπες ομολογίες του δανείου προς εξόφληση των οφειλομένων στις Τράπεζες. Η κυβέρνηση αρνήθηκε την παραπάνω πρόταση υποστηρίζοντας ότι είναι αδύνατη προς το παρόν η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας και το ποσό που συγκεντρώνεται από τη πρόταση του βουλευτή Εξέτασης δεν καλύπτει ούτε το ήμισυ του οφειλομένου στις Τράπεζες.(11) Στις 14 Απριλίου 1880 η κυβέρνηση για να επιτύχει την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας εισήγαγε νομοσχέδιο στη Βουλή, το οποίο και ψηφίσθηκε, για εσωτερικό δάνειο ύψους 21.000.000 φράγκων, με τόκο 6% και χρεώσιμα 0,5% π.ε. Θα πληρώνεται κάθε εξάμηνο. Ως εγγυήσεις αυτού το

δανείου προαχωρούνται το υπόλοιπο της ποσότητας του χαρτοσήμου από το δάνειο των 60.000.000 φρ. και ολόκληρος η πρόσδοδος της σύμβασης.(12) Η εξαρχύρωση των τραπεζοχρηματίων προς άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας απέτυχε λόγω της έκτακτης επιστράτευσης. Έτσι η αναγκαστική κυκλοφορία παραιτήθηκε με νέα σύμβαση. Συνεπώς είναι ευνόητο ότι ο σκοπός του δανείου του 1879 καθώς και του εσωτερικού δανείου του 1880 απέτυχαν και η τόσο επιζήμια αναγκαστική κυκλοφορία συνεχίσθηκε.

Για τον τρίτο σκοπό του δανείου, την απόσβεση των εντόκων χρηματίων, υπογράφηκε βασιλικό διάταγμα, το οποίο επέτρεπε την εξαρχύρωση αυτών των χρηματίων από το δάνειο των 60.000.000 φρ.(13) Η κυβέρνηση προχώρησε στην εξόφληση μέρους αυτών, τα οποία έφεραν τόκο 8%, ενώ ένα μεγάλο μέρος παρέμεινε ανεξόφλητο. Συνεπώς ούτε και ο σκοπός αυτός του δανείου επιτεύχθη εξ ολοκλήρου.

Το κυριώτερο όμως σημείο κριτικής του δανείου είναι εκείνο το οποίο αναίρει την ίδια του τη βάση. Η χρησιμοποίηση του προς κάλυψη των τακτικών δαπανών του προϋπολογισμού. Σύμφωνα με το θεμελιώδη κανόνα της επιστήμης της δημόσιας οικονομίας δεν επιτρέπεται σε κράτος να συνάψει δάνειο για την κάλυψη των τακτικών δαπανών του προϋπολογισμού. Η προσφυγή σε δάνειο με τέτοιο σκοπό είναι αντιοικονομική και αντικοινωνική. Αντιοικονομική επειδή αυξάνει τα φορολογικά βάρη των επερχομένων γενεών και κατά κάποιον τρόπο υποθηκεύει τα έσοδα του μέλλοντος, με την έννοια ότι ο προϋπολογισμός του κράτους θα επιβαρύνεται με δαπάνες, οι οποίες θα έπρεπε να αντιμετωπισθούν κατά τα προηγούμενα χρόνια. Επίσης είναι αντικοινωνική και άδικη η προσφυγή σε τέτοιου είδους δάνειο, επειδή υποχρεώνει τις μέλλουσες γενιές να πληρώσουν για κάτι που δεν επωφελούνται.(14)

Και πράγματι από τα στοιχεία που υπάρχουν φαίνεται αλλού καθαρά αλλού όχι, ότι η κυβέρνηση χρησιμοποίησε μέρος του δανείου των 60.000.000 φρ. για να καλύψει τακτικές δαπάνες του προϋπολογισμού του κράτους. Ιδιαίτερα σε θυελλώδη συνεδρίαση της Βουλής(15) η κυβέρνηση κατηγόρηθηκε ότι καταστράτηχε το νόμο περί του δανείου και μετατρέπει τη βάση του. Η κυβέρνηση φανερά χρησιμοποίησε 10.000.000 φρ. για τις ανάγκες του προϋπολογισμού και κατά γενικότερες εκτιμήσεις το 1/3 περίπου του πραγματικού ποσού του δανείου.

Συμπερασματικά, το εξωτερικό δάνειο του 1879 συνήφθη υπό το βάρος οικονομικών πιέσεων στο ελληνικό κράτος, προερχομένων από το εσωτερικό και εξωτερικό. Με αυτή την έννοια η σύναψη του για την άμεση χρηματοδότηση των αναγκών της Ελλάδας ήταν δικαιολογημένη και ίσως αναγκάια. Η οικονομική όμως πίεση του ελληνικού κράτους και η ανάγκη του για κεφάλαια προσδιόρισε τις διαπραγματεύσεις για τη σύναψη δανείου. Η ελληνική κυβέρνηση a priori βρισκόταν σε μειονεκτική θέση έναντι των δανειστών της, οι οποίοι επέβαλαν τους όρους και

τους κανόνες του παιχνιδιού. Η ελληνική κυβέρνηση καυχόταν για δάνειο και δεν μπόρεσε να διαπραγματευθεί αυτούς τους κανόνες, φοβούμενη την αποτυχία του δανείου. Δέχθηκε κατά συνέπεια τους επαχθείς όρους. Η αποδοχή αυτή δεν σφέλησε βεβαίως την οικονομία, αλλά αναλογιζόμενοι τις συνθήκες της εποχής πρέπει να δεχθούμε ότι υπάρχουν ελαφρυντικά για την κυβέρνηση, γεγονός που αναγνωρίζει εν μέρει και ο τύπος της εποχής, (16) όταν συγκρίνει τις συνθήκες του α' και γ' δανείου. Εξάλλου ο Υπουργός εξωτερικών αντικρούοντας την κριτική της αντιπολίτευσης χωρίς να αρνείται τους μη ευνοϊκούς όρους του δανείου, πιστεύει ότι η κυβέρνηση έπραξε προς όφελος της Ελλάδας συνάπτοντας δάνειο σε αντίξοες συνθήκες. (17)

Αν όμως υπάρχουν ελαφρυντικά για τους όρους του δανείου, είναι πολύ δύσκολο να βρούμε ανάλογα και για τη χρήση του. Αυτή όχι μόνο δεν εξυπηρέτησε τους στόχους του δανείου, αλλά ήταν και καταναλωτική, με συνέπεια να επιτείνει την ήδη κακή οικονομική κατάσταση της χώρας.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρακτικά συνεδριάσεων Ελληνικής Βουλής -
 Συνεδρίαση ΚΘ' - 6/12/1879
 "Είτα εξακολουθήσας ο Υπουργός των Εξωτερικών είπε ότι η ανικανότης του κράτους ν' ανταποκριθεί εις τας υποχρεώσεις, τας οποίας το υπό την εξύψιν των τριών δυνάμεων συναφέν κατά το 1832 δάνειον τω επέβαλε και η μη αναγνώρισις των δανείων του 1824 και 1825 είχαν αποκλείσει από τα χρηματιστήρια των Ευρωπαϊκών μητροπόλεων τα Ελληνικά χρεώγραφα, τούτου δ' ένεκα και η εύρεσις δανείου εις το εξωτερικόν ήτο δυσχερής. Υπό τούττω δε προηγούμενον επεδιώχθη και επετεύχθη υπό όρους συμφέροντας εις το κράτος η συνομολόγησις του δανείου των 60.000.000, εκ του οποίου επραχματοποιήθησαν μετοχαί 96.000 φέρουσαι το ποσόν των δρχ. 35.120.000. Κατέθηκε δε τεύχος περιλαμβόνον πάντα τα σχετικά της συνομολογήσεως του δανείου έγγραφα."
2. Βλ. Π.Δερτιλής: "Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος"
 σελ.159
 "Ινα κατανοηθή πληρέστερον η άποψις αύτη, δέον να σημειωθή ότι αν μία χώρα

συνάπτη προς 3% διηνακές δάνειον, όπερ διατίθεται ουχι παρρηχικώς δια την εθνικήν οικονομίαν, το βάρος του δανείου διπλασιάζεται μετά 23,2 έτη, δανειζομένη όμως προς 10% το βάρος του δανείου διπλασιάζεται μετά 7,3 έτη, οκταπλασιάζεται δε μετά 21,9 έτη. Συνεπώς, των λοιπών όρων του δανεισμού παρραμενόντων ίσων, παρρατηρούμεν, ότι ο τόκος επιταχύνει την υπερχρέωσιν της οικονομίας και εκ ταύτης επηρεάζεται δυσμενώς η οικονομία γενικώτερον."

3. Ο Α.Ανδρεάδης υποστηρίζει ότι: "οι Ευρωπαίοι κεφαλαιούχοι παρρεκινήθησαν να μας δανείσωσι τα εκατομμύρια των λόγων των επικρατούντων εκεί χαμηλών τόκων." Ανδρεάδης, Α., "Η ιστορία των εθνικών δανείων", σελ. 19

- Δανειστές της Ελλάδος, που αγόραζαν κατά σύστημα Ελληνικά χρεώγραφα εκδιδόμενα στα Ευρωπαϊκά χρηματιστήρια, ήταν κυρίως ο όίκος "Hambro και υιός" του Λονδίνου, το "Comptoir d'Escompte de Paris" (στο όποιο έπαιζε ηγετικό ρόλο ο Έλληνας Α.Βλαστός) και η National Bank fur Deutschland του Βερολίνου. Δίπλα στους τρεις αυτούς συστηματικούς χρηματοδότες υπήρχαν και άλλοι περισσότεροι συγχυριακοί.

4. Πρακτικά συνεδριάσεων της Ελληνικής Βουλής - Συνεδρίαση Αθ' - 17/12/1879

"Ο Υπουργός των εξωτερικών αντικρούων τον προλαλήσαντα έλεπεν ότι προ 40 ετών η Ελλάς δεν είχε παρουσιασθή εις τα χρηματιστήρια της Ευρώπης, άπειρα δε χεχονότα ενίσχυσαν τους θέλοντας να μειώσωσι την εμπιστοσύνην των διατιθεμένων να προσβλέψωσιν επί της Ελληνικής πίστεως, δι'ό και δεν παρουσιάσθη προσφορά πλείω των 73 τοις εκατό.

5. Πρακτικά συνεδριάσεων της Ελληνικής Βουλής - Συνεδρίαση Αθ' - 17/12/1879.

Αγόρευση του Υπουργού των Εξωτερικών.

6. Π.Δερτιλής. "Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος" σελ.227 Στο κεφάλαιο "Αι Εγγυήσεις των δημοσίων δανείων της Ελλάδος" ο Π.Δερτιλής εξετάζει τον χαρακτήρα και τη

σημασία των εγγυήσεων επί του δημοσίου
χρέους.

7. Π. Δερτιλής. "Το δημόσιον χρέος της Ελλάδας",
σελ. 50

8. Παν. Δερτιλής: "Σύστημα Δημοσίου Οικονομικής" τόμος
Β' σελίδα 43 κ.ε.

9. Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ελληνικής Βουλής -
Συνεδρίαση ΑΔ' - 12/12/1879.

"Είς των βουλευτών Αιγιαλέας ότι αι
στρατιωτικά προπαρασκευαί εγένοντο άνευ
σκοπού και σχεδίου, δια δε των
δαπανηθέντων εις το ναυτικό ηδυνάμεθα να
αγοράσωμεν πλοία μάλλον αξιόμαχα."

* Τα στοιχεία που παρατίθενται στη
συνέχεια και η διασταύρωση αυτών δείχνουν
ότι μάλλον οι στρατιωτικές δαπάνες δεν
ήταν οι ενδεσβευσμένες.

10. Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ελληνικής Βουλής -
Συνεδρίασις ΑΓ' - 11/12/1879.

"Είς των βουλευτών Κερκύρας αφού
ανέπτυξε τα περί δανείου κατέληξεν εις το
συμπέρασμα ότι πρέπει να αρθρή η
αναγκαστική κυκλοφορία δια της διαθέσεως
των ήδη κατατεθειμένων εις την Τράπεζαν
χρημάτων και δια της πώλησεως των
υπολειπομένων ομολογιών του δανείου, προς
εξόφλησιν των οφειλομένων ταις Τραπεζίαις.

11. Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ελληνικής Βουλής -
Συνεδρίασις ΝΔ' - 21/1/1880

"Ο Υπουργός των Οικονομικών λαβών τον
λόγον ελέπεν ότι η αναγκαστική κυκλοφορία
των τραπεζικών γραμματιών δεν είναι
δυνατόν να αρθρή δια των χρημάτων του
δανείου των 60.000.000, διότι αι εκ του
δανείου τούτου εισπράξεις, εξ ων μέχρι
τούδε η κυβέρνησις έλαβεν 6.500.000
δραχμών δια τας ανάγκας του κράτους, δεν
επαρκούσιν εις την πληρωμήν των προς
αμφοτέρους τας Τραπεζας οφειλομένων, άτινα
ανήρχοντο εις 44 περίπου εκατομμύρια, και
εάν ακόμη πραγματοποιηθώσιν αι
υπολειόμεναι και μη διατεθείσαι
ομολογία, διότι εξ αυτών θα εισπραχθώσι
μόνον 10.000.000 περίπου, ενώ οφείλονται
εισέτι εις τας τραπεζας 16.327.133."

12. Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ελληνικής Βουλής -
Συνεδρίασις ΡΙΑ' - 14/4/1880

"Άρθρον 2 του νομοσχεδίου περί του

δανείου: "Προς εγχύσειν δια την πληρωμήν του κεφαλαίου και των τόκων του ειρημένου δανείου παραχωρείται το υπολοίπον του χαρτοσήμου, μετά την προπληρωμένην πληρωμήν των τουμηνιαίων δόσεων δια τόκων και γρεωλύτων του δανείου των φρ.60.000.000 δυνάμει του νόμου ΥΘΒ' από 3 Ιανουαρίου 1879 και επεκρίθη η πρόσδος της σύμβουδος."

13. Πρακτικά συνεδριάσεων της Ελληνικής Βουλής -
Συνεδριάσεις ΚΘ' - 6/12/1879

"Ο Υπουργός των Εξωτερικών είπεν ότι ενόμισαν συμφέρον να εξαρχαιώσωσιν εκ του δανείου τούτου των 60.000.000 έντοκα χρηματικά, τα οποία φέρουν τόκον 8%, προς τούτο δε προσέκλεσαν Βασιλ. Διάταγμα προς κύρωσιν του οποίου υποβάλλει έτερον νομοσχέδιον, όπερ προσέφυθη εις τύπωσιν."

14. Π. Δερτιλής: "Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος"
σελ.47 κ.ε. Αναφέρονται οι περιπτώσεις εκείνες που ενδεκνυται ή αντενδεκνυται η προσωική σε δάνειο.

15. Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ελληνικής Βουλής -
Συνεδριάσεις ΝΑ' της 14/1/1880

16. Εφημ. "Αιών" 8/11/1883

17. Πρακτικά συνεδριάσεων της Ελληνικής Βουλής -
Συνεδριάσεις ΝΘ' - 17/12/1879

"Ο Υπουργός των Εξωτερικών αντικαθάντον τον προλαλήσαντα είπεν ότι προ 40 ετών η Ελλάς δεν είχε παρουσιασθή εις κα χρηματιστήρια της Ευρώπης, όπειρα δε χεχονότα ενίσχυσαν τους θέλοντας να μειώσωσι την εμπιστοσύνην των διατιθεμένων να προσβλέψωσιν επί της Ελληνικής πίστεως, δι'ό και δεν παρουσιάσθη προσφορά πλεω των 73% επουένως η κυβέρνησις έχουσα πάντοτε υπ'αυτήν το συμφέρον του δημοσίου παρεδέεθη τους εν τη συμβάσει όρους, διότι επιστεύεν ότι το συμφέρον των αναλαβόντων το δάνειον επέβαλεν εις αυτούς να φροντίσωσι περί της προχματοποιήσεως, η δε σύμβασις, ως εκτηρηθείη, συνάδει προς τας διατάξεις του περί δανείου νόμου. Προέβαλε δε τους όρους της συμβάσεως προς τας του νόμου διατάξεις και ανασκεύασε τας περί του εναντίου αιτιώσεις. Εξακολουθών δε είπεν ότι εκ της πωλήσεως του τούτου του

δάνειου προήλθεν ωφέλεια εις το δημόσιον, διότι επωλήθησαν κατόπιν 20.000 μετοχαι, αέτινες αποτελούσι μετά του ταύτου το ήμισυ του δάνειου, εις τιμήν μεγαλύτεραν, εκ των πωληθεισών δε μετρί τουδε μετοχώ, προήλθε ποσώνες κέρδος υπέρ του δημοσίου. Αληθως, ειπεν, εγένετο πρότασις να εκδοθή το δάνειον υπό της εν Παρισίοις προεξοφλητικής τραπεζής επ'ονόματι της κυβερνήσεως, αλλά το προτείναν πρόσωπον ενδιεφέρετο, ο δε διευθυντής της Τραπεζής εωτηθείς δια της πρεσβείας εδήλωσεν ότι δεν αναλαμβάνει ουδεύαν υποχρέωσιν. Προετιμήθη λοιπόν το σύστημα της συμβάσεως, διότι δι'αυτού εξησφαλίζετο η πώλησις, άλλως η σύμβασις περιέχει όρους συμφέροντος, διότι συντένεται ο χρόνος της καταβολής του αντιτίτου των ομολογιών, η δε προμήθεια δίδεται επί νόων των διστεθεισών ομολογιών."

3.2. ΤΟ Β' ΔΑΝΕΙΟ ΤΟΥ 1881

Η αναζωπύρωση των αλυτρωτικών αιτημάτων στα Βαλκάνια και η συνακόλουθη έκρυθμη κατάσταση είναι τα χαρακτηριστικά που παρακολουθούν την περίοδο της αρχής της δεκαετίας του 1880.(1) Η Ελλάς στο κοινικό αυτή διάστημα βρίσκεται σε διαρκή ετοιμότητα για να εξασφαλίσει την προάρτηση της θεσσαλίας και τυήνατος της Ηπείρου, σύμφωνα με τις αποφάσεις του συνεδρίου του Βερολίνου. Οι ανακατατάξεις αυτές στο Βαλκανικό χώρο και οι επιδιώξεις του ελληνικού κράτους έχουν ως αποτέλεσμα την συνεχή ενίσχυση της παλεμικής μηχανής του κράτους. Κάτω από την πίεση αυτής της κατάστασης οι κυβερνήσεις αναγκάζονται να αυξήσουν σημαντικά τις δαπάνες για τον στρατιωτικό εξοπλισμό. Αν συνυπολογίσουμε και τις αναγκαστικές δαπάνες για τον εκσυγχρονισμό του κράτους, αντιλαμβανόμαστε ότι τα όρια του προϋπολογισμού του κράτους είναι ξεπερασμένα. Οι πιεστικές αυτές ανάγκες, κατά συνέπεια, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις ενός νέου δανεισμού από το εξωτερικό.

Στις συνθήκες αυτές η ελληνική κυβέρνηση κατέφυγε στα διεθνή χρηματιστήρια για σύναψη δεύτερου δανείου. Η θέση της όμως στις διαπραγματεύσεις ήταν σαφώς μειονεκτική, καθώς τα ελλειμμάτα του κρατικού προϋπολογισμού έφθαναν στο ύψος του 1/3 αυτού και έθεταν σε κίνδυνο βασικές λειτουργίες του κράτους. Επίσης η υπηρεσία του δημοσίου κοσέως απορροφούσε ήδη σημαντικό ποσό των κρατικών εσόδων(2) και κοντό σ'αυτά πλανόταν η απειλή του πολέμου. Η δυσμενής αυτή κατάσταση της χώρας ήταν γνωστή στα διεθνή χρηματιστήρια, τα οποία επιθυμούσαν να διασφαλίσουν τα κεφάλαιά τους με πολλαπλές εγγυήσεις, οι οποίες θα μελώναν ή και ακόμα θα εκυθένιζαν κάθε κίνδυνο. Την μειονεκτική θέση του ελληνικού κράτους αντιλαμβάνονταν και παραδέχονταν και τα μέλη του κοινοβουλίου. Ο βουλευτής και επιφανής οικονομολόγος της εποχής Καραπάνος δέχεται ότι οι προϋποθέσεις ήταν δυσμενείς και απαχρεωτικές στη σύναψη δανείου με όρους που παχίωνουν την πίεση του ελληνικού κράτους.(3)

Το δάνειο αυτό συνήφθη το 1881 και το ύψος του ανερχόταν στο ονομαστικό κεφάλαιο των 120.000.000 φρ. Η τιμή έκδοσης του ήταν σαφώς κάτω του ορίου σε ποσοστό 74,6%, ο τόκος 5% και το χρεώλυτο 0,5%. Συνεπώς το πραγματικό κεφάλαιο του δανείου ήταν 89.500.000 φρ. και ο πραγματικός τόκος περίπου 6,7%. Ως κυρίως σκοπός του δανείου τέθηκε η αγορά πολυμικρού υλικού και ως δευτερεύον η εξώφληση εντόκων χαρμωστών στις τρόπεζες. Με δεδομένη τη χαμηλή πίστη, η Ελλάδα πούλησε στους δανειστές της ως εγγυήσεις για τη λήψη του δανείου, την πρόσοδο από τη διάθεση των εθνικών γαιών και υδατων, την πρόσοδο από τα τελωνεία και το φόρο καπνού.

Είναι φανερό ότι όροι συνάψε του δανείου είναι ανάλογοι της θέσης των δύο πλευρών, τ.ν. δανειστή και των δανειζομένων. Η τιμή έκδοσης του δανείου, σφαιρικά κάτω του όπτιου, μειώνει το ονομαστικό κεφάλαιο και ανεβάζει τον τόκο σχεδόν δυο εκατοστιαίες μονάδες. Από την άλλη πλευρά η σύνωση του δανείου, να όσο αποπληρωμής του το χρυσό φράγκο δημιουργήσει προβλήματα στη συνέχεια, όταν η δοξαυή δαχόταν υποτίμηση έ.ν.τι του χρυσού φράγκου. Οι εγχυήσεις που προχωρήθηκαν για τη λήψη του δανείου, αποδεικνύουν, τη μειωμένη αξιοπιστία του ελληνικού κράτους και την αυξημένη προστασία των κεφαλαίων των δανειστών, κοίνονται δε ως βαρύτατες και ταπεινωτικές.(4) Επίσης η ελληνική κυβέρνηση παρέχωρησε στους δανειστές ευολοχίες αξίας 70.000.000 φρ. αντί προκαταβολής που θα λάβαινε όμως 19.000.000 φρ. και με τη ρητή σπώωση, ότι σε περίπτωση μη εξόφλησης της προκαταβολής στο χρονικό διάστημα, που όριζε η σύμβαση, θα χινόταν παρακράτηση των ευολοχιών. Τέλος σύμφωνα με το άρθρο 9 της σύμβασης, οι συμβαλλόμενοι αναλαμβάνουν όλες τις δαπάνες της εκδόσεως, δημοσιεύσεως και κατασκευής τίτλων του δανείου, αντί του ποσού, που αφοισείται από το ονομαστικό του κεφάλαιο. Η κυβέρονση ανέλαβε τα τέλη του χαρτοσήμου.

Η τοποθέτηση του δανείου έλαβε την ακόλουθη μορφή: α) 15.000.000 φρ. τοποθετήθηκαν στο προξενείο των χωρών που δάνεισαν προς 68%, β) 30.000.000 δόθηκαν εοιστικά (ferme) στους συμβαλλόμενους προς 68%. γ) 30.000.000 φρ. δόθηκαν στους έδους υπό α(ρεση και δ) το υπόλοιπο κεφάλαιο των 45.000.000 φρ. παρέμεινε, στη διάθεση της ελληνικής κυβέρονσης προς 72%. Η κοιτική προς την κυβέρονση, που σύναψε το δάνειο, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων στη βουλή εστιάσθηκε κυρίως στους επαχθείς όρους του και στην κύρωση της προκαταβολής. Ο Χ.Τρικούπης, αρχηγός τότε της αξιωματικής αντιπολίτευσης, και ο βαλλιχός θεωρησαν τους όρους του δανείου ταπεινωτικούς και ιδιαίτερα απέκοιναν τον όρο της προκαταβολής και της ενεχυριάσεως μέσος του δανείου.

Ο Χ. Τρικούπης σε αγόρευση του στη βουλή αποδοκιμάζει τους επαχθείς όρους του δανείου και διαπιστώνει ότι η διαφορά του ονομαστικού από το πραγματικό κεφάλαιο, υψώνει τον τόκο πολύ πάνω του ονομαστικού.(5) Συγκεκριμένα αγώσε: "Τωσ είναι ανάγκη να προβώμεν εις λογιστικές πράξεις και να έδωμεν πάντα τούτα τα παραχωρηθέντα τι προσθέτουμεν εις το 7% ή έω κατά προσέγγιση, ότι προσθέτουμεν και 30 και 40 εις το 7%. Νομίζω όμως, ότι αν και τούτο υπελομίζουμεν, πάλιν ηθέλωμεν απατηθή. και το 47% θα ευρωμεν κάτω του πραγματικού, όταν λάβωμεν υπ'όωιν τον μέγαν κίνδυνον, αν διατρέχουμεν επί τη εξοφλήσει, ότι κατά την εξόφλησιν θα ευρίσκονται εις χείρας της συναλλοττωμένης ομάδας 70.000.000 ανήκοντα εις το δημόσιον και τα οποία πολύ

δυσκόλως θα δυνηθώμεν να αποσπώμεν από τὴν κοινήν αυτήν, καίτοι τὸ πρῶτον, τὸ ὅποιο ελάβουμεν, καὶ θὰ πρόκειται νὰ πληρωσώμεν εἰναι μόνον 19.000.000. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ κ. Τσιρκούπη, ὅν καὶ εἶναι υπερβολικαί, καθὼς καθορίζει τὸ ὕψος τοῦ τίτου με δεδομένη τὴν ἀπώλειαν τῶν ομολογιῶν ποὺ προσκρατήθηκαν ὡς ἐνέχυρο, δεῖχνουν τὴν οξύτητα τῆς κοιτικῆς ἐπιστήσεως καὶ τὸ φόβον τῆς οριστικῆς ἀπώλειας τῶν ομολογιῶν ὕψους 70.000.000 ὡς. Καὶ ἡ ὑπόθεσις τότε οικονομικὴ κατάστασις τοῦ κράτους δὲν ἦταν ἐκονή νὰ ἀμβλύνει τις ἀνησυχίας, ποὺ προκαλοῦσε ἡ ἀδυναμία τῆς Ελλάδος νὰ ἐξοφλήσῃ τὴν παρρηγὼν προσφοράν. Εξάλλου οἱ ἐκτάκτες καταστάσεις στὸ βαλκανικὸ χωρὸ, συζαίνον τὴν ἀνησυχίαν, καθὼς μιὰ κρίσις πολεμικὴ στὸ χωρὸ αὐτό, ποὺ ἐνέπλεκε τὴν Ελλάδα, ἐστὼ καὶ χεῖρ μικρὰ ποσόνικὸ διίστημα θὰ ἀπέβαινε εἰς βάρος τοῦ ἐνεργισμοῦ δανείου τοῦ δανείου καὶ τὸ ἴδιον τὸ δάνειον θὰ ἀποτυχεῖν. Ὅτι ἔλεγε κανεὶς, ὅτι ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις, μολονότι σύναψε δάνειον χεῖρ πολεμικὰς παρσκευάς, υπελάμβανε στὴν εἰρήνην καὶ ὅχι στὸν πόλεμον.

Οἱ ἀνάγκαι κάλυψης ἐλλειμμάτων τοῦ προϋπολογισμοῦ καθόρισαν καὶ τὴν τύχην τοῦ Β' δανείου. Ἀν ἐξαιρέσωμεν τὸ 40% τοῦ ποσού, τὸ ὅποιο χρησιμοποιοῦντο γιὰ στρατιωτικὰς δαπάναις, τὸ ὑπόλοιπον μέρος κάλυψε καταναλωτικὰς, ἀντιπαρῶντικὰς τομεῖς. Συναπῶς δὲν μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸ δάνειον αὐτὸ ἐπιτυχές.

Συμπερασματικὰ λοιπὸν μποροῦμε νὰ πούμε, ὅτι τόσο τὸ πρῶτον δάνειον τῆς περιόδου, ὥς καὶ τὸ δεῦτερον ἀπετέλεσαν προϊόντα ἀνάγκης τοῦ κράτους χεῖρ τὴν χρηματοδότηση τῶν ζωτικῶν προβλημάτων τοῦ. Τὸ δεῦτερον δάνειον συνομολογήθηκε κατὰ ἀπὸ τὴν πῆσιν τῶν ἐθνικῶν ἀναγκῶν, τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀποφάσεων τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου καὶ πολεμικῆς ἐτοιμότητος ποὺ ἀπαιτοῦσε ἄμεση χρηματοδότηση.(6) Κατὰ ἀπ' αὐτὸ τὸ ποσὸν ἐδόσαν δανεισταὶ καὶ δανειζόμενοι χρησιμοποιώντας ἐκείνους τὰ ὅποια πλεονεκτήματα τοὺς παρείχαν οἱ συσκευαίαι χεῖρ νὰ διαπραγματευθοῦν πρὸς τὸ συμφέρον τοὺς. Οἱ δανεισταὶ ἐπιχειρήσαν καὶ πέτυχαν νὰ ἐξασφαλίσουν τέτοιους ὁρους στὶς συμβάσεις τῶν δανείων, ὥστε νὰ διασφαλίσουν πλήρως τὰ προσφερόμενα κερδῶν ἀπὸ καθεὶ κίνδυνον, ποὺ πῆχζε ἀπὸ τὴν δανειοδότηση ἐνὸς κράτους με τόσο οικονομικὰ προβλήματα καὶ κατὰ ἀπὸ περιστάσεις ποὺ ἀπειλοῦσαν πόλεμον. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ οἱ δανειζόμενοι εἶχαν σε βάρος τοὺς τις συσκευαίαι, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ισχυριστοῦ κανεὶς, ὅτι ἐκμεταλλεύθηκαν καὶ τις ὅποιαι ευκαιρίας εἶχαν. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὰ παρηγὼν, εἶναι γεγονός ὅτι καὶ τὰ δυὸ δάνεια συνήθησαν ὑπὸ τὸ βάρος πιέσεων(7) καὶ ἡ κοιτικὴ τοὺς δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλής. Ἡ σύναψη τοῦ ἐπομένου δανείου τοῦ 1884, ἡ ὅποια εἶναι σε σχετικὰ οὐχὺς συνθήκαι, θὰ ἀποτελέσει τὸ δείκτη χεῖρ τὴν συνολικὴν ἀποτίμησιν τοῦ ἐξωτερικοῦ δανεισμοῦ τῆς περιόδου καὶ χεῖρ αὐτὸ τὸ λόγιον θὰ παρουσιασθεῖ περισσότερον ἀναλυτικὰ.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. * Kofos Evangelos: "Greece and the Eastern Crisis 1875 - 1878" Institute for Balkan Studies 148, Thessaloniki 1975".

* Λάσκας Θ.Μ.: "Το ανατολικόν ζήτημα 1800 - 1923" Εκδ. Π. Πουρνόρα, Θεσσαλονίκη 1955".

* Dakin D.: "Η ενοποίηση της Ελλάδας" σελ 195-215
2. * Βλ. προηγουμενα κεφάλαια: "Ποσιόν της ευρωπαϊκής ιστορικής συγκυρίας: Ο διακανονισμός του εξωτερικού χρέους της Ελλάδας το 1878" "Το Α' Δάνειο του 1879".
3. * Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, 26/8-12-1883, σελ 315.
(Απόσπασμα της ομιλίας του βουλευτού Καραπάνου).
"Ημε(s) τα τελευταία δάνεια, τα οποία συνωμολογήσαμεν το εκάσμεν υπό περιστάσεις λίαν δυσχερείς. Το πρώτον, το των 60.000.000 εκάσαμεν ακριβώς καθ'ην στιγμήν εξπονούμεθα από μια θέρσιν, δύναμαι να είπω, χρεωκοπικήν, διότι το δάνειον εκείνο εγένετο οφασμή της τακτοποιήσεως των δανείων του '24 και '25, των οποίων η μη πληρωμή μας είχε θέσει απέναντι των χρηματιστηρίων της Ευρώπης εις θέρσιν σχεδόν χρεωκοπικήν. Συνόπτοντες το δάνειον των 60.000.000 εδίδομεν εις τους Ευρωπαίους κεφαλαιούχους την πρώτην υπόσχεσιν, ότι θ'σσχίσωμεν να πληρώνωμεν τα χρέη μας, ουδαμίαν είχομεν τότε πίστιν, αλλά μόνον επιθυμίαν, (να αποκτήσωμεν ταυταύτη. Εν ταυύτη δε καταστάσει παχυμάτων δεν ήτο δυνατόν να επιτυγώμεν δάνειον υπό καλλίτερους όρους. Το δάνειον των 120.000.000 εκόπει πολευικός παρασκευός. Καθ'ην δε στιγμήν συνήπτο εν τούτο, ητοιμαζόμεθα εις πόλεμον προς εκτέλεσιν της αποφάσεως του Συνεδρίου του Βερολίνου. Επομένως και το δάνειον τούτο αι περιστάσεις δεν μας επέτρεπον να συνάχωμεν υπό όρους, επιτρέποντας την παχίωσιν της πίστεως ημών".

* Ο Ανδρεάδης αναρωτιέται για τους λόγους που ώθησαν τους Ευρωπαίους χρηματιστές να δανείσουν την Ελλάδα.

(Βλ. Α.Δοξαδης "Εργα" σελ. 56).

4. Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδριάσεις Οκτωβρίου και Νοεμβρίου 1880, σελ. 205 κ.ε. και από την ίδια την ευθέωνση οι όροι θεωρούνται βαρύτεροι, αλλά αναπόφευκτοι.

5. Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, 31/14.12.1883, σελ. 404.

"Εν τω δάνειω των 120.000.000 υπήρχον όροι, καθ'ους πλην του κέρδους, του κ της διαφοράς των 68 προς την τιμήν της εκδόσεως, υπήρχε και το μέγιστον κέρδος εκ της παραχωρήσεως του προνομίου της Ηπειρο-Θεσσαλικής Τραπεζής, προνομίου του οποίου η αξία δύναται να εκτιμηθεί ακριβώς, διότι είχε παραχωρηθή εις άλλους πρότερον, αντί ανταλλάγματος αποφέροντος 400.000 δρχ. και πλέον, κατ'έτος, είχε δε παραχωρηθή ποσότης και δικαίωμα σχετιζόμενον προς το μονοπώλιον του καπνού, και έχον επίσης χρηματικήν αξίαν. Εις ταύτα αφορών είπον άλλοτε, ότι ένεκα των πλεονεκτημάτων τούτων, το δάνειον εκείνο δεν συνωμολογήθη αντί 7 ή 8 ή 9% αλλ'αντί 30 ή 40 ή 45% διότι τοιαύται ήσαν οι αναλαβαι, ως καταδίδουν η εκτιμήσεις των πλεονεκτημάτων".

6. Εφημερίς συζητήσεων της Βουλής, 35/19.12.1883, σελ. 442

Ο Χαρ.Τρικούπης δέχεται τις δύσκολες συνθήκες συναψης του δανείου:
"Διότι το δάνειον των 120 εκατομμυρίων πρέπει να το εξετάσωμεν εν δυνάμει σταδίους, εν τω σταδίω της δημοσίας εγχοφής και εν τω σταδίω της συνωμολογήσεως αυτού. Εν τω σταδίω της συνωμολογήσεως αποδέχομαι την παρατήρησιν του αξιοτίμου Βουλευτού εκ Καλαβρύτων, ότι η κατάστασις δεν ήτο ρόδινη, ότι τότε ηδυνάμεθα κάλλιστα να αποδεχώμεν όρους βαρύτες, διότι δεν ήτο βέβαιον το μέλλον, αλλ'η δημοσία εγχοφή εγένετο ότε πλέον πόσαι οι δυσκαίριαι είχαν εκλείψει, ότε ο στασιάζ ειχεν εισέλθει εις την Θεσσαλίαν, ότε, ως είπον υπό την άπωσιν της εξωτερικής πίστεως ευρίσκειτο το Γαλλικόν Χρηματιστήριον εις την έκρυθμον εκείνην κατάστασιν, καθ'ήν πάσα επιχείρησις ρυπτούμενη εις αυτό εύοισκε θρασώτης".

7. Αν συμβουλευτούμε τα ποστικά της Βουλής και τις εφημερίδες της περιόδου συνάγεται το δάνειο και αργότερα. Αρ διαπιστώσαμε ότι δίνονται ελαφρυντικά στις κυβερνήσεις που συνωλόγησαν τα δύο πρώτα δάνεια. Ο λόγος είναι οι συζητήσεις που αναφέρθηκαν. Δεν υπάρχει όμως ανάλογη αντιμετώπιση για τη σύσταση του τριτου δανείου (βλ. εφημ. "Αιών" 8 Νοεμβρίου 1883).

3.3. ΤΟ Γ' ΔΑΝΕΙΟ ΤΟΥ 1884

Όπως και στα προηγούμενα κεφάλαια τονίσθηκε, τα δύο πρώτα δάνεια της περιόδου 1879-93, των 60.000.000 φρ. και των 120.000.000 φρ., συνήφθησαν σε δύσκολες συνθήκες για το ελληνικό κράτος, οι οποίες οφείονταν, σημαντικά τη διαπραγματευτική του θέση. Το γεγονός αυτό, το οποίο παράδεχονται ο τύπος της εποχής και οι βουλευτές, παρέχει ελαφυντικά στις κυβερνήσεις, που συνυπολόγισαν τα προσιπώνω δάνεια με όρους επαχθείς. Δεν υπάρχει όμως ανάλογη αντιμετώπιση για το τρίτο δάνειο του 1884, το οποίο δε συνήφθη κάτω από το βάρος ισχυρών πιέσεων, όπως τα προηγούμενα. Η διαπραγματευτική θέση της κυβέρνησης ήταν, ομολογουμένως πιο ισχυρή, επειδή η δημόσια πίστη του ελληνικού κράτους είχε σχετικώς αποκατασταθεί και η κατάσταση στα Βαλκάνια είχε σταθεροποιηθεί με συνέπεια να μη βαρύνεται ιδιαίτερα ο προϋπολογισμός του κράτους από τις πολεμικές δαπάνες.

Αν στα προσιπώνω συνυπολογίσουμε και το ύψος του δανείου, υψηλότερο απ' όλα τα δάνεια της περιόδου, διαπιστώνουμε ότι το δάνειο αυτό μπορεί να αποτελέσει βασικό δείκτη συμπερασμάτων για τον εξωτερικό δανεισμό του ελληνικού κράτους την περίοδο αυτή. Η θέση αυτή επιβάλλει την σχεδόν λεπτομερειακή ανάλυση του δανείου αυτού, ώστε να φωτισθεί η συζήτηση στη Βουλή, να καταγραφούν οι βασικές θέσεις της κυβέρνησης και της αντιπολίτευσης και να δοθούν οι απόψεις που εκφράστηκαν στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο της εποχής.

Όπως εξηγήθηκε σε προηγούμενα κεφάλαια είχαν παραχωρηθεί από την Εθνική Τράπεζα -ήδη από το 1877- στο δημόσιο χρηματικά ποσά σε μεταλλικό και τραπεζοχρηματικά, τα οποία προκάλεσαν υπερφόρτωση της κυκλοφορίας.(1) Τα δύο δάνεια του 1879 (εξωτερικό) και 1880 (εσωτερικό) λόγω των συνθηκών ετοιμότητας του ελληνικού κράτους δεν ανταποκρίθηκαν στο σκοπό που είχαν συνάψει με αποτέλεσμα το σύνολο των χρηματίων που κυκλοφορούσαν να υπερβεί κατά τη διάρκεια του 1882 τα 100.000.000 δρχ. Τα δύο εξωτερικά δάνεια του 1879 & 1881 συγκράτησαν κατά κάποιο τρόπο τις σκέυσεις συνέπειες της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Αλλά κατά τη διάρκεια του 1883 η υποτίμηση της δραχμής έφθασε σε 20% και ταχέως ανέβαινε με συνέπεια την αντίδραση της αγοράς και του εμπορικού κόσμου.(2) Η τιμή του χαλλικού φράγκου από 1 δραχμή και 12 λεπτά που εκτιμιόταν στην προηγούμενη τοιςτέα, πωσα κυμαινόταν μεταξύ 1 δρχ. και 29 λεπτών και 1 δρχ. και 15 λεπτών.(3) Η υποτίμηση της δραχμής και η κατά

συνέπεια υποτίμηση του συναλλάγματος έβλεπαν σε κίνδυνο τα θεμέλια της οικονομίας του κράτους.

Η νομισματική αυτή κρίση αντιμετωπίσθηκε πρόσκαιρα όταν ο πρωθυπουργός Χ. Τσιρκούπης ανήγγειλε κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του 1884 ότι θα πάρει ριζικά μέτρα ώστε να κοθεί η αναγκαστική κυκλοφορία. Ανακοίνωσε πέραν των άλλων ότι η κυβέρνηση απεφάσισε να διαπραγματευθεί δάνειο με σκοπό την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας.(4) Η εξαγγελία του αυτή σε συνδυασμό με άλλα μέτρα ελεγκτικού χαρακτήρα, όπως η αλλαγή του δακτυλογίου που ίσχυε από το 1867 και η αύξηση της φορολογίας, συνέτειναν στη συγκράτηση της υποτίμησης της δραχμής και στη στατική αναδιοργάνωση της αγοράς. Στον περιορισμό της κρίσης συνέβαλε οποιαδήποτε και η πώληση της σταφίδας στο εξωτερικό, η οποία συγκρατούσε την περσόδα εκείνη το ισοζύγιο εμπορικών συναλλαγών σε ικανοποιητική κατάσταση.(5) και αυτό συνέβαινε, επειδή, παρά τη διεθνή κρίση και τους Ευρωπαϊκούς προστατευτισμούς που δυσκόλεψαν το εμπόριο της σταφίδας, συνέπεσε στη δεκαετία του 1880 η μεγάλη επιδημία της φυλλοξήρας στη Γαλλία. Τα Γαλλικά αμπέλια καταστράφηκαν για αρκετά χρόνια και η Γαλλική παραγωγή κρασιού κατέρρευσε. Η κορινθιακή σταφίδα ευφάνιστηκε έτσι για τους Γάλλους οινοπαραγωγούς σαν ένας από μηχανής θεός.

Το κατάλληλον συνεπώς φάρμακο για να αντιμετωπισθεί το νόσημα, η αναγκαστική δηλαδή κυκλοφορία, ήταν η ελλότωση των τραπεζοχρηματίων που κυκλοφορούσαν. Γιατί θα πρέπει να τονίσουμε ότι η αναγκαστική κυκλοφορία αυτή καθ'αυτή δεν επιφέρει την υποτίμηση των τραπεζικών χρηματίων, όταν κινείται μέσω αγοράς. Την υποτίμηση των Τραπεζικών χρηματίων επιφέρει η αύξηση της κυκλοφορίας αυτών πέραν του μέτρου. Το μέτρο αυτό μπορεί να οριοθετηθεί η ακόλουθη σκέψη. Ήταν τα τραπεζικά χαρμάνια ήταν δυνατό να ανταλλάσσούν με μεταλλικό, καθώς ο κομιστής αυτών μπορούσε να ζητήσει την εξαργύρωση τους επί τη εμφανίσει, είναι φανερό, ότι δεν ήταν δυνατό να ποστούν κάποια υποτίμηση, γιατί στην περίπτωση αυτή αθέτως θα εξαργύρωνε αμέσως τα χαρμάνια με μεταλλικό. Αντίθετα όμως όταν τα τραπεζικά χαρμάνια κυκλοφορούν στην κυκλοφορία, η δε εξαργύρωση τους ναστέλλεται τότε τα τραπεζικά χαρμάνια καθίσταται όμισμα νέου είδους και η αξία τους επηρεάζεται από τους νόμους της αγοράς.(6)

Η ελλότωση κατά συνέπεια των κυκλοφορούντων τραπεζοχρηματίων αποτελούσε αναγκαιότητα και ζωτεραιότητα για την κυβέρνηση του Χ. Τσιρκούπη. Όμωνα με υπολογισμούς της κυβέρνησης η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας απαιτούσε ποσόν 72 εκατομμυρίων(7), το οποίο φυσικό ήταν αδύνατο να χλώπει ο ελλειμματικός προϋπολογισμός του κράτους.

Υπήρχε ανάγκη σύναψης νέου δανείου με κύριο σκοπό την άσκηση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Αλλά ανάγκη του κράτους, την οποία επείσθανε ο πρωθυπουργός κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του 1884, ήταν η σιδηροδρομική συγκοινωνία.(8) Υπήρχε η ανάγκη κατασκευής σιδηροδρομικού δικτύου το οποίο θα συνέδεε την Ελλάδα με την Ευρώπη. Ήδη η μελέτη μιας τέτοιας κατασκευής είχε περατωθεί στο τέλος του 1883 καθώς και ο προσδιορισμός, η προικοποίηση και η εκτίμηση του έργου. Στην ερχασία αυτή υπερίχον Γάλλοι Μηχανικοί εξειδικευμένοι στους σιδηροδρόμους. Επίσης υπήρχε ανάγκη κατασκευής σιδηροδρομικής γραμμής στην Πελοπόννησο. Οι γραμμές από την Αθήνα προς Πάτρα & Ναύπλιο διέτρεχαν την παλαιά, η κύρια γραμμή όμως που θα διέσχιζε τις μεσόγειες επάσεις από Ναύπλιο στη Τρίπολη και στη Καλαμάτα δεν είχε κατασκευασθεί. Έπρεπε συνεπώς να βρεθεί κάποιο ποσό κατά την άσκηση της κυβέρνησης το οποίο θα χρησιμοποιηθεί για τον σκοπό αυτό. Τέλος έπρεπε να υπολογισθεί ένα ποσό για τις στρατιωτικές δαπάνες και συγκεκριμένα για τον εξοπλισμό του ναυτικού.

Αυτές ήταν οι ανάγκες και οι προτεραιότητες του ελληνικού κράτους, όπως αναφέρθηκαν στη συζήτηση του προϋπολογισμού του 1884 από τον πρωθυπουργό Χ.Τρικούπη.(9) Τα ελλειμματα όμως του προϋπολογισμού και η πίεση της αναγκαστικής κυκλοφορίας δεν επέτρεπαν την αντιμετώπιση τους από ιδίους πόρους. Συνεπώς η σύναψη νέου εξωτερικού δανείου ήταν η πρόταση για την αντιμετώπιση αυτών.

Στις 24 Νοεμβρίου 1883 υπογράφεται στην Αθήνα η σύμβαση για το νέο δάνειο αποτελούμενη από 14 άρθρα. Τη σύμβαση υπογράφουν εκ μέρους του δημοσίου ο πρωθυπουργός Χ.Τρικούπης και εκ μέρους των δανειστών ο Α.Συχρός και ο Γ.Αθηνοκένης. Ο Α.Συχρός εκπροσωπούσε μόνος τους την πορτογαλική Τράπεζα της Ηπειροθεσσαλίας, ενώ και οι δύο εκπροσωπούσαν την Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως, στην οποία είχε σχηματισθεί ομάδα κεφαλαιούχων, τα πιστωτικά καταστήματα Comptoir d'Escompte, Societe Generale, Banque Generale d'Egypt, Banque de Paris et des Pays-Bas, την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, τη Γενική Πιστωτική Τράπεζα της Ελλάδας και την τράπεζα της Βιομηχανικής Πίστης της Ελλάδας.(10)

Σύμφωνα με τη σύμβαση η ελληνική κυβέρνηση αναλαμβάνει την υποχρέωση να υποβάλει στη βουλή εντός οκτώ ημερών από την υπογραφή της σχέδιο νόμου που θα επικυρώνει τη σύμβαση και θα της επιτρέψει τη συνολόληψη δανείου ύψους 170.000.000 φρ. ονομαστικού κεφαλαίου, το οποίο θα διατίθεται σε 340.000 ανώνυμες ομολογίες των 500 φράγκων ή 20 λιρών Αγγλίας, οι οποίες θα αποφέρουν ετήσιο τόκο πληρωτέο κάθε εξάμηνο 5% ή 25 φράγκα ή 1 λίρα Αγγλίας. Η εξόφληση του δανείου ορίζεται εντός 37 1/2 χρόνων.(11)

Ως εγγυήσεις του δανείου ροιζονται τα πλεονάσματα των δημοσίων προσόδων: των τελωνειακών εισπράξεων των

τελωνείων Πειραιώς, Αθήνας, Πάτρας, Συρού, Κατάκωλου, Κολακίων, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου και Κέρκυρας, των τελών του χαρτοσήμου, των δόσεων χαιών και φυτειών, του δικαιώματος κατανάλωσης καπνού. Επίσης το σύνολο των τελωνειακών εισπραχθέντων των τελωνείων Βόλου, Τζακίτζι και Αρτας. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Κυβέρνησης το παρόν εκ των παραπάνω υποβάλλει τα 15.000.000 δραχ. κατ'έτος. Στην περίπτωση που οι παραπάνω εγχρήσιμες δεν επαρκέσουν στην πληρωμή των τόκων και των χρεωλυτών κάποιου εξαιρέτου, η ελληνική κυβέρνηση υποχρεώνεται να συμπληρώσει το τυχόν έλλειμμα από άλλους πόρους.(12)

Οι υπέχουσες εισπράξεις θα κατατίθενται στα εθελοντικά στην Ελλάδα καταστήματα των Τραπεζών Ενωσταντινουπόλεως και Ηπειροθεσσαλίας. Ενα από αυτά τα καταστήματα θα ήταν υπεύθυνο, έναντι προμήθειας, για την πληρωμή γενικά των τόκων και των χρεωλυτών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Όπως και τα προηγούμενα δάνεια έτσι και αυτό απαλλάσσεται από φόρους και κρατήσεις.(13)

Σύμφωνα με τη σύμβαση οι 340.000 ανωνυμες ομολογίες κατανέμονται με τον ακόλουθο τρόπο: 220.000 ομολογίες οι οποίες αντιπροσωπεύουν πασό 110.000.000 φρ. Θα εκδοθούν σε δημόσια εγγραφή στην Αθήνα, στο Λονδίνο, στο Παρίσι, στην Αλεξάνδρεια και όπου άλλου κινούνται οι συμβαλλόμενοι. Η τιμή εκδόσεως δεν μπορεί να είναι κατώτερη από 342,5 φρ. Εκ των 220.000 ομολογιών οι τράπεζες που υπέγραψαν τη σύμβαση αναλαμβάνουν σύμφωνα με τα άρθρα 6 & 7 της σύμβασης σε δικό τους λογαριασμό οριστικώς (fermes) 110.000 ομολογίες ονομαστικού κεφαλαίου 55.000.000 φρ. προς 342 1/2 η κάθε μία. Το αντίτιμο των ομολογιών αυτών που είναι 37.675.000 φρ. θα το καταβάλουν στο ελληνικό δημόσιο σε μεταλλικό σε τρεις τριμηνιαίες δόσεις που αρχίζουν από τη δημοσίευση του νόμου. Για τις υπόλοιπες 110.000 ομολογίες η ούκ των τραπεζών διατηρεί το δικαίωμα αιρέσεως (options) μέσα στα πλαίσια της ανωτάτης προθεσμίας του άρθρου 5 της σύμβασης.(14)

Σύμφωνα με το άρθρο 8 της σύμβασης οι τράπεζες θα χορηγήσουν στην κυβέρνηση προκαταβολή 35.000.000 φρ. με ετήσιο τόκο 7% και προμήθεια 0,5% σε τρεις τριμηνιαίες ίσες δόσεις που αρχίζουν από τη δημοσίευση του νόμου. Αντί της προκαταβολής αυτής χορηγούνται ως ενέχυρο οι υπόλοιπες 120.000 ομολογίες στην ούδα τραπεζών και επί πλέον 30.000 ομολογίες απ'αυτές που βρίσκονται στη διάθεση της κυβέρνησης στο δικαίωμα αίρεσης.

Τα έξοδα της δημόσιας εγγραφής τα οποία υπολογίζονται στο πασό των 2.300.000 φρ., τα έξοδα της εκτύπωσης των προσωρινών αποδείξεων και των οριστικών ομολογιών και το τέλος της επισήμανσης αυτών που χράφονται στο εξωτερικό αναλαμβάνει σύμφωνα με το άρθρο 10 η ελληνική κυβέρνηση. Τέλος θα πρέπει να μνημονευθεί ότι την ίδια ημερομηνία που υπογράφηκε η

παροχών σύμβαση, υπογράφηκε και συνόδευσέ με τοξί της ελληνικής κυβέρνησης και της Εθνικής τράπεζας, σύμφωνα με την οποία η Εθνική τράπεζα δήλωνε συμμετοχή στο δάνειο των 170.000.000 φσ. Η συμμετοχή της ήταν 9.000.000 φσ. στι 110.000.000 ομολογίες που είχαν ληφθεί οριστικώς (fermes). (15) Η συμμετοχή της Εθνικής Τράπεζας στο δάνειο των 170.000.000 φσ. έγινε αν και η διοίκηση είχε επιφυλάξεις για την επιτεύξη του σκοπού του δανείου, την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, η οποία ομολογουμένως είχε δυσάρεστες συνέπειες στις συναλλαγές.

Το νομοσχέδιο για την επικύρωση της σύμβασης παροπέμφθηκε στην επιτροπή του προϋπολογισμού και των οικονομικών της βουλής για θετική ή αρνητική πρόταση. Την επιτροπή αυτή αποτελούσαν μέλη του κοινοβουλίου και από τα δύο μεγάλα κόμματα, τα οποία ειδικευόταν στα οικονομικά θέματα. Πρόεδρος της επιτροπής των οικονομικών ήταν ο Σπ. Βαλαωίτης και του προϋπολογισμού ο Ηλ. Παπαηλιόπουλος. Τα μέλη από το κυβερνών κόμμα του Χ.Τσιρκουπή ήταν οι: Βαλαωίτης, Καραπάνος, Παράσης, Θεοδώρου, Μπουτις, Χριστόπουλος, Γεωργιάδης, Ζέγγελης, Γεωργιάδης, Ποταμιάνος, Μουτσόπουλος, Στάικος, Τουρνάκης, Κονόρας, Φωτήλας και Κουκουλέζος. Τα μέλη του αντιπολιτευόμενου κόμματος του Θ.Δηλιγιάννη ήταν οι: Κοντομούρης, Ζυγομαλάς, Κάρτσωνας, Μεταξάς, Σαλταφάκης, Στοάτος, Τράκας, Φλαχάκης και Μανουράκης.

Οι συζητήσεις της επιτροπής εστιάζθηκαν κυρίως σε τέσσερα θέματα: α) κρίνεται σκόπιμο να δοθεί η αναγκαστική κυκλοφορία; β) η οικονομική κατάσταση του κράτους και ο προϋπολογισμός επιτρέπουν τη συναψη μεγάλου δανείου; γ) πρέπει να υπερληφθούν στο δάνειο οι δαπάνες των ναυτικών εξοπλισμών και των σιδηροδρόμων; δ) συμφέρει να επικυρωθεί η προτεινόμενη σύμβαση με τους όρους που θέτει; (16) Το πέρας των συνεδριάσεων της επιτροπής έφερε ως αποτέλεσμα τρεις διαφορετικές προτάσεις. Και οι τρεις προτάσεις όμως είχαν ένα σημείο σύγκλισης. Το κοινό αυτό σημείο ήταν ότι η αναγκαστική κυκλοφορία είναι αρνητική κατάσταση για όλες τις συναλλαγές και αποτελεί υάστιχο του εμπόρου. Το πλέον αρνητικό στοιχείο της αναγκαστικής κυκλοφορίας, όπως από κοινού έγινε δεκτό κατά τις συζητήσεις, ήταν οι συνεχείς και απότομες αυξομειώσεις της αξίας του τραπεζικού χαρμολιού και του εξωτερικού συναλλάγματος. Η διαφορετικότητα των προτάσεων αφορούσε στον τρόπο αντιμετώπισης της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Η άρση της πλειοψηφίας, όλα τα μέλη του κυβερνώντος κόμματος πλην του Καραπάνου, θεώρησε ως αναγκαίο κακό τη συναψη του δανείου για την αντιμετώπιση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Εκρίνε δε ότι η αντιμετώπιση της κρίσης από τον προϋπολογισμό του κράτους δεν ήταν συμφέρουσα, καθώς η συνεχής και ραγδαία υποτίμηση των τραπεζικών χαρμολιών θα επέφερε μεγαλύτερες οικονομικές ζημιές απ'ότι το δάνειο που

συνήφθη. Τέλος παραδέχθηκε ότι οι όροι του δανείου δεν είναι καλοί, αλλά θεωρεί ότι η πιστή του ελληνικού κράτους είναι ανάλογη των όρων που συνομολογούνται. (17) Αντίθετα η έκθεση της μειωμένης, όλα τα μέλη της επιτροπής από το αντιπολιτευόμενο κόμμα του θ. Δηλιγιάννη, στηλιτεύει την πρόταση της επιτροπής και τη χαρακτηρίζει (ζει ολέθρια για το μέλλον του τόπου. Εκρίνε ότι ο ήδη βεβαρυμένος ποσόλογισμός του κράτους και το εξωτερικό χρέος της χώρας δεν ή λ δυνατό να αντέξει αυτή την επιπορόθετη βάρυνση. Επιπλέον χαρακτηρίσε τόσο επαχθείς τους όρους της σύμβασης ώστε να τους θεωρεί χειρότερους απ'αυτούς των προηγουμένων δανείων, τα οποία συνομολογήθηκαν σε έκτακτες και άσχημες για τη χώρα περιστάσεις. Επικέντρωσε δε την κριτική της στον όρο της προκαταβολής των 35.000.000 φρ. και του ενεχύρου των 120.000 ομολογιών από τους δανειστές.

Τέλος αποφάνθηκε ότι ο ναυτικός εξοπλισμός και οι σιδηροδρομικές κατασκευές που προβλέπονται στο δάνειο δεν μπορούν να επιτευχθούν καθώς συμφωνά με το όρο 5 δεσμεύονται για δυο χρόνια οι ομολογίες. Πρότεινε δε τη συνομολόγηση άλλου δανείου με καλύτερους όρους για τους δύο παραπάνω σκοπούς. (18) Η τότε άποψη διατυπώθηκε από τον βουλευτή της πλειοψηφίας και επιφανή οικονομολόγο Καραπάνο. (19) Η άποψη που κατ'αρχήν ήταν ότι η όραση της αναγκαστικής κυκλοφορίας μόνο με δάνειο μπορούσε να επιτευχθεί, αλλά όταν οι θυσίες και τα βάρη που επιβάλλει το δάνειο είναι κατώτερες απ'αυτές της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Κρίνοντας ότι τα βάρη του συναφθέντος δανείου θα είναι βαρύτερα απ'αυτά της αναγκαστικής κυκλοφορίας, πρότεινε να ελαττώσει η κυβέρνηση το ποσό των τραπεζικών χρηματιών που κυκλοφορεί και να συκρατήσει την τιμή του φράγκου στα 112 λεπτά. Αυτό μπορούσε να γίνει με τη συνομολόγηση ενός δανείου 20.000.000 φρ. το οποίο θα χρησιμοποιηθεί για τους παραπάνω σκοπούς. Αξιολογώντας δε την πίστη του ελληνικού κράτους στα διεθνή χρηματιστήρια συμπέρανε ότι είναι χαμηλή και επομένως απαχρεωτική στις παρούσες περιστάσεις για σύναψη δανείου με ανεκτούς όρους. Η συνομολόγηση του δανείου των 170.000.000 φρ. θα δυσχεράνει ακόμη περισσότερο τη θέση του κράτους στη διεθνή αγορά, καθώς αυτό δε θα μπορεί να ανταποκριθεί στις ανειλημμένες υποχρεώσεις του.

Αν επιχειρηθεί κάποια απόλυση του δανείου των 170 εκ.φρ. θα διαπιστώσουμε ότι στους βασικούς όρους δε διαφοροποιείται από τα δύο προηγουμένα δάνεια που συνήφθησαν σε έκτακτες περιστάσεις για το ελληνικό κράτος. Θα ήταν κοινό όμως να επιχειρηθεί μια ανάλυση των όρων εκείνων που αφορούν σ'αυτό το δάνειο και έγιναν αντικείμενο αντιπαράθεσης κατά τη διάρκεια των συζητήσεων στη βουλή.

Όπως αναφέρθηκε η ομάδα των τοσπεζών από τις 220.000 ομολογίες που εκδόθηκαν για δημόσια εγχώρια ανέλαβε οριστικά (fermes) το 1/2 δηλαδή 110.000, ονομαστικής αξίας 55.000.000 φρ. προς 342 1/2 κάθε ομολογία για το δε υπόλοιπο διατήρησε το δικαίωμα επιλογής αν θέλει ή όχι να αποκτήσει αυτές στο κοινό δικαίωμα που ορίζει το άρθρο 5. Το πραγματικό ποσό το οποίο θα απέδιδε στο λαοκρατικό του ελληνικού δημοσίου ήταν 37.675.000 φρ. Αλλά στην πραγματικότητα ούτε α τό το ποσό απεικόνιζε την αλήθεια. Αν αφορισάμε απ' αυτό τη σύμβαση των 9.000.000 πραγματικού ποσού της Εθνικής Τράπεζας και της ελληνική κυβέρνηση επί του (δίου ποσού που οριστικά ανελήφθη και τα έξοδα που επιδικάσθηκαν στην ελληνική κυβέρνηση και ανερχονται στο ποσό των 4.000.000 (ΠΙΝ.11) τότε διαπιστώνουμε ότι το ποσό που απεικόνιζε την αλήθεια ήταν περίπου 24.675.000 φρ. Επομένως η κάθε ομολογία στην περίπτωση αυτή θα στοιχίσει περίπου 290 φρ., ο δε τόκος θα ανέλθει στο 8,5%. Ο πρωθυπουργός κατά την αγόρευση του στη βουλή εξήρε το πλεονέκτημα του νέου δανείου έναντι του προηγούμενου, στο ότι δηλαδή οι δανειστές υποχρεώθηκαν να αναλάβουν ένα μέρος του δανείου οριστικά, ενώ στο προηγούμενο όχι. Αλλά το πλεονέκτημα αυτό περιορίζεται, όπως είδαμε, στην υποχρέωση των δανειστών να αναλάβουν το ποσό των 24 εκατ. φράγκων απέναντι δανείου 170.000.000 φρ. και μάλιστα όταν τα χρήματα αυτά θα εξοφλούνταν σε δόσεις. Το "πλεονέκτημα" αυτό δεν μπορεί να πείσει για το ενδιαφέρον των δανειστών στην επιτυχία της δημόσιας εγχώρης, αντίθετα μπορεί να πείσει συνεπικουρούμενο από αυτά που θα ακολουθήσουν για την πρόθεση των δανειστών να κερδοσκοπήσουν χωρίς να διακινδυνεύσουν τα κεφάλαια τους.

Εοχούμαστε τώρα στο θέμα της προκαταβολής. Ο πρωθυπουργός Χαρ.Τρικούπης όταν ήταν στην αντιπολίτευση αγωνίσθηκε σθεναρά στις συζητήσεις στη βουλή για το δάνειο των 120 εκ.φρ. να μη περάσει η προκαταβολή των 19 εκατ. έναντι εναύριου 70.000.000 σε ομολογίες (20) και μάλιστα όταν το κράτος πενούσε εξαιρετικά δύσκολες στιγμές και θα μπορούσε κάποιος να δικαιολογήσει τους επάχθεις όρους της προκαταβολής. Ως κυβέρνηση όμως στο δάνειο του 1884 συμφώνησε και στο να αποδοθεί η προκαταβολή μετά από δύο χρόνια από τη δημοσίευση του νόμου που επικυρώνει τη σύμβαση, δηλαδή μετά από 18 μήνες από την κατάθεση της πρώτης δόσης. Είναι ευφάνες ότι σε περίπτωση αποτυχίας της δημόσιας εγχώρης, η οποία δεν είναι εξ αρχής δεδομένη και εξασφαλισμένη, η κυβέρνηση δεν θα ήταν σε θέση να εξοφλήσει την προκαταβολή. Όπως ισχυρίζεται και ο εισηγητής της μειωμένης στη βουλή κοινοποίησης, η ελληνική δημόσια πίστη θα δεχθεί τότε ισχυρό ράπισμα, όταν τα ελληνικά χρεώγραφα θα τιθενται σε πλειστηριασμό σε ευτελή τιμή στα Ευρωπαϊκά χρηματιστήρια. (21) Το ενέχυρο ομολογιών κατά συνέπεια

στους δανειστές έναντι κάποιας ποσοτάβολής σε δάνειο που είναι επάκουε εγγυημένο με τις προσόδους που αναφέρονταν, όχι μόνο μειώνει την εθνική πίστη, αλλά περικλείει και την αποτυχία της δημόσιας εξουσίας. Επομένως και αν ακόμα επιτυγχανόταν η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας θα ήταν προσωρινή κατάσταση, γιατί χοήροα θα ήταν αναγκασμένη η κυβέρνηση να την επαναφέρει για να προηθευτεί χοήμα και να εκτελέσει τις υποχρεώσεις της. Οι παρσπάνω όροι της συνθήκης και του νόμου που επικυιώνει τη σύμβαση είναι επιζήσιοι για τον δανειζόμενο, κλονίζουν την πίστη και προδιαγράφουν το μέλλον. Ο δε λαχουισμός της κυβέρνησης ότι οι όροι του δανείου είναι ανάλογοι της πίστης μας στα διεθνή χρηματιστήρια ελέγχεται από το ακόλουθα: Πρώτον στη διεθνή χρηματιστορία συνήθησαν δάνεια με καλύτερους όρους και μάλιστα σε κράτη όπου η πολιτική και οικονομική κατάσταση δε δέσμευε από τη δική μας. Ενδεικτικά αναφέρονται: το δάνειο της Ιταλίας προς 91% τιμή έκδοσης, το δάνειο της Αυστρίας προς 83% με τόκο 4%, το δάνειο της Ουγγαρίας προς 82%, το δάνειο της Ρωσίας προς 93% με τόκο 5%, το δάνειο της Πορτογαλίας προς 88% με τόκο 5% και της Ρουμανίας προς 91% με τόκο 5%. Δεύτερο, όταν η ελληνική κυβέρνηση εκτιμά την κατάσταση των οικονομικών της χώρας, την πίστη της στα διεθνή χρηματιστήρια και την κατάσταση των Ευρωπαϊκών Χρηματιστηρίων, κάνει δε από την παρσπάνω εκτίμηση ότι οι συνθήκες δεν είναι ευνοικές για δανεισμό με ευνοικούς ή ανεκτούς όρους, τότε αποφεύγει αυτόν και αναζητεί άλλους προσφορότερους τρόπους, ώστε να μη θέσει το κράτος δέσμιον των οικονομικών του υποχρεώσεων στο μέλλον. Και τέτοια πρόταση υπήρξε στην επιτροπή και στη Βουλή, την οποία εξέθεσε λεπτομερώς ο Βουλευτής Καρσπάνος.

Σκοποί του δανείου των 170 εκ.φρ. όπως αναφέρθηκαν ήταν η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, ο ναυτικός εξοπλισμός και οι σιδηροδρομικές κατασκευές. Πωτιστος σκοπός του δανείου ήταν η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, που είναι και το επίμαχο ζήτημα. Από όλες σχεδόν τις πλευρές, τόσο στις συζητήσεις στη Βουλή, όσο και στα άρθρα του τύπου(22), διατυπώθηκε ότι η αναγκαστική κυκλοφορία είναι κοινωνική και οικονομική ασθένεια για το κράτη και πρέπει να ιαθεί. Ο χρόνος όμως και ο τρόπος άρσης αυτής ήταν το σημείο τομής. Οι εισαχωρές του ελληνικού κράτους υπερεστούσαν των εξαχωχών επομένως η ζήτηση του εξωτερικού συναλλάγματος ήταν ανώτερη της προσφοράς και η τιμή του ανώτερη αυτής του τραπεζικού χορηματίου. Οι εισαχωρές ανερχόνταν στο ποσό των 114.485.615 δραχ. και οι εξαχωχές στο ποσό των 75.764.015 δραχ. σύμφωνα με τους πίνακες της κινήσεως του εμπορίου το 1875. Οι τροποποιήσεις στο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου δεν είναι αξιολογημένες κατά το 1883 (ΠΙΝ. 4,5). Εκτός απ' αυτό το ελληνικό κράτος όσκιε στην Ευρώπη για τον εξυποθέτηση των δανείων περίπου 15.000.000 δραχ. το χρόνο. Ήταν κατά συνέπεια φανερό ότι η εκροή χορημάτων

στο εξωτερικό ήταν αρκετά υψηλότερη από την εισαγωγή. Αυτός το χαρακτηριστικό ελλειμμα έπρεπε να αντιμετωπισθεί.

Το δάνειο όμως των 170 εκ.φρ. επιβάρυνε περισσότερο τον προϋπολογισμό στο μέλλον με περίπου 10.000.000 φρ., ποσό που θα αντιπροσώπευε τους τόκους, τα χρεώσιμα και τα λοιπά έξοδα της υπηρεσίας του δανείου. Η επιβάρυνση αυτή του ήδη βεβαρμένου προϋπολογισμού απειλούσε τα οικονομικά του κράτους και οδηγούσε με μαθηματική ακρίβεια στη χρεωκοπία, και ενώ επιχειρήθηκε η ελάφυνση του προϋπολογισμού από τον ίδιο τον πρωθυπουργό με μέτρα που εξήγγειλε όπως τα του νέου δημολογίου και των νέων φόρων, δεν ανέμενε τα αποτελέσματα αλλά έσπευσε στη σύναψη δανείου.

Η ανεξέλεγκτη επιτυχία των μέτρων αυτών θα συνέβαλε στη μείωση των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού του κράτους και στη συνεκλόουθη βελτίωση της εθνικής οικονομίας. Τότε η Ελλάδα θα βελτίωνε την εικόνα της στο εξωτερικό. Θα αύξανε τη δημόσια πίστη της και θα βρισκόταν σε καλύτερη διαπραγματευτική θέση για τη σύναψη ενός εξωτερικού δανείου. Όμως η κυβέρνηση δεν φαίνεται να πιστεύει στα αποτελέσματα των μέτρων που η ίδια εξήγγειλε. Αντίθετα πιστεύει ότι ο μόνος τρόπος να αρθεί η αναγκαστική κυκλοφορία ήταν η άμεση λήψη δανείου. και ο Χ.Τσιρκούνης αιτιολογούσε την ευνοή αυτή ισχυριζόμενος ότι, αν δεν λάμβανε τάχιστα μέτρα η κυβέρνηση για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, αυτή θα έπαιρνε ανεξέλεγκτες και επικίνδυνες διαστάσεις για την ελληνική οικονομία. Σύμφωνα με την άποψη του η υπερτίμηση του συναλλάγματος είχε φθάσει στο 20% και υπήρχε κίνδυνος να αυξάνεται κατά δεκάδες. (23)

Η άποψη αυτή της ταχείας και απότομης άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας δεν έβρισκε σύμφωνους κορυφαίους οικονομολόγους της εποχής, όπως τον Καραπάνο, που προαναφέρθηκε, και τον Υποδιοικητή της Εθνικής Τράπεζας Ευθ.Κεχαγιό, ο οποίος με σειρά άρθρων στην εφημερίδα "Αιών" επισήμανε το προκείμενο κίνδυνο και και επισφαλές σχήμα της κυβέρνησης να άρει απότομα την αναγκαστική κυκλοφορία. (24) Πίστευε ότι οι φόβοι του Χ.Τσιρκούνη είναι υπερβολικοί και εκπορεύονται από το ρεύμα εκείνο της κοινής γνώμης, που θεωρούσε ότι η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας θα βερόπευε όλα τα δεινά της οικονομικής κρίσεως. Την άποψη αυτή του Υποδιοικητού ασπαζόταν και όλη η διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας, η οποία πίστευε ότι η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας δεν επιτυγχάνεται με την απλή και απότομη αντικατάσταση του κυκλοφορούντος ταμπεξοχρηματίου με μεταλλικό νόμισμα, αλλά μόνο με μακρά συστηματική θεραπεία και βαθμιαία, με μέτρα που καθιστούν τη μετάβαση αποτελεσματική και ασκίνδυνη. (25) Όση δηλαδή περσόκωση χρειάζεται για την εισαγωγή της αναγκαστικής

κυκλοφορίας, τόση επιβάλλεται και για τη άρση της. Την βαθμιαία άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας υποθέτουμε και ο Χ.Τοικουής(26), αλλά η σπουδή του να εξασφαλίσει ολόκληρο το αναγκαστικό ποσό για την άρση άρση της δεν το αποδεικνύει στην πράξη. Ίσως οι επισημάνσεις του Υποδιοικητού της Εθνικής Τράπεζας, ότι ο Χ.Τοικουής στην προσπάθειά του να ικανοποιήσει το διάχυτο αίτημα της κοινής γνώμης βιάστηκε να συνάψει δάνειο, να ευσταθούν. Εξάλλου οι ενέργειες ενός τεχνοκράτη και ενός πολιτικού δεν είναι ίδιες.

Σύμφωνα με το νόμο η κυβέρνηση θα λάμβανε το ποσό των 72 εκ.φρ. που ήταν αναγκαστικό για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Το ποσό των 72.000.000 φρ. συγκεντρώνεται από τα 35.000.000 φρ. της προκαταβολής έναντι ενεχύρου και από ένα ανάλογο ποσό από το αντίτιμο των 110.000 ομολογιών που ανέλαβαν οριστικώς (ferme) οι δανειστές. Όπως συμφωνήθηκε και το δύο παράγωγα ποσά θα πιστωνόταν στην ελληνική κυβέρνηση σε τρεις ίσες τριμηνιαίες δόσεις που θα άρχιζαν από τη δημοσίευση του νόμου. Τα ποσά αυτά ήταν αποκλειστικά προορισμένα για εξόφληση των χρεών του δημοσίου στις τράπεζες για να αοθεί η αναγκαστική κυκλοφορία.

Ο κύριος στόχος της κυβέρνησης ήταν η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας και ίσως και ο μονοδικός πραγματικός για τη συνώση του δανείου των 170 εκ.φρ. Η κυβέρνηση φαίνεται ότι αναγκάσθηκε να συνδυάσει το δάνειο της αναγκαστικής κυκλοφορίας με το δάνειο των ναυτικών παρασκευών και το δάνειο των σιδηροδρόμων, γιατί διαφορετικά δε θα μπορούσε να βρει τα 72 εκ. που είχε ανάγκη για να άρει την αναγκαστική κυκλοφορία. Η τεκμηρίωση ενός τέτοιου συλλογισμού βρίσκεται στη μελέτη της σύμβασης και στην πραγματική χρήση του δανείου. Η αγορά 110.000 ομολογιών από τους τραπεζίτες που εκδίδουν το δάνειο εξασφαλίζει στην κυβέρνηση περίπου 38 εκ. (μαζί με τα 9 εκ. της εθνικής τράπεζας). Με τα χρήματα αυτά η κυβέρνηση δεν μπορούσε να άρει την αναγκαστική κυκλοφορία, γιατί ήθελε 72 εκ. Επομένως αν συνολοχούσε δάνειο 72.000.000 φρ., όσα δηλαδή χρειάζόταν για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, τότε ήταν βέβαιο ότι θα αποτύγγανε του σκοπού της. Ο μόνος τρόπος για να εξοικονομήσει τα αναγκαστικά χρήματα ήταν η προκαταβολή από τους δανειστές του ποσού που υπολείπεται για την επιτυχία του σκοπού του δανείου. Οι τραπεζίτες από την άλλη πλευρά αποκτούσαν εγγυήσεις επί πλέον των δοθέντων εγγυήσεων ποσόδων και τελωνειακών ποσόδων. Επρεπε συνεπώς η κυβέρνηση να αυξήσει το ποσό του δανείου επικαλούμενη και άλλους σκοπούς που ουδέποτε πραγματοποιήθηκαν. Η αύξηση του ποσού του δανείου εξασφάλισε στους τραπεζίτες ανέχυρο 110.000 ομολογιών έναντι προκαταβολής 35 εκ.φρ. ως εγγύηση που απαιτούσαν. Επομένως η κατασκευή σιδηροδρόμων και ο ναυτικός εξοπλισμός περισσότερο χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο για να επιτευχθεί ο σκοπός της άρσης της

αναγκαστικής κυκλοφορίας, παρόω ως σκοπός του δανείου.

Το δάνειο των 170.000.000 φρ. συνήθη στο τη. ελληνική κυβέρνηση με επανθεις όρους και με σκοπός αμφισβητούμενους για τον παχυματισμό τους. Οι όροι του δανείου και κυρίως η προκαταβολή θέτουν υπό αμφισβήτηση την αποτελεσματικότητά και την επιτυχία του δανείου. Το δε επιχείρημα ότι οι όροι του δανεισμού καθορίζονται σε σχέση με την αξιοπιστία του δανειζομένου είναι λογικό, αλλά δεν μπορεί να αναιρέσει την κριτική κατά του δανείου. Καθώς το δάνειο δε συνομολογήθη κώτω από έκτακτες περιστάσεις ούτε υπό το βάρος αφόρητων οικονομικών πιέσεων, θα μπορούσε η κυβέρνηση να αναμένει τον κατάλληλότερο χρόνο, όπου οι όροι θα ήταν ανεκτόι. Επί πλέον η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, για την οποία δεν υπήρξε αμφισβόλεια ότι είναι αρνητική για την εξέλιξη του κράτους κατάσταση, δεν ήταν συνετό να επιτευχθεί έναντι οποιουδήποτε κόστους, το οποίο και αναποτελεσματικό θα ήταν και θα δέσμευε το μέλλον του ελληνικού κράτους. Τέλος ελέγχονται οι δευτερεύοντες σκοποί του δανείου, οι σιδηρόδρομοι και οι ναυτικές παρσκευές, επειδή, όπως αναφέρθηκε, χρησιμοποιούνται ως μέσα για την επίτευξη του σκοπού. Συνεπώς θα μπορούσε κάποιος να κρίνει την αποτελεσματικότητα του δανείου από τους όρους και τους σκοπούς του, αλλά ούτε όσο και ισχυρό να ήταν θα παρόεμε υπόθεση κωλύε τεκμήρια. Ως εκ τούτου η κριτική επί του δανείου θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει και στοιχεία της χρήσης του δανείου η οποία αποτελεί και τη βάση του. Η βάση του δανείου αναιρείται όταν οποιοδήποτε δάνειο με θετικούς ή αρνητικούς όρους δεν εξυπηρετεί τους σκοπούς για τους οποίους συνήθη αλλά κωλύεται τις τακτικές δαπάνες του προϋπολογισμού. (27)

Πριν όμως ελέγξει η χρήση του δανείου θα πρέπει να προταχθεί η επιτυχία ή αποτυχία της δημόσιας εξισώσης του δανείου. Η τιμή έκδοσης των ομολογιών του δανείου ήταν λίγο ανώτερη του κατωτάτου ορίου των 342,5 φρ. Αν λάβουμε ως μέτρο σύγκρισης το δάνειο των 120.000.000 φρ. και τη τιμή έκδοσης του των 373 φρ. θα διαπιστώσουμε ότι το νυν δάνειο, το οποίο εκδόθηκε στα 345,30 φρ., υπολείπεται κατά 28 περίπου ποάχκα. Το ποσό των ομολογιών που κατώρθωσαν να εξισωθούν ανήρχετο στις 100.000. Επομένως δεν μπορεί να θεωρηθεί η παραπάνω κατάσταση ως επιτυχία του δανείου στη δημόσια εξισώση. Συμφωνά όμως με την άποψη του Χ.Τρικούπη η αποτυχία της δημόσιας εξισώσης και η υποτίμηση των ελληνικών χρεογράφων είναι συγκατακτώ φαίνόμενο, το οποίο θα ανατοσεί. Κυρίως όμως τονίζει ότι δε βλέπεται ο σκοπός του δανείου, επειδή η κυβέρνηση έχει στα χέρια της ολόκληρο το ανάστημα, εκείνο ποσό προς απότωση των οφειλών που συνδέονται με την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Επομένως αδιαφορεί ποιο θα είναι το αποτέλεσμα της εκδόσεως, ον δηλαδή η εξισώση κωλύει όλο το ποσό που εκδόθηκε ή μέρος αυτού. και παχυματικά κανείς δεν μπορεί να

ισχυρίζεται ότι η έκδοση του δανείου είναι εγγυημένη από τον καθορίζει την αποτελεσματικότητά του.

Το δάνειο των 170.000.000 φρ. δε καλυφθηκε τελικά σ'όλο το ποσό που συμφωνήθηκε. Συμφωνά με την έκθεση που υπέβαλε ο διευθυντής του Γενικού λογιστηρίου του κράτους τον Απρίλιο του 1885 (28), οι εισπράξεις ήταν οι ακόλουθες: από τις 110.000 ομολογίες που δοθηκαν οριστικά στις τράπεζες εισπράχθηκαν 37.675.000 φρ., από την προκαταβολή που λήφθηκε με ενέχυρο 140.000 ομολογίες εισπράχθηκαν 35.000.000 φρ., από την προκαταβολή που λήφθηκε με ενέχυρο 46.000 ομολογίες του ίδιου δανείου εισπράχθηκαν 11.500.000 φρ. και από το δάνειο των 9.000.000 που συνομολογήθηκε με την εθνική τράπεζα προς άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας εισπράχθηκαν 9.000.000. Το σύνολο των εισπραχθέντων ήταν 93.175.000 φρ. Όπως φαίνεται το κεφάλαιο που εισπράχθηκε με σκοπό την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας ήταν ανώτερο του ποσού που όφειλε το κράτος στις τράπεζες για να εξοφλήσει τα χρέη του, εξαιτίας των οποίων υπήρχε η αναγκαστική κυκλοφορία. Σύμφωνα με την ίδια έκθεση εξοφλήθηκαν τα χρέη του κράτους με το ποσό των 69.394.271 φρ. και έτσι επετεύχθη η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Τα ελλειμμάτα των προϋπολογισμών του 1883 και 1884, τα οποία ανήρχοντο σε 19.250.280 δρχ. πληρώθηκαν από το προϊόν του δανείου των 170.000.000 φρ.

Επομένως διαπιστώνουμε ότι μέρος του εισπραχθέντος ποσού από το δάνειο των 170.000.000 φρ. χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού, γεγονός που αφενός παραβιάζει τον ψηφισθέντα νόμο της 4 Ιανουαρίου 1884 για τους σκοπούς του δανείου και αφετέρου εναντιώνεται στην οικονομική επιστήμη, όπου ρητά αναφέρεται ότι η χρήση δανείου για κάλυψη ελλειμμάτων προϋπολογισμού είναι αντιοικονομική και κοινωνικά άδικη. Σχετικά με τους σκοπούς του δανείου, που καθορίσθηκαν, συνέβησαν τα εξής. Ο πρώτος σκοπός του δανείου τυπικά επετεύχθη, όχι όμως και ουσιαστικά. Επειδή το ελληνικό δημόσιο εξοφλήσε μεν το χρέος του προς τις τράπεζες και έτσι ήσθη η αναγκαστική κυκλοφορία, αλλά όπως απεδείχθη η άρση αυτή δεν ήταν μακροχρόνια και σε διάστημα ενός έτους μόνο επανεισήχθη η αναγκαστική κυκλοφορία. Όπως εκ των πραγμάτων φαίνεται το κράτος δεν άνταξε στα βόθη και τις συνέπειες που συνεπαγόταν η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Αν λοιπόν προχωρούσε στο μεταλλισμό των συνεπειών της αναγκαστικής κυκλοφορίας αντί κάποιου ποσού που θα άνταξε η οικονομία φαίνεται ότι θα είχε καλύτερα αποτελέσματα. Επειδή, όπως αναφέρθηκε, δεν είναι αυτή καθ'αυτή η αναγκαστική κυκλοφορία που υποτιμά τη δραχμή και υπερτιμά το συνάλλαγμα, αλλά η υπέρμετρη κυκλοφορία τραπεζογραμματίων, η κυκλοφορία δηλαδή που υπερβαίνει τις συναλλακτικές ανάγκες της χώρας. Με το δεδομένο αυτό, η απόσωση των υπέρμετρων

κυκλοφορούντων τραπεζοχρηματίων. Έτσι απέδωσε καλύτερα αποτελέσματα από ένα δάνειο με τέτοιους επαχθείς όρους. Καθώς ο τόκος που πλήρωνε το κράτος στις τράπεζες ήταν 1% δηλ. 700.000 δραχ. για το ποσό των 70.000.000 δραχ. που όφειλε για την αναγκαστική κυκλοφορία, ενώ για το δάνειο των 170.000.000 θα όφειλε περίπου 8.000.000 δραχ. Αν συνυπολογίσουμε και το υπόλοιπο δημόσιο χρέος, θα διαπιστώσουμε ότι η υπερχρέωση του ελληνικού κράτους άγγιζε τα όρια της χρεοκοπίας (ΠΙΝ.12). Επομένως ελέγχεται η αποτελεσματικότητα του δανείου και για τον πρώτο σκοπό, τον οποίο τυπικά εκπλήωσε.

Αναφορικά τώρα με τους υπόλοιπους δυο σκοπούς του δανείου επιβεβαιώθηκε η άποψη ότι αποτελούσαν τα μέσα για τη λήψη του ποσού εκείνου που όφειλε το δημόσιο στις τράπεζες ώστε να αρχίσει η αναγκαστική κυκλοφορία. Σύμφωνα με την ίδια αναφερόμενη έκθεση του διευθυντή του γενικού λογιστηρίου, εξοικονώθηκαν από τα προϊόντα του δανείου το ποσό των 98.072 για τα έσοδα κατασκευής σιδηροδρόμων, ενώ δεν αναφέρεται κανένα ποσό από το δάνειο αυτό για ναυτικό εξοπλισμό. Αντίθετα αναφέρεται ποσό 19.000.000 δραχ. για πληρωμή ελλειμμάτων των προϋπολογισμών της χρήσης του 1883 & 1884.

Επομένως το δάνειο των 170.000.000 δραχ. το οποίο συνήφθη με επαχθείς για το ελληνικό κράτος όρους, δεν απέδωσε τα αποτελέσματα τα οποία αναμενόταν από τους σκοπούς που ψηφίστηκαν στη βουλή. Οι βραδείες όροι και η προκαταβολή ευνόησαν με σκανδαλώδη τρόπο τους δανειστές, η δημόσια ειςπραξία του δανείου δεν είχε επιτυχία και η χρήση του ήταν αντιπαραγωγική. Τέλος με δεδομένο την επαναφορά της αναγκαστικής κυκλοφορίας ένα χρόνο μετά την άρση της, το δάνειο κρίνεται και καθ'ολοκλήρητα αναποτελεσματικό. Οι συνέπειες του όμως στην οικονομία του κράτους ήταν αμέθρητες και προανήγγειλαν τη μελλοντική χρεοκοπία καθώς το δημόσιο χρέος είχε ανέλθει επικίνδυνα και ήταν δύσκολο να αντιμετωπισθεί με δεδομένη την παραγωγική βάση της χώρας. Η προσπάθεια αντιμετώπισης των ελλειμμάτων με νέα σκληρά μέτρα, όπως η έμμεση φορολογία δεν έλυσε το πρόβλημα, επειδή οι δυνατότητες του ελληνικού λαού να αποδίδει φόρους στο κράτος δεν ήταν απεριόριστες. Παράλληλα η επιμονή στην έμμεση φορολογία, που ήταν κοινωνικά άδικη, πυροδοτούσε κοινωνικές διαμαρτυρίες και εκρήξεις τις οποίες εκμεταλλεύονταν η εκάστοτε αντιπολίτευση για να έλθει στην κυβέρνηση, με αποτέλεσμα να αναλλάσσονται περιοδικά τα δυο κόμματα στην εξουσία χωρίς κανένα πρακτικό αποτέλεσμα που θα οδηγούσε στην έξοδο από την πορεία εκείνη της χρεοκοπίας.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Ανδρεάδης Α., "Εθνική δάνεια και ελληνοκή επιδότησι Οικονομικά"

έκδοχ II, σελ. 56

*Λιχνάδης Τ., "Η ξενική εξάρτησις....." σελ. 126

*Σκιαδάς Π.Σ. "Αντίρροποι εν Ελλάδι αναγκαστικοί κυκλοφοροί"

Πανασσός, τόμος ΙΖ' Ιούλιος 1895, σελ. 726-736

2. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 8, 10/9/1883,

σελ.28

Απόσπασμα ομιλίας Χ.Τρικούπη στη συζήτηση του προϋπολογισμού του 1884. (Ολόκληρη η ομιλία του στο "Παράρτημα").

"Ολ(χον μετά την λήξιν της συνόδου άρξατο η υποτίμησις του τραπεζικού χαρμνατίου προσβαλόνουσ επί τσοούτον, ώστε έλαβε τας μάλλον επιφώβους διαστάσεις. Οι εις τας της χρηματικής κινήσεως καταχινόμενοι ήλθον εις την κυβέονησιν ποιιστώντες, ότι έφθασεν η υποτίμησις του τραπεζικού χαρμνατίου εις 19%, και ότι, αν δεν παρελκυθόμεν νομπαρεμβώμεν κυβέονητικώς εντός ολίγιστων ημερών, το έφθανεν εις 25 και 30 τοις %".

3. Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής, συνεδρίαση 8, 10/9/1883, σελ.34, Ομιλία Θ.Δηλιγιάννη στη συζήτηση του προϋπολογισμού του 1884. (Ολόκληρη η ομιλία στο "Παράρτημα".

4. Η αναγγελία του Χ.Τρικούπη για σύναψη δανείου με σκοπό την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας έγινε στα τέλη του 1883. (Βλ. Εφημ.Αιών 28/11/1883). Η αναγγελία αυτή αν και προκάλεσε αντιδράσεις κυρίως στους αντιπολιτευομένους την κυβέονηση τωρούς, κατόρθωσε όμως να συγκρατήσει την υποτίμηση της δραχμής.

5. Χρηστίνης Δ., Μελέται περί της εν Ελλάδι γεωργίας, Αθήνα 1879, σελ. 60

6. Φλώρος Γ.Σ. "Αναγκαστική κυκλοφορία εν Ελλάδι"

Οικονομική επιθεώρησις, φ. 127/1883, σ.265-286

"Η προχωρούσα υπερτίμησις του μεταλλικού και του επί του εξωτερικού συναλλάγματός εν ώσο μάλλον του έτους, καθ'ην ένεκεν της επικειμένης ευσταθιχής χρημάτων εκ του εξωτερικού, δια την αγοράν σταφίδων και άλλων προϊόντων, ηλπίζετο η βελτίωσις αυτών, εστενοχώρησεν επί τσοούτον τας αμοόας ώστε το ζήτημα της αναγκαστικής κυκλοφορίας, εις την δικαίως αποδίδεται η κρίσιμος αυτή του τόπου

θέσεις, κατέστη αντιτιθέμενον οπούδ' αὐτῶν σχέσεων καὶ
ἀπειλὴ(σοβαρῶς συνεπαίτα"......

7. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλῆς, συνεδρόση 8, 10/9/1883, σελ.29, Χ. Τσικουπης:
"Ἰνα ἄρουμεν τὴν ἀναγκαστικὴν ἐνέχυρσιν, εἰχόμεν ἀνάγκην δανείου 72 ἐκατομμυρίων, περὶ τοιούτου δανείου διαπραγματεύθημεν, αἱ διαπραγματεύσεις δεησῶν ἀπέδειξαν, ὅτι δυνάμεθα νὰ πραγματοποιήσωμεν αὐτό".
8. Από τὴν ὁδία οὐιλία: "Ἀνέφερον κατὰ τὸ παρελθὸν εἶτος καὶ εἰτέραν ἀνάγκην τῆς σιδηροδρομικῆς συγκοινωνίας".
9. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλῆς, συν.8, 10/11/1883, σελ. 24-31
Ολόκληρη ἡ οὐιλία τοῦ Χ.Τσικούπη στὴ βουλὴ κατὰ τὴ συζήτησιν τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ 1884 ἀναφέρθηκε ἡ νέα μέτοχα τῆς κυβέρνησης, στὶς προτεραιότητες καὶ στὴν ἀναγκαιότητα σύναψης νέου δανείου.
10. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλῆς, συν.9, 15/11/1883, Ἀρθρο. 1 τοῦ Νομοσχεδίου "Περὶ κυρώσεως συμβάσεως ἀφορώσης τὴν συνουολοποίησιν δανείου ἐκ ποσῶν 170.000.000".
11. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλῆς, συν.9 15/11/1883
Ἀρθρο 1 τοῦ νόμου περὶ τοῦ δανείου τῶν 170.000.000 φρ.
"Τὸ δάνειον τοῦτο θέλει ἐξοφληθῆι χρεωλυτικῶς ἐντὸς 37 1/2 ἐτῶν, δι' ἐξαμηνιαίων κληρώσεων ωλισμένου αριθμοῦ ομολογιῶν, ἐπὶ τῇ βάσει χρεωλυτικῶν πλῖνκας, ἐκτυπωθησομένου ὁρισθεν τῶν οωλιστῶν ομολογιῶν".
12. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλῆς, συν. 9, 15/11/1883, Ἀρθρο 2 τοῦ νόμου περὶ τοῦ δανείου τῶν 170.000.000 φρ.
13. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλῆς, συν. 9, 15/11/1883, Ἀρθρο 4. "Οἱ τόκοι καὶ τὰ χρεώλυτα τοῦ περὶ οὗ ἡ παρούσα πραγματοποιεῖται δανείου ἀποαλλάσσονται παντὸς φόρου καὶ κρατήσεως. Ἡ παρούσα δὲ καὶ πάσα σχετικὴ πράξις δὲν υπόκεινται εἰς τέλος ἀποτορήμου".
14. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλῆς, συν. 9, 15/11/1883, Ἀρθρο 5. "Ἐντὸς προθεσμίας 18 μηνῶν ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ κυρουντος τὴν παρούσαν νόμου, ἐκ τοῦ ὅλου τῶν κατὰ τὸ ἄρθρο 1 ομολογιῶν, ποσὸν μέγιστον 220.000 θέλει ἐκδοθῆ εἰς δημωσιαὴν εἰσπραφήν ἢ Ἀθήναις, Ἀθόνων, Πορτογαλίας καὶ Ἀλεξανδρείας, καὶ ὅπου ἀλλοχού κρύνουν οἱ μετὰ τῆς κυβερνήσεως συμβαλλόμενοι".

15. Αρχαία Εθνικής Τοσπείζας της Ελλάδος, τόμος Β' σελ. 721.

Σύμβαση ελληνικής κυβέρνησης με την Εθνική Τοσπείζα Ελλάδας.

"Εις εκτέλειον του άρθρου 6 της από 8 Οκτωβρίου 1880 συμβάσεως μεταξύ της κυβέρνησεως και της Εθνικής Τοσπείζης της Ελλάδος, αυτή θέλει λάβει συμμετοχήν εις το εκδοθησόμενον δάνειον των φοάχκων 170.000.000 ονομαστικού κεφαλαίου, αλλά επί υόνων των λαμβανουμένων ουστικων 110.000 ουστικων του εν λόγω δανείου κατά 9.000.180 φοάχκα πραγματικού κεφαλαίου, εισερχομένου κατά την ανωτέρω αναλογίαν εις την ομάδα των επί τη εκδόσει του εισηγμένου δανείου συμβαλλομένων μετά της κυβερνήσεως τραπεζιτών, υπό τους όρους της μετά της εισηγμένης ομάδος συμβάσεως της κυβέρνησεως υπό σημεινήν χρονολογίαν.

16. Εφημερίδα "Αιών" 23/12/1883.

17. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, 8/12/1883, Αριθμ. 99, σελ. 37-39.

Εκθεσις της επιτροπής επί του νομοσχεδίου περί κυρώσεως συμβάσεως αφορώσης την συνομολόγησιν δανείου εκ φοάχκων 170.000.000.

Απόσπασμα της έκθεσης: "Προαπιοητέον δε ότι, ως έχουσι παρ' αυίν τα του προϋπολογισμού ως εκ της υπάρξεως της αναγκαστικής κυκλοφορίας, η όροις αυτής παρέχει αυτή αφ'εαυτής τα μέσα δια την χορήγιν του συνομολογηθησόμενου δανείου, καθ'ότι η όροις συνεπιφέρει την απόσβεσιν δαπανών εκ του προϋπολογισμού, οι οποίαι βαρύνουσιν αυτόν ως εκ της υπάρξεως της αναγκαστικής κυκλοφορίας, η δε απάλλαγή απαιτεί θυσίαν, την οποίαν απέναντι τούτου αγάθου αφείλομεν να υποστώμεν, και εάν έτι υπάρχη αμφιβολία ως προς την πραγματοποίησιν του υποσχομένου δια του προϋπολογισμού ισοζυγίου. Ποις απόδειξιν δε τούτου αρκεί απλή αριθμητική εργασία, καταδεικνύουσα αφ'ενός ποία η απελευσμένη οικονομία δια της άρσεως, και αφ'ετέρου ποία η απαιτουμένη δαπάνη δια την τούτον επιθυμουμένην παρά πάντων όρειν. Το δημόσιον υποχρεούται να πληρώνη εις το εξωτερικόν εις μέταλλον:

- Δια το δημόσιον χρέος	15.935.000
- Εις διάφορους προμηθεάς του Υπουργείου Οικον.	728.000
- Εις δαπάνας του Υπουργείου των Εξωτερικών	816.700
- Εις διάφορας πληρωμάς του Υπουργείου των Εσωτερ.	826.000
- Εις προμηθεάς του Υπουργείου των Στοιχιωτικών	4.000.000
- " " του " των Ναυτικών	1.305.000

Σύνολον	23.610.700

Πλην τούτων εν τω προϋπολογισμώ σημειούνται διάφοροι δαπάναι πληρωνόμεναι μεν εις τραπεζικά γισματία αλλά με την απαιτουμένην ως εκ της διαφοράς του συναλλάγματος αύξησιν.

- Εις το Υπουργείον των Οικονομικών 1.028.500

-	"	"	"	των Εξωτερικών	20.000
-	"	"	"	της Δικαιοσύνης	521.741
-	"	"	"	των Εσωτερικών	1.593.280
-	"	"	"	των Εκκλησιαστικών	298.000

Σύνολον					3.443.641

Τα ανωτέρω ποσά εισίν αι βέβαιαι και τακτικά δαπάναι του δημοσίου, αλλά υπόχουσαι και έτεροι δαπάναι, αίτινες δεν συμπεριλαμβάνονται εις αυτά, καθ'ότι δεν δύνανται εκ των ποσέων να υπολογισθώσιν".

18. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, 8/12/1883, σελ.100, σελ.39-41,

Εκθεσις μειονοψηφίας επί της συμβάσεως του δανείου των 170.000.000 φρ.

Απόσπασμα της έκθεσης: "Η μειονοψηφία απήντησεν αρνητικώς, διότι οι όροι του δανείου εισίν αυτόχρημα εξευτελιστικοί διά το κράτος, καθόσον δι'αυτών στιγματίζεται η πίστις και δεσμεύεται το οικονομικόν μέλλον της χώρας ημών. Και τω όντι εν βλέμμα σκοπεύει να ρίψη τις επί της συμβάσεως, και θέλει πεισθή περί τούτου. Κυρίως εφιστά η μειονοψηφία την προσοχήν της Βουλής επί των τριών επομένων όρων:

α) Του όρου της επιστροφής της προκαταβολής των 35.000.000 εντός δύο ετών, κατά το άρθρο 9.

β) Του όρου του άρθρου 5, καθ'ον απαχρεούεται να εκδοθώσιν εις δημοσίων εγγραφών ή εκποιηθώσιν αι δήθεν μένουσαι ελεύθεραι 90.000 μετοχάι προ της εξοφλήσεως της προκαταβολής, καθ'ον δηλονότι ανεχυριάζονται ομολογείν 230.000, αντιπροσωπεύουσαι κεφάλαιον ονομαστικόν 115 εκατομ. υπέρ της εκ 35.000.000 προκαταβολής.

γ) Του όρου της ανεχυριάσεως εις την ομάδα των συμβαλλουμένων των ομολογιών του δανείου, δανείου ηρχυημένου δια προσόδων επαρκών, αίτινες κατά την επίσημον βεβώωσιν της Κυβερνήσεως εν άρθρω 2 της συμβάσεως, ανέρχονται εις 15.000.000. και ότιν μία κυβέρνησις δύναται, εκτός της πίστεως της χώρας, να διαθήσθαι δια την υπηρεσίαν ενός δανείου το ανωτέρω ποσόν, ωρνεύει η μειονοψηφία ότι και δάνειον με συμφέροντας όρους δύναται να συνομολογηθή. Αλλά δια της προκειμένης συμβάσεως βέβαιον η ελληνική κυβέρνησις ότι εξέλιπεν η πίστις της Ελλάδος και εθεωρήθη κατόρθωμα να συνομολογηθή το δάνειον και να υποθηκευθώσι και τα τελευταία σπουδαία έσοδα του δημοσίου ταμείου. Ενώ δε τα δάνεια των 60 εκατομ. και 120 εκατομ. τα συναφθέντα εν ανωμάλοις καιροίς και προ της ανακτήσεως των νέων επαρχιών, εν εποχή, δυνάμεθα ειπείν, πολέμου, συνομολογήθησαν υπό καλλιτέρους όρους, ήδη, εν εισήγη εν ισοζηγίω, ως ισχυρίζονται, προβάλλουσιν ημίν δάνειον όλον το προτεινόμενον".

19. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, 8/12/1883, συνεδο.30, σελ. 411-415.

Ομιλία βουλευτή Καραπάνου στη βουλή επί της συμβάσεως του δανείου των 170.000.000 φρ.

- Απόσπασμα της ομιλίας: "Τα χρέη της κυβερνήσεως νομίζω ότι ταύτα ανέχονται εις 15 εκατομμύρια κατ'έτη, τα οποία σφαιλούμεν να πέμψωμεν εις Ευρώπην. Αλλά και εκ του ποσού τούτων των χρεών μας μέχρι μέρος καλύπτεται εξ αυτών των ελληνικών δανείων, εκ του μέρους δηλαδή αυτών το οποίον υπάρχει εν Ελλάδι, εκ της ναυτιλίας και εκ των χρημάτων, τα οποία διάφοροι ομογενείς και ξένοι ερχόμενοι ενταύθα φέρουσιν εξ Ευρώπης. Οθεν, εάν παραδεχθώμεν ως καθαρόν παθητικόν ημών προς την Ευρώπην το ποσόν 7-8 εκατομμυρίων, νομίζω, ότι δεν ελπίθα μακράν της αληθείας. Αναγνωρίζω ότι ο προσδιορισμός του ποσού τούτου έχει τι το αυθαίρετον, διότι, ως ειπόν, δεν έχομεν στατιστικές, επί των οποίων να δυνηθώμεν να βασισθώμεν. Διά να παραδεχθώμεν όμως, ότι είναι δυνατόν οικονομικώς να ζήσωμεν άνευ αναγκαστικής κυκλοφορίας, δεν δυνάμεθα να παραδεχθώμεν έλλειμμα ανώτερον των 7-8 εκατομμυρίων - διότι, αν παραδεχθώμεν την ιδέαν την οποίαν πολλοί έχουσιν, ότι το έλλειμμα ημών ανέρχεται εις 30-40 εκατ., τότε ου μόνο θα ήμην κατά της άρσεως της αναγκαστικής κυκλοφορίας, αλλά και υπέρ της επιτάσεως αυτής, διότι τοιοούτον έλλειμμα εντός δύο ετών ήθελε μας αφαιρέσει όλον το μεταλλικόν ημών".

- Η πρόταση του Καραπάνου: "Συνουσιόχησις προσωινού δανείου εξ 20 εκατομμυρίων, τα οποία να χορηγηθώσι δια την πραγματοποίησιν του μέτρου, όπερ ανέπτυξα προηγουμένως προς περιστολήν της υψώσεως του συναλλάγματος και προς υπομείριξιν της αξίας των τραπεζικών χαρματίων. Το προσωινόν τούτο δάνειον των 20 εκατομμυρίων νομίζω, ότι δυνάμεθα εύρωμεν με τόκον 8% όστις θα περιορισθή εις 6% περίπου, ένακον του τόκου, αν θα λαμβάνωμεν εκ του ίδιου ποσού κατατιθεμένον εν τινί Ευρωπαϊκή Τραπεζή και ενταύθα παρόχ τη Εθνική Τραπεζή. Ούτω δε η θυσία, ην θα επιβάλη ημίν το δάνειον τούτο, δεν θέλει υπερβή το 1.500.000 και θέλει ελασθαι κατά πολύ μικροτέρα έκβλησις, ην θα υποστώμεν εκ των τόκων του υπό συζήτησιν δανείου".

20. Εφημερίδα Παλλικηγευσις - φύλλο 8ης Δεκεμβρίου 1883.

Απόσπασμα: Ο κ. Τρικούπης πολύ ορθώς παρετήσεν κατά το 1881 συζητούμενον του δανείου των 120.000.000 τα εξής:

"Η προκάτοχος κυβέρνησις συνουσιόχησε προκαταβολήν, διότι δεν είχε νόμον, διότι δεν ήτο παρούσα η βουλή, ίνα ψηφίση δάνειον, αλλά σήμερον, ότε είναι παρούσα η βουλή, εν μόνο δύναται να δικαιολογήσῃ την συνουσιόχησιν προκαταβολής, τούτο δε είναι το αδύνατον συνουσιολογήσεως δανείου. Αλλά ο κ. Πρόεδρος βεβαίωσεν, ότι δύναται να πραγματοποιηθή. Πως άρα δυνάμεθα ημερείνα δικαιολογηθώμεν απέναντι τοιαύτης δηλώσεως, ψηφίζοντες προκαταβολήν, τούτέστι ψηφίζοντες όπως μετά ωρισμένον χρονικόν διάστημα, και τούτο ουχί πολύ απέχον, ευρεθώμεν εις την ανάγκην ν' αποτίσωμεν ικανά εκατομμύρια άνευ προνοίας περί αποτίσεως αυτών; Εάν υποτεθῇ ότι σήμερον δεν δυνάμεθα ευχερώς να δανεισθώμεν, έτι δυσχεροστέρα θα είναι η πραγματοποίησις εις την επόχην της πλήρωσής της προκαταβολής. Δεν δυνάμεθα να γνωρίζωμεν ποία θα είναι η τότε κατάστασις. Θα είναι άρα τα της πίστεως ημών τοιαύτα, ώστε να είναι ευχερής η συνουσιολόγησις δανείου;

τούτο ουδείς δύναται να ελπη από τριδε τω... και... επικίνδυνον παράξιν επιτελεί η βουλή, ότις... αυτούτου ανάγκης, εκθέτει το κράτος εις τον κίνδυνον να ευρεθή μ... ήμισυ... χρονικό διάστημα υπόχρεον εις απότισιν πολλών εκατομμυρίων άνευ προνοίας περί εχέουσιν προμηθείας αυτών".

21. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συν.30, 8/12/1883, σελ. 405.

Αχόρευση Βουλευτή Κοντοπούλου στη Βουλή (Εισηγητής της μειωμένης).

22. Μελετώντας τα πρακτικά της Βουλής κατά τα έτη 1880, 81, 82 & 83, τις εφημερίδες της εποχής και ιδιαίτερα τα οικονομικά άρθρα κατά το Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 1883, διαπιστώνουμε εύκολα ότι η πλειονότητα θεωρούσε την αναγκαστική κυκλοφορία ως νόσημα για την οικονομία του κράτους και την ανάπτυξη.

23. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συν.35, 19/12/1883, σελ.453-470.

Αχόρευση Χ.Τρικυύπη στη Βουλή επί της κυρώσεως της συμβάσεως του δανείου των 170.000.000. σελ. 453 έως 470.

Απόσπασμα της αχόρευσης: "Ετέρω επικριθείσα διατάξεις, περί ής πολλά ελέχθησαν, είναι η του εναχυριασμού των τίτλων, παρασταθείσα και ως πρωτοφανής. Βεβαίως τούτοις διατάξεις εκλαμβάνουσι θ'απεδεκνυσον πόροδον της πίστωσης του Κράτους, αυτάς οι εχυήσεις, τας οποίας δίδουεν υπέρ του δανείου, οι εχυήσεις των προσόδων των τελωνείων και άλλων φόρων μαρτυρούσιν, ότι η πίστις ημών δεν έωθασεν εισέτι εις το ανώτατον σημειον".

24. Εφημερίς "Αιών", 30.12.1883

- Βαλαωρίτης Α.Ι., Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, εκδ. Κωνσταντινίδου, 1902, τόμος Α', σελ. 88.

"Εκ της υπερτιμήσεως δε τούτης και εκ του φόβου μελίζονος, έτι δε εκ της καταλαβούσης τους πάντας αδημονίας κατ' ακολουθούν της επί θύραις και κατό το αυτό έτος εκραχέσεως οικονομικής κρίσεως της αγοράς, προσδοκώσης την σωτηρίαν εκ της άσεως της αναγκαστικής κυκλοφορίας, είχε σχηματισθή ρεύμα γνώμης υπέρ ταχείας αντί πάσης θυσίας λήψεως του μέτρου τούτου. Τη γνώμη ταύτη συνετάχθη και η Κυβέρνησις".

25. Βαλαωρίτης Α.Ι., Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, εκδ. Κωνσταντινίδου, 1902, τόμος Α', σελ. 94.

26. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συν.13, 22/11/1884, σελ.131 Αχόρευση Χ.Τρικυύπη στη Βουλή.

27. Π.Δερτιλής, "Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος", σελ.47

Αναφέρονται οι περιπτώσεις εκείνες που ενδεκνυται ή αντενδεκνυται η προσωική σε δάνειο.

28. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συν.7, 15/5/1886, σελ. 320 Έκθεση του Διευθυντή του Γενικού Λογιστηρίου του κράτους τον Απρίλη του 1885.

3.4

ΤΟ Δ' ΔΑΝΕΙΟ ΤΟΥ 1887

Το δάνειο των 170.000.000 φράγκο, όπως ελέχθη στο προηγούμενο κεφάλαιο, δεν σιέδωσεν για την κυβερνητική αποτελεσματικότητα και κατ' συνέπεια συζήτησε το πρόβλημα του ελλείμματος του κρατικού προϋπολογισμού. Παρόλ' αυτά, οι εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις του χρονικού διαστήματος που επηκολούθησε το δάνειο συνέτειναν στην επιδείνωση των οικονομικών της χώρας με αποτέλεσμα την επιτάχυνση της πορείας προς τη χρεοκοπία.

Οι εσωτερικές εξελίξεις κατά την περίοδο που επηκολούθησε το δάνειο του 1884 δεν παρουσιάζουν κάποιο αξιοσημείωτη διαφοροποίηση. Η εναλλαγή της κυβερνητικής εξουσίας για ένα μικρό χρονικό διάστημα δε δημιουργεί συνθήκες μεταβολής της οικονομικής και πολιτικής ατμόσφαιρας. Η κυβέρνηση του Β. Δηλιγιάννη, αν και διακήρυσε μια εναλλακτική πρόταση πολιτικής και οικονομικής διαχείρισης με κύριους άξονες τη μείωση της φορολογίας, τις οικονομίες στη διοίκηση και την ευρεία στην ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς μέσω της ενθάρρυνσης της παραγωγής από εγχώριους και όχι εξωτερικούς πόρους, δεν κατορθώνει να φανεί οξυγόνο. Στη συντομή διακυβέρνηση της όχι μόνο δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει την αίσθηση μιας διαφορετικής πορείας, αλλά δευτερο του ηρωελαστικού της συνθήματος "κάτω οι φόροι" και της αυτεπιστατικής αντιπολίτευσης της εξόχτατης τη χώρα σε πρόχειρες πολιτικές και πειραματισμούς, όπως για παράδειγμα την κατάργηση κόπσιων φόρων και την εισαγωγή επαναφορά τους. (1)

Η φορολογική πολιτική του Δηλιγιάννη κατά την διάρκεια των ελλειμμάτων ήταν η ίδια, αν όχι βολικότερη, από αυτή της προηγούμενης κυβέρνησης που με οριμότητα κατηγορούσε και εστίωσε τον προεκλογικό του αγώνα. (ΠΙΝ.8)

Την ήδη βεβρωμένη οικονομία της χώρας κατέστησαν τραγικότερη οι εξωτερικές εξελίξεις του 1885 - 1886. Οι Βούλγαροι με την ονοχή της Αγγλίας, η οποία επένδυσε στη δημιουργία μιας "Μεγάλης Βουλγαρίας", διοργάνωσαν προξενικόημο στη Φιλιππούπολη, όπου κτισθείσε η έδρα του υποτελούς στο Σουλτάνο κρατιδίου της Ανατολικής Ρωμυλίας. Το γεγονός αυτό δημιούργησε έντονη ανησυχία και ετοιμότητα στην Ελλάδα, καθώς οι Έλληνες της Ανατολικής Ρωμυλίας είχαν αξιόλογη δημογραφική, οικονομική, πολιτιστική παρουσία και σύμφωνα με υπολογισμούς ο αριθμός τους υπερέβαινε τις 250.000 (2). Η αντίδραση τόσο των Ελλήνων, όσο και των Σέρβων ήταν άμεση κατογγέλοντας τη Βουλγαρία ότι στην ουσία στρέφονταν εναντίον τους, γιατί μετέβαλε το status quo της συνθήκης του Βερολίνου. Η Σερβία κυρώσει τον πόλεμο κατά της Βουλγαρίας. Στην Ελλάδα παλλαϊκά συλλαλητήρια απαιτούν την αποχώρηση των βουλγαρικών στρατευμάτων από εδάφη που κατοικούσαν ελληνικοί πληθυσμοί (3). Ο πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης στην κρίσιμη αυτή περίοδο χαρακτηρίζεται από δυσαρμονία λόγων και έργων. Στα λόγια δεν αντιτίθεται στο λαϊκό αίτημα, ηλαιοδότης στις φιλοπόλεμες διακηρύξεις και προχωρεί στη γενική επιστράτευση. Στην πράξη όμως δεν σκόπευε να φθάσει στη στρατιωτική αναμέτρηση, αλλά το σχέδιο του Δηλιγιάννη ήταν η "ένοπλος επιστεία" όπως ονομάσθηκε από το βουλευτή Αιγίου Μεσσηνέζη. Ήθελε δηλαδή

να απουσίαζε με την απειλή πολέμου ανταλλάξιμο από την Τουρκία. Τελικά οι δυνάμεις επιδιόκνουν τη Ρωμαιο-σλαβουλγορία και επιβάλλουν στην Ελλάδα συμμόρφωση (4).

Η εννεάμηνη επιχείρηση της "ένοπλης εποιτείας" δε μείωσε μόνο την εθνική σξιπρέπεια, αλλά στοιχισε στην Ελλάδα γυρω στα 52.000.000 δρχ., πέρο από τα έξοδο του τακτικού προϋπολογισμού. Προς αντιμετώπιση της σοβαρής αυτής κατάστασης και του κινδύνου της χρεοκοπίας εισήχθησαν τακτικοί και έκτακτοι φόροι, συξήθηκαν οι τελωνειακοί δασμοί και επιβλήθηκε έκτακτη εισφορά επί των μισθών. Το έλλειμμα του προϋπολογισμού κατά το 1885 έφθασε στο 15 εκ. δρχ. και το 1886 στα 20 εκ. δρχ., δηλοδή στο ένο τρίτο των εσόδων του κράτους. Η επόνοδος της ανογκρατικής κυκλοφορίας ήταν εκ των προγμάτων επιβεβλημένη, η οποία το 1885 ανερχόταν στα 60.000.000 δρχ. και το 1886 στα 120.000.000 δρχ. (5).

Παράλληλα, το δημόσιο χρέος του ελληνικού κράτους συνεχώς αυξανόταν σε τέτοιο βαθμό ώστε η εξυπηρέτησή του να μην είναι εφικτή από τα έσοδα του κράτους. Το δημόσιο ταμείο είχε αδιάθετες 175.000 περίπου ομολογίες του δανείου των 170.000.000, τις οποίες πορεχώρησε ως ενέχυρο κατά διάφορες εποχές στους δανειστές για να λάβει προκαταβολές (ΠΙΝ.13). Το ποσό των προκαταβολών στο τέλος του 1886 ανερχόταν σε 40.000.000 φρ. περίπου. Επίσης, το δημόσιο ταμείο όφειλε στα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια και άλλα χρήματα από άλλες υποχρεώσεις, όπως για παράδειγμα οι προμήθειες, το ποσό των οποίων ανέβασε το κυμαινόμενο χρέος προς την Ευρώπη περίπου στο 45 με 50 εκ. φρ. Εκτός των παραπάνω, οφείλοντο περίπου 18.000.000 φρ. για τους τόκους και το χρεολύσια των δανείων των 26, 60 και

120.000.000 φρ., του διατεθέντος μερους του δανείου των 170.000.000 φρ και των εντόκων γραμματίων. Συνεπώς, το σύνολο των οφειλών του δημοσίου σε χρυσό, που έπρεπε να πληρωθεί μέχρι την 1η Ιανουαρίου 1888, ανερχόταν σε 60 με 68 εκατ. φράγκα. Η κυβέρνηση του Χ. Τρίκουπη που διαδέχθηκε τη βραχύβια του Θ. Δηλιγιάννη έπρεπε να αντιμετωπίσει αυτή τη σκληρή πραγματικότητα. Οι τρόποι αντιμετώπισης του προβλήματος ούτε πολλοί ήταν ούτε εύκολοι.

Η μια επιλογή της κυβέρνησης μπορούσε να είναι η πώληση των ομολογιών που δεν είχαν διατεθεί από το δανειο των 170.000.000, ώστε να βρεθούν χρήματα προς ανανέωση των προκαταβολών. Αν υποθέσουμε ότι το δημόσιο πουλούσε τις ομολογίες στις τότε υπάρχουσες τιμές, δηλαδή περίπου 330 φρ. την κάθε μία, θα εισέπρατε το ποσό των 57.750.000 φρ. το οποίο δεν ήταν ικανό να θεραπεύσει τις εξωτερικές ανάγκες του κράτους. Θα έπρεπε παράλληλα με την ευδοκίμηση της πώλησης των ομολογιών να υπερβεί το ποσό της αναγκαστικής κυκλοφορία τραπεζικών γραμματίων που ορίζεται από το νόμο. Η επιλογή κατά συνέπεια αυτή όχι μόνο δεν πιθανολογεί την αποτελεσματικότητά της, αλλο και θέτει σε κίνδυνο τις εμπορικές συναλλαγές της χώρας λόγω της υπέρμετρης αύξησης της κυκλοφορίας των τραπεζικών γραμματίων. Η επόμενη επιλογή ήταν αυτή της σθετήσης των συμφωνιών του κράτους προς τους δανειστές. Πρόκειται για την προσωρινή αναβολή της εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους, η οποία επιδιώκεται από κράτη που βρίσκονται ένα βήμα πίσω από τη χρεοκοπία. Ουσιαστικά ο τρόπος αυτός δε διαφέρει κατά πολύ από την πτώχευση και όπως είναι φυσικό υποβιβάζει την πίστη του κράτους. Η πρόταση αυτή διατυπώθηκε στη Βουλή (6) και αξιολογήθηκε ως ρεαλιστική

με την έννοια ότι μόνο με αυτόν τον τρόπο θα μπορέσει το Ελληνικό κράτος να ανακάμψει και να επανακτήσει σργότερο τη χαμένη δημόσια πίστη του. Σύμφωνα με την οικονομική επιστήμη τέτοιες επιλογές όπως η αναβολή εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους ή η τεχνητή πτώχευση δεν ενδείκνυται, γιατί καθιστούν τα κράτη αναξιόπιστα (7)

Η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη απέκλεισε τις παραπάνω επιλογές ως αδόκιμες και προκειμένου να αντιμετωπίσει το μέγα βάρος των υποχρεώσεων που προέρχονταν από τόκους, προμήθειες και χρεόλυτρα κατέτεινε στην προσπάθεια συνομολόγησης νέου δανείου (8). Και πραγματικά η κυβέρνηση συνομολόγησε δάνειο 135.000.000 φρ. ονομαστικού κεφαλαίου, πραγματικού δε 90.000.000 φρ. περίπου, υπο τιμή εκδόσεως 67,4% προς 4%, με απόσβεση του δανείου σε 75 χρόνια. Το νομοσχέδιο του δανείου έφερε τον τίτλο "περί αντικαταστάσεως δανείων" και ουσιαστικό όριζε το σκοπό του δανείου.

Το δάνειο προορίζονταν για την αντικατάσταση των εξής χρεών:

- α. Δραχμές 29.635.692 που οφείλονται σε προκαταβολές που λήφθηκαν με ενέχυρο ομολογίες του δανείου των 170.000.000 φρ.
- β. Δραχμές 22.360.000 κεφάλαια και τόκοι των επι διορία, εκδοθέντων εντόκων γραμματίων, τα οποία έληγαν στις 30 Ιουνίου 1888 με 8% τόκο. Σκοπός τους ήταν η πληρωμή προηγούμενων υποχρεώσεων και ως εγγυησι χορηγήθηκε στους δανειστές η πρόσσδος και η διαχείριση των μονοπωλίων του πετρελαίου, του αλατιού, των πυρείων και πατιγνιοχάρτων.

γ. Όραχμές 18.697.250 υπόλοιπο του κεφαλαίου των δανείων 6,25 και 4 εκατομμυρίων, για τα οποία πληρώνονταν τόκος επί του πραγματικού κεφαλαίου 10 και 11%, χρεόλυτρο δε 4-6% . Η υπερβολική αυτή δυσαναλογία σε σχέση με τα άλλα δάνεια κρίθηκε από την κυβέρνηση ως ασύμφορη για το δημόσιο καί επομένως δικαιολογούσε την τελεία απόσβεση.

δ. Στο νέο δάνειο συγχωνεύεται και το δάνειο που επιτράπηκε από τη Βουλή στις 18 Μαρτίου 1987 (9).

Ως εγγυήσεις του δανείου, των 135.000.000 χορηγήθηκαν στους δανειστές οι πρόσοδοι και η διαχείριση των μονοπωλίων του πετρελαίου, του αλατιού, των πυρείων, των παιγνιοχάρτων και του τσιγαρόχαρτου. Εξ αιτίας αυτών των εγγυήσεων το δάνειο ονομάσθηκε μονοπωλιακό (10). Επίσης επιτράπηκε στους δανειστές που ανέλαβαν οριστικό ομολογίες του δανείου να σχηματίσουν ανώνυμη ελληνική εταιρεία, που θα ήταν επιφορτισμένη με την έκδοση και την υπηρεσία του δανείου, που ανέλαβε και με τη διοίκηση των παραχωρούμενων εγγυήσεων. Θα πρέπει να επισημανθεί το διαφορετικό στοιχείο του δανείου αυτού σχετικά με τις εγγυήσεις από τα προηγούμενα δάνεια. Στα προηγούμενα δάνεια το κράτος προσδιόριζε ορισμένα έσοδα, εξειδικεύοντας τη χρήση αυτών προς πληρωμή των τόκων και χρεολυσίων, αλλά διατηρούσε ελεύθερη τη διαχείριση και τη διαρρύθμιση των εσόδων αυτών. Στο δάνειο των 135.000.000 φρ. μετοτρέπεται η βάση των εγγυήσεων. Εγκαταλείπεται μέρος τουλάχιστον της διοικητικής ανεξαρτησίας του κράτους όταν η διαχείριση των αναφερόμενων μονοπωλίων παραδίδεται στους δανειστές για 75 χρόνια, οι οποίοι θα είναι κύριοι των εσόδων και θα ρυθμίζουν κατά το δοκούν τα θέματα των μονοπωλίων. Βεβαίως και άλλο κράτη

συνομολόγησαν δάνεια με τέτοιο πορφη εγγυήσεων, αλλά υπήρχαν δύο βασικές διαφορές. Η πρώτη διαφορά αφορά στη δυσχερή οικονομική κατάσταση των χωρών λόγω έκτακτων αναγκών. Η δεύτερη είναι περισσότερο ουσιαστική και αφορά στους όρους της σύμβασης τέτοιου δανείου. Βασική προϋπόθεση συνομολόγησης δανείου με τέτοιες εγγυήσεις ήταν ότι αυτό θα είναι βραχυπρόθεσμο, άρα δε θα δευμευει για πολλά χρόνια έσοδα του κράτους. Ο βουλευτής Καραπανός αναφέρει στη βουλή το παράδειγμα της Ιταλίας, η οποία δανείσθηκε παραχωρώντας ως εγγύηση τη διαχείριση του μονοπωλίου του καπνού σε Εταιρεία. Αλλά το δάνειό της ήταν βραχυπρόθεσμο και μέρος του απεπληρώθη από τις προσόδους του μονοπωλίου (11). Ως συμπέρασμα λοιπόν μπορεί να ειπωθεί ότι οι εγγυήσεις που συνοδεύουν το δάνειο των 135.000.000 φρ. χαρακτηρίζουν τη μειωμένη πίστη του κράτους και απαλλοτριώνουν μέρος της διοικητικής του ανεξαρτησίας. Η λύση που στο μέλλον θα μπορούσε να αλλάξει τη φύση αυτή των εγγυήσεων ήταν να προσπαθήσει η κυβέρνηση να μετατρέψει το δάνειο, γεγονός που εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, κυρίως από την οικονομική ανάπτυξη του κράτους.

Η ελληνική κυβέρνηση σύμφωνα με τους όρους της σύμβασης και τις διαπραγματεύσεις διέθεσε οριστικά (ferme) στους δανειστές ολόκληρο το δάνειο, λαμβάνοντας 337 δρχ. για κάθε ομολογία ονομαστικής αξίας 500 δρχ. Η πώληση αυτή των ομολογιών έχει θετικό και αρνητικό σημεία. Το αρνητικό σημείο ήταν ότι δεν προβλέφθηκε ρύθμιση υπέρ του κράτους στην περίπτωση που οι ομολογίες θα εκδίδονταν σε μεγαλύτερη τιμή από αυτή των 337 δρχ., με συνέπεια οι δανειστές εποφελομενοί της ευκαιρίας να εκδώσουν το δάνειο στην τιμή των 395 δρχ. για κάθε

ομολογία. Εντός ελαχίστου χρονίου διαστήματος οι ικανότατοι δανειστές κέρδισαν εξ αιτίας της παραπάνω διαφοράς περίπου 15.660.000 δρχ. από τις 270.000 ομολογίες του δανείου των 135.000.000 φρ. Το κέρδος αυτό ταυτόχρονα με την έκδοση του δανείου δείχνει το μέγεθος της ασφάλειας των κεφαλαίων που δάνειζαν οι τράπεζες και εξηγεί εν μέρει, τουλάχιστον από οικονομική - λογιστική άποψη, το λόγο που δάνειζαν μια υπερχρεωμένη χώρα. Ο τύπος των εγγυήσεων και οι όροι των δανείων μηδένιζαν κάθε κίνδυνο απώλειας μέρους των κεφαλαίων και έδιναν σημαντικό κέρδος στους δανειστές. Θα ήταν παράλειψη να μην καταγράψουμε και το θετικό σημείο της διάθεσης των ομολογιών από το ελληνικό κράτος στους δανειστές. Ανεξάρτητα από το κέρδος που προέκυψε από τη διαφορά έκδοσης, η πώληση όλων των ομολογιών στην τιμή των 337 δρχ. από ένα κράτος που διψούσε για άμεσο κεφάλαιο ήταν θετική από οικονομικής πλευράς. Πέρα από την έντονη κριτική που δέχθηκε η κυβέρνηση για τη διάθεση όλων των ομολογιών, όπως ήταν αυτή της εφημερίδας "Αιών", που με δριμύτητα κατηγορήσε την κυβέρνηση χαρακτηρίζοντας απαράδεκτη την πράξη της (12) δε θα πρέπει να παραγνωρισθεί η παραπάνω θετική πλευρά του δανείου με δεδομένη την οικονομική κατάσταση του ελληνικού κράτους.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να ανσφερθεί ότι στο δάνειο των 135.000.000 φρ. είχε περιληφθεί και ναυτικό δάνειο ύψους 30.000.000 φρ. Επομένως το δάνειο "περί αντικατάστασεως δανείων" ανέρχονταν στο ποσό των 105.000.000 και οι ομολογίες αυτού του ποσού διατέθηκαν από την κυβέρνηση. Αντίθετα οι ομολογίες του ναυτικού δανείου εξαιρέθηκαν από τη δημόσια εγγραφή, καθώς υπήρξε υποχρέωση από τη σύμβαση του δανείου να καταβληθούν

χρήματα στη διεύθυνση των ναυπηγείων. Επίσης ορίσθηκαν οι προθεσμίες της ενάρξεως των τόκων του δανείου. Ως επιτυχία του δανείου αυτού μπορεί να καταλογισθεί ο ναυτικός εξοπλισμός, ο οποίος αν και είχε προβλεφθεί και στο προηγούμενο δάνειο των 170.000.000 φρ. δεν είχε καμία τύχη και όπως είδαμε χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για την επίτευξη άλλων σκοπών. Κατασκευάσθηκαν τρία θωρηκτά, "Υδρα", "Σπέτσαι", "Ψαρό", το οποία έδωσαν την ελληνική υπεροπλία στο Αιγαίο.

Οιως είδαμε προηγουμένως το δάνειο των 135.000.000 φρ. ονομαστικού κεφαλαίου με τόκο 4% απέδωσε 90.000.000 φρ. πραγματικού κεφαλαίου με πραγματικό τόκο 6%. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς τα χρέη του δημοσίου που συμφώνησε το νέο δάνειο στρίχισαν στο δημόσιο με τόκο και χρεολύσιο $7 \frac{1}{2}$ με $8 \frac{1}{2}\%$. Η διαφορά επομένως των προηγούμενων χρεών με το χρέος του δανείου ανερχόταν από 1.000.000 ως 1.800.000 φρ. υπέρ του δημοσίου. Σύμφωνα με τους κατώτατους υπολογισμούς της αντιπολίτευσης η διαφορά αυτή ανερχόταν στα 500.000 φρ. Είτε λοιπόν λάβουμε τη μέγιστη διαφορά που ανερχόταν στα 2.000.000 φρ. ή την ελάχιστη που ήταν 500.000 φρ. διαπιστώνουμε ότι κατά τη σύμφωνη γνώμη όλων των πτερύγων της βουλής υπήρχε διαφορά υπέρ του δημοσίου από τη μετατροπή των προηγούμενων δανείων, υπήρχε δηλαδή κέρδος (13). Η διαφωνία εστιάσθηκε αν το κέρδος αυτό ήταν τόσο ικανό, ώστε η κυβέρνηση να προχωρήσει στις παραχωρήσεις που απόλυτα έκρινε και σίγουρα μεγιστοποιούσε η αντιπολίτευση. Από την άλλη πλευρά η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη, στην προσπάθεια της να υλοποιήσει το μεγαλόπνοο πρόγραμμά της, δε δίστασε αρκετές φορές να εξασφαλίσει κεφάλαια απ' το εξωτερικό κάνοντας μεγάλες παραχωρήσεις. Αλλά δε θα ταίριαζε να της

προσψήσουμε όλες τις ευθύνες, ούτε βέβαια να εκμηδενίσουμε τις θετικές πλευρές του δανεισμού. Για να διαπιστώσουμε επομένως την αξία ή την απαξία της μετατροπής των προηγούμενων δανείων με το πάγιο δάνειο των 135.000.000 φρ. θα πρέπει να μνημονεύσουμε κάποια στοιχεία.

Όταν η παράταξη του Χ. Τρικούπη ανέλαβε στην εξουσία βρέθηκε απέναντι αμέσων υποχρεώσεων που δεν έχουν εκπληρωθεί και χρεών στο εξωτερικό πολλών εκατομμυρίων και εν γένει απέναντι σε οικονομία στα πρόθυρα της χρεοκοπίας. Η κατάσταση αυτή ήταν αφενός αποτέλεσμα προηγούμενων διαχειρίσεων, κυρίως από το 1879 και ύστερα, και αφετέρου της ανατολικής κρίσης που ξέσπασε εξαιτίας του πραξικοπήματος στην Ανατολική Ρωμυλία. Με προσωρινά μέτρα αντιμετωπίσθηκε η πληρωμή των εξωτερικών οφειλών και της οργάνωσης των προσωρινών δανείων. Τις μεν εξωτερικές οφειλές εξυπηρέτησε η κυβέρνηση με έντοκα γραμμάτια με εγγύηση τη διαχείριση των μονοπωλίων, τις δε προσωρινές οφειλές με την ανανέωσή τους μέχρι το τέλος του 1887. Επομένως η πρώτη υποχρέωση της κυβέρνησης ήταν να ρυθμίσει οριστικά την εξυπηρέτηση των χρεών, των οποίων το ποσό θα ανερχόταν στο τέλος του 1887 σε 52.000.000 δρχ. και προέβη στην ανακοίνωση για συνομολόγηση νέου δανείου, το οποίο θα μετατρέπει τα προηγούμενα χρέη. Η ανακοίνωση της πρόθεσης αυτής της κυβέρνησης δημιούργησε θετικό κλίμα για τις ομολογίες των προηγούμενων δανείων στα χρηματιστήρια. Η τιμή των ομολογιών του δανείου των 170.000.000 φρ. υπερτιμήθηκε και από τις 275 δρχ., που κόστιζε η κάθε μια στην περίοδο της Ανατολικής κρίσης ανήλθε στις 373 δρχ. Το δάνειο δηλαδή από 61% έφθασε στα 75%. Βεβαίως αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί ως επίτυχία αποκλειστικά της κυβέρνησης γιατί η

γνώση ότι παύει το δάνειο να είναι ενεχυρισμένο και ότι όλες οι μετοχές διατίθενται μπορεί να συντελέσει στην ανύψωση της τιμής (14). Επίσης η τιμή του δανείου των 60.000.000 φρ. που ήταν γύρω στα 72% ανήλθε μετά την ανακοίνωση του νέου δανείου γύρω στα 88%. Τέλος το δάνειο των 120.000.000 φρ. ακολούθησε ίση υπερτίμηση των ομολογιών με εκείνο των 170.000.000 φρ. αν και δε συνομολογήθηκε με όμοιους όρους ή σε κοινές περιστάσεις. Επίσης αξιοσημείωτο γεγονός ήταν ότι ενώ η υπερτίμηση του χρυσού στην προηγούμενη περίοδο άγγιζε το 32%, μετά την ανακοίνωση του νέου δανείου έπεσε στο 18%. Βεβαίως η αλλαγή αυτή των τιμών των ομολογιών στα χρηματιστήρια και το γενικότερο ευνοϊκό κλίμα που επικράτησε οφείλεται και σε ενέργειες των ενδιαφερομένων τραπεζιτών στα χρηματιστήρια των Παρισίων και του Λονδίνου, οι οποίοι δέχονται να εκδώσουν νέο δάνειο για οποιοδήποτε κράτος. Για να εκδώσουν το νέο δάνειο, οφείλουν να υποστηρίξουν τις τιμές των παρεκδοθέντων και κυκλοφορούντων ακόμα δανείων και αυτό ήταν ικανό να πετύχουν. Επίσης είναι γνωστό ότι οι τιμές των ομολογιών υπετιμούνται ή υποτιμούνται κυρίως από τις διαθέσεις κερδοσκοπίας των τραπεζιτών και λιγότερο απ' αυτές των κυβερνήσεων κρατών (15).

Λαμβάνοντας υπόψη μας τις παραπάνω παρατηρήσεις λιγότερο ή περισσότερο, πιστεύουμε ότι η δυσχέρεια η προερχόμενη από την εξυπηρέτηση των δανείων των 60, 120, και 170 εκατ. φράγκων καθώς και άλλων προσωρινών δανείων αντιμετωπίσθηκε έστω και με αυτόν τον τρόπο που δεν κρίνεται ως ο καλύτερος. Η υπερχρέωση του κράτους προς το εξωτερικό απορροφούσε ετησίως σχεδόν το ήμισυ του προϋπολογισμού των εξόδων. Επομένως, κάθε επιχείρηση που

έφερε κεφάλαια από το εξωτερικό συντέλουσε στην αναπλήρωση του κενού και κάθε μετατροπή δανείου που πετύχαινε ελάττωση του εξερχόμενου ποσού είτε με τον τύπο του χρεολυσίου, είτε με του τόκου παρείχε οφέλεια στον ελλειμματικό προϋπολογισμό του κράτους. Από την άποψη αυτή είτε το δημόσιο οφελήθηκε κατά 500.000 δρχ. (κατά την αγόρευση του εισηγητή της μειοψηφίας) είτε κατά 2.000.000 δρχ. (κατά την αγόρευση του Χ. Τρικούπη) (16) το δάνειο των 135.000.000 φρ. αντιμετώπισε μια δυσχερή κατάσταση. Οι υπολογισμοί αυτοί γίνονται βεβαίως με δεδομένη την υπερχρέωση του κράτους που προήλθε από κακές διαχειρίσεις και υπέρμετρα για την αντοχή του προϋπολογισμού ανοίγματα, ο οποίος έφθασε σε ορισκό σημείο με αποτέλεσμα να ανακουφίζεται με ημίμετρα που είχαν πρόσκαιρο χαρακτήρα και δεν ήταν ικανά να ανακόψουν την πορεία του κράτους προς τη χρεοκοπία. Απλώς την καθυστερούσαν. Το δάνειο των 135.000.000 φρ. θα ήταν αποτελεσματικό και ιδιαίτερα χρήσιμο αν συνοδεύονταν με μέτρα με τα οποία θα επιτυγχάνετο η περιστολή των δαπανών του δημοσίου χρέους η ανάκαμψη της οικονομίας με μια δίκαιη φορολογική πολιτική, η παραγωγική ανάπτυξη του κράτους με επενδύσεις και η κατά συνέπεια αποκατάσταση της δημόσιας πίστης του κράτους στο εξωτερικό.

Οι παραπάνω όμως κατευθύνσεις δε φαίνονται να ίσχυσαν και ούτε βοήθησε ιδιαίτερα το δάνειο. Το δημόσιο θα εισέπραττε από το δάνειο των 135.000.000 φρ., πραγματικό κεφάλαιο περίπου 90.000.000 φρ. Από αυτά τα 52 εκατ. θα προορίζονταν για την πληρωμή των προκαταβολών και των εντόκων γραμματίων. Το υπόλοιπο των 38.000.000 προορίζονταν για την πληρωμή των ομολογιών των δανείων των 25,4 και 6 εκατ. και για την αγορά πλοίων. Αν

εξαιρέσουμε τα 30.000.000 φρ. που υπολογίζεται η δαπάνη για την αγορά των πλοίων απομένουν 8.000.000 φρ. για την εξαργύρωση των τριών δανείων. Οι σκοποί αυτοί βεβαίως επετεύχθησαν και αυτό μόνο κρίνεται ως θετικό για το δάνειο. Επειδή η επίτευξη των σκοπών του δανείου αρκετές φορές παραμένει μετέωρη, ανεξάρτητα αν οι σκοποί είναι σωστοί ή λανθασμένοι. Στην προκειμένη όμως περίπτωση η επίτευξη των σκοπών του δανείου δε βοηθεί στην οικονομική ανάπτυξη, επειδή αυτοί δεν ήταν παραγωγικοί. Αν εξαιρέσουμε τη δαπάνη για την αγορά πλοίων, όπου πρόκειται για στρατιωτική δαπάνη και η οικονομική επιστήμη διίσταται αν είναι παραγωγική ή όχι (17), οι υπόλοιπες είναι αντιπαραγωγικές και απλώς ρυθμίζουν οικονομικές εκκρεμότητες. Επομένως το δάνειο των 135.000.000 φρ. κάλυψε ανάγκες που σφοδρούσαν στον προϋπολογισμό του κράτους με τη μετοτροπή των προηγούμενων χρεών και έδωσε πρόσκαιρα λύση στο οικονομικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος. Η λύση αυτή βέβαια δεν ήταν άλλη από τη δυνατότητα του κράτους να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του για εκείνο το έτος. Όπως είναι φυσικό η λύση αυτή είναι βραχυπρόθεσμη και δεν προσέγγιζε τη θεραπεία της οικονομικής ασθένειας του κράτους, που ήταν το υπέρογκο δημόσιο χρέος. Η δανειοδότηση χωρίς παραγωγικούς σκοπούς βραχυπρόθεσμα μπορεί να λύνει ορισμένα προβλήματα με την εισροή χρήματος, αλλά είναι βέβαιο ότι μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα οδηγεί σε οικονομική δυσχέρεια, καθώς η εκροή υπερκαλύπτει την εκροή χρήματος και τότε το κράτος αναγκάζεται να προσφεύγει συνεχώς στο δανεισμό για να αποπληρώσει προηγούμενα χρέη με τελικό αποτέλεσμα τη χρεοκοπία.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ν. Σβορώνος, "Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας", σελ. 103.
Πουρνάρας, Δ. "Χαρίλαος Τρικαύπης. Η ζωή και το έργο του", Ι, 11, Αθηνά, 1950, ΙΙ, σελ. 40.
C. Cheston, "Η ΕΛΛΑΣ ΤΩ 1887", σελ. 49-50-51.
Τ. Λιγνάδης, "Η ξενική εξάρτησις ...", σελ. 128
2. Μ. Θ. Λάσκαρης, "Το Ανατολικόν ζήτημα", τομος Β', σελ. 56.
Χ. Νάλτσας, "Η Ανατολική Ρωμυλία. (Η κατάληψις αυτής υπό των Βουλγάρων και ο ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδος, 1885-86)", σελ. 25 κ.ε.
3. Χ. Νάλτσας, "Η Ανατολική Ρωμυλία. (Η κατάληψις αυτής υπό των Βουλγάρων και ο ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδος, 1885-86)", Θεσ/νίκη 1963, σελ. 52
Εφημερίς "Ακρόπολις" 3 Απριλίου 1886.
Το συλλαλητήριο διαδέχονταν το ένα το άλλο στην πλατεία Συντάγματος στην Αθήνα, στον

Πειραιά, στο Βελό, στην
καλαμάτα, στην Πάτρα, στο
Αίγιο.

4. Μ.Θ. Πάσκαρης,

"Το Ανσφαλικόν ζήτημα.
1800-1923". Βεσ/νίκη 1948,
τομ. Β', σελ. 100

Χ. Νάτσας,

ο.π., σελ. 80

5. Ανδρεάδης Α.,

"Εθνικά δάνεια και ελληνική
δημόσια οικονομία", τόμος Β'
σελ. 102.

Ι.Α. Βαλαωρίτης,

"Ιστορία της Εθνικής
τραπέζης της Ελλάδος,
1842-1902". Αθήνα, 1902,
Τόμος Α', σελ. 94-95

6. Εφημερίς των συζητήσεων

της βουλής, συνεδρίαση 7,
15/5/1886, σελ. 741 κ.ε.

Αγόρευση του βουλευτή
Καραπάνου στη Βουλή κατά τη
συζήτηση του νομοσχεδίου
περί μετατροπής των δανείων
6, 25 και 4 εκατομμυρίων.

Απόσπασμα:

"Και εν τω ιδιωτικώ βίω και
εν τω βίω των εθνών υπάρχει
διάκρισις μεταξύ χρεοκοπίας
και προσωρινής αναβολής της
πληρωμής μέρους της προς
άλλους οφειλής. Τοιαύτην

ανοβολήν πληρωμής έκαμον
 διαφορά έννη. και έπσθε μεν
 προσωρινώς η πίστις αυτών,
 αλλ' ηδυνήθησαν να
 επανορεώσωσιν αυτήν ταχέως
 δια της επανορεώσεως των
 οικονομικών αυτών. Η
 Αιγυπτος δε και σημερον
 ακόμη αναβάλλει την πληρωμήν
 μέρους της οφειλής αυτής και
 τούτο ου μόνο δεν
 εξακρηρίσθη ως χρεοκοπία,
 αλλ' απ' εναντίας εθεωρήθη
 ως μέτρον φρονήσεως,
 εξασφαλίζων την προς αυτήν
 εμπιστοσύνην των δανειστών
 της".

7. Π. Δερτιλής,

"Το δημόσιον χρέος ...",
 σελ. 392.

Κεφάλαιο

"Η μείωσι του βάρους των
 δημοσίων δανείων. Νόμιμοι
 και μη νόμιμοι μέθοδοι".

8. Εφημερίς των συζητήσεων

της βουλής, συνεδρ. θ, Αριθμ
 270, σελ. 456, 17/5/1886

Αιτολογική έκθεσις επί του
 νομοσχεδίου περι
 αντικαταστάσεως δημοσίων
 χρεών

Απόσπασμα:

"Δια το δάνειο των
170.000.000 φρ. εξεδόθησαν
ομολογία 340.000 εξ ων
διετέθησαν:

	Ομολογία	Τιμή
Δια της δημόσια εγγραφής	110.00	342,50
Εις την τράπεζαν Κωνσταντινουπόλεως	3.500	300
Εις την τράπεζαν Comptoir d'Es- compte	20.000	300
Εις την τράπεζαν Κωνσταντινουπόλεως	6.000	330
Εις την τράπεζαν Comptoir d'Es- compte	16.500	305
Δια της Εθνικής τραπεζής	5.740	319,50
Εις την τράπεζαν Comptoir d'Es- compte	25.000	310
Αι κληθώρεσαι κατά τα γενομένας μέχρι της τρέχουσας εξαμηνίας, κληρώσεις	11.930	
Επομένως υπολείπονται αδιάθετοι, αίτινες και σκυρουνται	124.830	

9. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, Νομοσχέδιον περί αντικαταστάσεως δανείων, 17/5/1886, σελ. 457
Άρθρο 2 του νομοσχεδίου "Περί αντικαταστάσεως δανείων", §2γ. Εις

αντικατάστασιν του υπό του νόμου ΑΥΙΑ' της 18ης Μαρτίου 1887 επιτραπέντος δανείου

10. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σελ. 458, Άρθρο 4, του νομοσχεδίου "Περί αντικαταστάσεως δανείων". Πρακτικά Βουλής 1887, σελ. 458.

Ι.Α. Βαλαωρίτης, ό.π., σελ. 109

11. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συνεδρ. 7, 15/5/1886, σελ. 743, Αγόρευση Καραπάνου "Περί αντικαταστάσεως δανείων".

Απόσπασμα:

"Η Ιταλία π.χ. ότε ευρίσκετο εις οικονομικάς δυσχερείας μεγαλυτέρας ίσως εκείνων, εν αις ημείς ευρισκόμεθα σήμερον, εδανείσθη επι ενεχυριάσει του μονοπωλίου του καπνού, ούτινας τη διαχείρισιν ανέθηκεν εις εταιρίαν, σχηματισθείσαν εν συνεταιρισμώ μετά του Δημοσίου (Regie cointeressee), αλλ' εδανείσθη διο βραχυπρόθεσμων εντόκων γραμμοτίων άτινα επλήρωσεν εν μέρει μεν εκ των προσόδων

του μονοπωλίου, εν μέρει δε δια της εκδόσεως τακτικού παγίου χρέους (rente)".

12. Εφημερίδα "Αιών"

16 Ιουνίου 1877.

"Εντός λοιπόν μηνός, οι κονώτατοι και δεξιώτατοι όντως δανειστοί της Ελληνικής κυβερνήσεως κερδαινουσιν, εκ των 270.000 ομολογιών του ονομαστικού δανείου των 135.000.000, πραγματικού δε μόλις 90.000.000, το μέγιστον ποσόν εις χρυσόν των δρχ. 15.660.000, ουδέ λεπτόν αυτοί προκαταβάλλοντες, απλήν δε υπογράφαντες Σύμβασιν περί δανείου.

Ας είπωσιν τώρα ημίν, προς θεού, οι γιγνώσκοντες την ιστορίαν των εθνικών δανείων, που γης συνομολογήθη παρόμοιον δάνειον, τοσσούτα κέρδη παράσχον εις τους ευλογημένους δανειστας. Ας ομολογήσωσι δε ημιν ωσαύτως εάν ιδιώτης οιοσδήποτε, άσωτος υιός πατρός παράφρονος, δεν ήθελε τεθή εις κατάστασιν απαγορεύσεως,

εάν συνομολάγει, λόγου
χόριν, εξ αναλογίας δανειον
135.000 δρχ., ελάμβανε δε
μόνον 90.000, παρέχων άλλως,
σπασλεσάτην και
επικερδεσάτην εγγύησιν, ο
δε δανειστής μεταβίβαζεν
σμέσως τα εαυτού δικαιώματα
επ' αμοιβή δρχ. 15.660.

Οι υποθετικοί τόκοι των 4%
δεν ήθελον αναμφιβόλως
απαλλάξει τον δανεισθέντα
του δικαστικού αντιλήπτορος,
ουδέ η έντασις της υπεράγκου
βλάβης ήθελε κριθί
απαράδεκτος, προβαλλόμενη
κατά του τοκογλύφου
δανειστού, ενώπιον
Δικαστηρίου".

13. Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής, συνεδρ. 7,
15/5/1886, σελ. 318 κ.ε.
κατά τη συζήτηση του δανείου
των 135.000.000 φρ.
Ειδικότερα τις αγορεύσεις
του θ. δηλιγιάννη (σελ. 319
κ.ε.) κ. χ. τρικούπη (428
κ.ε.)

14. Εφημερίδα "Εφημερίς, 27 Φεβρουαρίου 1887

"Και όντως, κατά μήνα
Δεκέμβριον, συνομολογήθη
μετά του comptoir d'

Escompte νέον προσωρινόν
δάνειον 4.125.000 επί
ενεχυρώ 16.500 ομολογιών,
εξοφλητέω τη 3/15 Αυγούστου
1887, επί τόκου δε 7% και
προμηθεία 1/2% καθ'
εξαμηνίαν.

Η αυτή δε τράπεζα ηγόρασε
16.500 άλλας ομολογίας, επί
τιμή 305 δρχ. Ηγόρασε δε
παραδόξως και η τράπεζα
Κωνσταντινουπόλεως 6.000
ομολογίας επί τη υπερόγκω
τιμή των 330 δρχ. Πώς τούτο
εγένετο; Ποιον το αίτιον της
τηλικαύτης μεγαλοδωρίας; Τι
κρύπτεται όπισθεν του
προσκήνιου; Το ακατανόητον
μυστήριον δύναται να
ανακαλύψη μόνος ο
Πρωθυπουργός".

15. Εφημερίδα "Αιών",

5 Μαΐου 1887.

"Τύποι γνωστοί και
αρέσκοντες εις τα Ευρωπαϊκά
Χρηματιστήρια εισίν οι των
παγίων δανείων (rente) προς
3 και προς 4% άνευ
χρεωλυσίου. Οι τύποι ούτοι

αρέσκουσι διότι εκ της μη
υπάρξεως κρεωλυσίου
αποβσίνει ευκολωτερον το εν
τοις χρηματιστηρίοις
καθημερινόν παιγνίδιον, δια
της ουξήσεως δε του
ονομοστικού κεφαλαίου των
ομολογιών, καθίσταται
ευκολωτέρα η υψωσις της
πραγματικής αυτών αξίας και
δυσκολωτέρα η μετατροπή
αυτών προς όφελος των
οφειλόντων κρατών και προς
ζημίαν των δανειστών αυτών.

Οι λόγοι ούτοι δεν ήθελαν
είσθαι ίσως αρκετοί να
πείσωσι τους κεφαλαιουχους
να προτιμήσωσι τους
ελαφροτέρους τουτους τυπους
των δανειών, με ευσίαν
υλικής τίνος ωφελείας, ην
εδύναντο να εύρωσιν, εν τοις
δανείοις του τύπου των 5 και
6%. Εχρησίμευσαν όμως όπως
καταστήσωσι τατοιαύτα δάνεια
εν γένει αρεστότερα εις τα
χρηματιστήρια και τα
χαρακτηρίσωσιν ως δάνεια του
συρμού, a la mode, όπως επί
πάντων των ονερωπίνων
πραγμάτων, ασκεί και επί των
δανείων σπουδαίαν επιρροήν,

και αναγκάζει και τους κεφαλαιούχους να τα προτιμώσι, διότι ως αρέσκονται εις τα χρηματιστήρια, δύνανται να το εκποιώσιν, ανά ποσαν στιγμήν, καθ' ην τυχόν ηθελον λάβει ανάγκην χρημάτων".

16. Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής, συνεδρίαση 10, 30/5/1886, σελ. 749 κ.ε., συζήτηση περί του δανείου των 135.000.000 φράγκων.

17. Π. Δερτιλής, "Το δημόσιον χρέος ...", σελ. 50

"Στασιόζεται εις την επιστήμην, αν ενδείκνυνται αι πολεμικά δαπάναι να καλύπτονται δια δημοσίων δανείων η δια φόρων και ανα τα δάνεια ενδείκνυται να αποσβένωνται εντός 20 εως 30 ετών ή εντός πολύ μακροτέρας χρονικής διάρκειας".

3.5

ΤΑ ΥΠΟΛΟΙΠΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΠΤΩΧΕΥΣΗ ΤΟΥ 1893

Κατά την περίοδο από το 1888 - την επόμενη δηλαδή χρονιά από τη σύναψη του δανείου των 135.000.000 φρ. - ως την πτώχευση του Ελληνικού κράτους συνήψθησαν περισσότερα δάνεια σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο, εξαιτίας της αύξησης των οικονομικών υποχρεώσεων του ελληνικού κράτους στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Το κύριο χαρακτηριστικό των δανείων της περιόδου αυτής ήταν ότι συνυπολογήθηκαν για να επιλύσουν τρέχοντα οικονομικά προβλήματα της χώρας και να ανακουφίσουν τον προϋπολογισμό. Κανένα απ' αυτά δε συμπεριέλαβε μακροπρόθεσμους στόχους ή ήταν ικανό να λύσει σοβαρά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας. Τα τεράστια οικονομικά προβλήματα του ελληνικού κράτους ως απότοκος αφενός κακών διαχειρίσεων και αφετέρου μιας συνεχούς πολεμικής ατμόσφαιρας στα Βαλκάνια, συνεχώς διογκώνονταν και έθεταν σε κίνδυνο την εθνική ανεξαρτησία του κράτους και κυρίως άφηναν μετέωρα τα αλυτρωτικά κινήματα του ελληνισμού, όπως το κρητικό κίνημα (1).

Το δάνειο των 135.000.000 φρ. πέτυχε μεν την αποτροπή ή την παγίωση παλαιότερων εσωτερικών και εξωτερικών δανείων, δημιούργησε, όπως είδαμε, κάποιο κέρδος για το ελληνικό δημόσιο, ανακούφισε τον προϋπολογισμό, αλλά όλα αυτό προσωρινά. Οι αριθμοί επιβεβαιώνουν την προσωρινότητα της αποτελεσματικότητας του παραπάνω δανείου, καθώς η διακύμανση των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού ακολούθησε την εξής τροχιά: Το 1887 το έλλειμμα ανέρχόταν σε 49.000.000 δρχ., το 1888 σε

50.000.000 δρχ., το 1889 σε 35.000.000 δρχ. και το 1890 σε 48.000.000 δρχ. (2). Παράλληλα, το δημόσιο χρέος του ελληνικού κράτους είχε διογκωθεί, το οποίο σε ποσοστό ξεπερνούσε το 80% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος και σε ετήσια βάση αποπληρωμής του, απορροφούσε το ήμισυ και πλέον του προϋπολογισμού των δαπανών του κράτους (ΠΙΝ.14). Αν συνυπολογίσουμε το μόνιμα παθητικό ισοζυγίο εμπορικών συναλλαγών και την αναγκαστική κυκλοφορία τραπεζικών γραμματίων με συνέπεια την υποτίμηση της δραχμής και την υπερτίμηση του συναλλάγματος, θα εννοήσουμε το μέγεθος του οικονομικού προβλήματος του κράτους και τη δυσκολία της αντιμετώπισής του.

Η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη που κυβέρνησε από τον Ιανουάριο του 1887 ως Νοέμβριο του 1890 προσπάθησε να αντιμετωπίσει την κακή οικονομική κατάσταση με τον τρόπο της μετακύλησης των ελλειμμάτων, δηλαδή με νέα εξωτερικά δάνεια τα οποία θα έδιναν προσωρινή λύση και θα μετέθεταν το πρόβλημα. Ήδη από το 1888 υπήρχαν επαφές κυβερνητικών εκπροσώπων με ξένες τράπεζες με σκοπό τη δανειοδότηση (3), από την οποία εξαρτιόταν και το πρόγραμμα του Χ. Τρικούπη. Κατά την περίοδο που κυβέρνησε ο Χ. Τρικούπης συνολολόγησε δύο δάνεια το 1889 και ένα δάνειο αποτυχημένο το 1890. Τα δύο πρώτα δάνεια συνήφθησαν στο Λονδίνο. Σύμφωνα με το νόμο (ΑΨ²) της 2 Φεβρουαρίου ενεκρίθησαν οι πράξεις των δύο δανείων. Το πρώτο ήταν ύψους 1.200.000 λ., στερλ. με τιμή έκδοσης 68 1/2% και τόκο 4% Το πραγματικό κεφάλαιο του δανείου ήταν 817.500 λ. στερλ. και ο πραγματικός τόκος συνεπώς ανέβαινε σε 5,87% (ΠΙΝ.16).

Από τα χρήματα του δανείου αυτού, η κυβέρνηση πλήρωσε 400.000 λ.στερλ. για την εξαγορά εντόκων γραμματίων, τα οποία είχε χρησιμοποιήσει για την πληρωμή των τοκομεριδίων της χρήσης του 1889. Η αποπληρωμή του δανείου των 400.000 λ.στερλ. ελευθέρωσε τις εισπράξεις των υπεγγύων προσόδων που προορίζονταν για το δάνειο αυτό και σύμφωνα με τους υπολογισμούς ανέρχονταν σε 12.613.000 δρχ. (4)

Επίσης με τα χρήματα του δανείου εξόφληθηκε το ήμισυ του προσωρινού εσωτερικού δανείου του 1887, το οποίο ήταν 10.200.000 φρ. Το ποσό επομένως που δαπανήθηκε γι' αυτό ανερχόταν στα 5.550.000 φρ. ή 220.000 λίρες στερλ. Οι πληρωμές αυτές ήταν σύμφωνες με τις διατάξεις του νόμου. Το υπόλοιπο ποσό χρησιμοποιήθηκε για χρήσεις που βαρύνουν τις τακτικές δαπάνες του προϋπολογισμού και δεν προβλέπονταν από το νόμο για το δάνειο. Επλήρωσε δηλαδή η κυβέρνηση 10.800 λ.στερλ. για τόκους του δανείου των 400.000 λ.στερλ. και 186.700 λ.στερλ. για τοκομερίδια διαφόρων δανείων.

Το δεύτερο δάνειο, ήταν ύψους 5.000.000 λ.στερλ. ονομαστικού κεφαλαίου, με τιμή έκδοσης 72,75% και με τόκο 4%. Το πραγματικό ποσό που εισπράχθηκε ήταν 3.637.800 λ.στερλ. και ο πραγματικός του τόκος ανέβαινε σε 6% περίπου. Από τα χρήματα αυτά πληρώθηκαν 2.185.000 λ.στερλ. προς εξόφληση των ομολογιών του δανείου των 60 εκ. φρ. και 93.919 λ.στερλ. για εξόφληση 5.823 ομολογιών προς 500 δρχ. η κάθε μία του δανείου των 26.000.000 δρχ. Επίσης δαπανήθηκαν 950.480 λ.στερλ. για το δάνειο του σιδηρόδρομου Μύλων - Καλαμών και 148.000 λ.στερλ. για το σιδηρόδρομο Μεσολογγίου - Αχρινίου. (ΠΙΝ.15 - Νομισματικές ισοτιμίες).

κατά την ανάλυση της χρήσης των δύο δανείων από τα ποσά που αναγράφονται στον προϋπολογισμό διαπιστώνουμε ότι από το δάνειο των 1.200.000 λ.στερλ., περισσεύει ποσό 186.700 λ.στερλ., δηλαδή για την τότε τιμή του συναλλάγματος 6.122.500 δρχ. και από το δάνειο των 5.000.000 λ.στερλ. περισσεύει ποσό 259.321 λ.στερλ. δηλαδή 8.039.000 δρχ. Επομένως το συνολικό περίσσειμα από τα δύο δάνεια ανέρχεται σε 14.170.000 δρχ. Φαίνεται λοιπόν από τις παραπάνω χρήσεις ότι η κυβέρνηση χρησιμοποίησε τα δύο δάνεια στο μεγαλύτερό τους μέρος μεν για τους σκοπούς που ψηφίσθηκαν, αλλά στο υπόλοιπο μέρος δε για τη θεραπεία άλλων αναγκών του δημοσίου (5). Οι χρήσεις που προβλέπονται από το νόμο για τα δύο δάνεια και οι χρήσεις που δεν προβλέπονται αποτελούν βέβαια πρόβλημα για την αξιοπιστία της κυβέρνησης, αλλά από οικονομικής άποψης τόσο οι μεν χρήσεις, όσο και οι δε είναι αντιπαραγωγικές και επομένως το πρόβλημα είναι μικρής σημασίας. (PIN.17 για τις χρήσεις των δύο δανείων)

Τα δύο παραπάνω αγγλικά δάνεια μπορούν σε γενικές γραμμές να μη θεωρηθούν επιζήμια και επαχθή με την έννοια πάντα της σκόπευσής τους και με βάση τα οικονομικά δεδομένα της Ελλάδας. Και αυτό λέγεται επειδή τα δύο αυτά δάνεια ήταν πάγια, δε βασίσθηκαν σε ειδικές εγγυήσεις και χρησιμοποιήθηκαν για τις ανάγκες του δημοσίου με αποτέλεσμα την προσωρινή ανακούφιση του προϋπολογισμού. Τα κριτήρια βέβαια που χρησιμοποιούνται για την αποτελεσματικότητα των δανείων αυτών είναι στενά, σχεδόν λογιστικά και βραχυπρόθεσμα, αλλά ταιριάζουν με την οικονομική κατάσταση που βρίσκταν τότε το ελληνικό κράτος.

Καθώς το ελληνικό κράτος είχε εισέλθει σε ένα φαυλο κύκλο δανεισμού, τα δάνεια συνάπτονταν για να εξυπηρετήσουν ανάγκες προγενεστέρων δανείων, στην καλύτερη περίπτωση να τα μετατρέψουν και να παγιώσουν και στη χειρότερη να χρησιμοποιηθούν για την πληρωμή τοκομεριδίων, και όχι για αναπτυξιακούς λόγους, οι οποίοι και δικαιολογούν τη σύναψη δανείου.

Το 1890 έγινε προσπάθεια σύναψης νέου δανείου. Το δάνειο που συνομολογήθηκε ήταν 3.595.000 λ.στερλ., ονομαστικού κεφαλαίου με τιμή έκδοσης για α' τμήμα 89% και για το β' τμήμα 86% με τόκο 5% και απόσβεση 99 χρόνια. Σύμφωνα με τη σύμβαση που επικυρώθηκε στη Βουλή (6) το νέο αυτό δάνειο θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί για την πληρωμή τοκοχρεωλυσίων παλαιών δανείων, για την απόσβεση των δανείων της ανεξαρτησίας και για την κατασκευή τμήματος της σιδηροδρομικής γραμμής Πειραιώς - Συνόρων. Η έκδοση των ομολογιών του δανείου υπήρξε ανεπιτυχής, καθώς από το σύνολο των ομολογιών του δανείου καλύφθηκε μετά δυσκολίας περίπου το μισό.

Η χρήση αυτού του δανείου δε διαφοροποιήθηκε από τα δύο προγενέστερα του 1889. Οι οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος, ανάγκασε την κυβέρνηση να χρησιμοποιήσει μέρος του δανείου για την πληρωμή των τοκομεριδίων. Η χρήση αυτή ήταν αντίθετη με τη σύμβαση του δανείου και είχε ως αποτέλεσμα τις σφοδρές επικρίσεις κατά της κυβέρνησης από την αντιπολίτευση. Οι παραβιάσεις όμως των συμβάσεων των τριών δανείων εξέθεταν και την πίστη του ελληνικού κράτους στο εξωτερικό με συνέπεια να περιορισθούν οι δρόμοι της παροχής δανείων, να

διαταραχθούν οι σχέσεις της Ελλάδας με τα διεθνή χρηματιστήρια και να στοιχειοθετηθούν λίγο αργότερο κατηγορίες για δόλια πτώχευση του κράτους.

Αν και τα δάνεια της περιόδου 1887 - 90 δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως επιζήμια και υπεύθυνα για την συνεχιζόμενη οικονομική κρίση, εντούτοις σε καμία περίπτωση δεν ήταν ικανά να αναχαιτίσουν αυτή.

Η τριετία που επακολούθησε μέχρι την πτώχευση του 1893 συντήρησε και επαύξησε την οικονομική κρίση του ελληνικού κράτους και δεν παρέκλινε από την πορεία προς τη χρεοκοπία. Η αρνητική θέση του Χ. Τρικούπη απέναντι στη νέα Κρητική Επανάσταση του 1889 μετέτρεψε την κοινή γνώμη κατά της κυβέρνησης. Η όρνηση της κυβέρνησης του Ελληνικού κράτους να βοηθήσει τον κρητικό αγώνα αφησε ελεύθερο το έδαφος στους Τούρκους να καταπνίξουν την εξέγερση. Η αντιπολίτευση εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία και κατηγορήσε την κυβέρνηση για προδοσία (7).

Το εθνικό αυτό ζήτημα σε συνδυασμό με την άσχημη οικονομική κατάσταση του κράτους οδήγησαν το τρικούπικο κόμμα σε συντριβή στις εκλογές της 14ης Νοεμβρίου 1890. Η νέα κυβέρνηση του Θ. Δηλιγιάννη απέδειξε για ακόμη φορά τη δημοσκοπική αντιπολιτευτική της μέθοδο και έσπευσε να δηλώσει, δια στόματος πρωθυπουργού, ότι η νέα κυβέρνηση δεν έχει καμία πρόθεση για πολεμικές ενέργειες κατά της Τουρκίας. Επιβεβαιώνεται ότι η διαφοροποίηση του Δηλιγιάννη εκίνητο επιφανειακά στα πλαίσια μιας βερμπαλιστικής και λαϊκίστικης πολιτικής με μοναδικό στόχο την αναρρίχηση του στην εξουσία. Και αυτό δεν αφορά μόνο στο εθνικό θέμα, όπου ως κυβέρνηση χαρακτηρίζεται από την "άψογη στάση" και ως αντιπολίτευση από ένα

εθνικιστικό, πατριωτικό παραλήρημα, αλλά και στα οικονομικά θέματα. Η πολεμική του ενάντιο στην κυβέρνηση Τρικούπη για τους φόρους λησμονήθηκε όταν έγινε κυβέρνηση και μάλιστα δε μετέβαλε το φορολογικό σύστημα (Π1Ν.18). Επίσης ο Δηλιγιάννης ως αντιπολίτευση στο διάστημα 1887 - 90 έθεσε το θέμα της πτώχευσης και της αναστολής της πληρωμής του δημοσίου χρέους, αλλά ως κυβέρνηση το 1890-έσπευσε να εξαγγείλει πρόγραμμα εκληρώσεως όλων των υποχρεώσεων της Ελλάδας στο εξωτερικό στην προσπάθειά του να καθυσυχάσει τους δανειστές του κράτους.

Παρά τις εξαγγελίες του Β. Δηλιγιάννη ότι η Ελλάς θα εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της στο εξωτερικό, η πορεία προς τη χρεοκοπία φαινόταν χωρίς επιστροφή. Ο μέσος όρος του ελλείματος του προϋπολογισμού ανέρχονταν στο ένα τρίτο των τακτικών εσόδων. Η νομισματική κρίση διαφαίνεται εντονότερα, καθώς η αναγκαστική κυκλοφορία λαμβάνει ανεξέλεγκτες διαστάσεις με συνέπεια τη συνεχή υποτίμηση της δραχμής και της συνακόλουθη υπερτίμηση του συναλλάγματος. Η "Ακρόπολις" δημοσιεύει τις απόψεις του γνωστού χρηματομεσίτη Ξ. Κυριαζή για τις αιτίες της νομισματικής κρίσης, όπως τις εκθέτει στον Υπουργό Οικονομικών Σωτηρόπουλο (8). Τις βασικές αιτίες της κρίσης τις αποδίδει σε έλλειψη εξωτερικού δανείου, στην κρίση του εμπορίου σταφίδας και στην εξαγωγή μεταλλικού, κυρίως χρυσού, στο εξωτερικό. Και πραγματικά το κεφάλαιο της χώρας εξαιτίας των διαστάσεων της αναγκαστικής κυκλοφορίας στρεφόταν προς το εξωτερικό, στην ασφάλεια του ξένου νομίσματος. Η κατάσταση του εισαγωγικού εμπορίου της χώρας ήταν δυσχερής εξαιτίας των συναλλαγματικών ανωμαλιών, γεγονός που προκάλεσε την έντονη διαμαρτυρία του εμπορικού κόσμου προς την

κυβέρνηση, ώστε να ληφθούν μέτρα για να αποτραπεί η κρίση (9). Η ύψωση του συναλλάγματος δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την υπηρεσία του δημοσίου χρέους, η οποία απαιτούσε 55.000.000 δρχ. περίπου επί προϋπολογισμού 96.000.000 δρχ. Την κατάσταση αυτή επέτεινε η άρνηση των χρηματιστηρίων να δανειοδοτήσουν την Ελλάδα, ώστε να ανασταλεί η χρεοκοπία.

Το Μαίο του 1892 η παράταξη του θ. Δηλιγιάννη συντρίβεται στις εκλογές και στην κυβέρνηση επανέρχεται με συντριπτική πλειοψηφία ο Χ. Τρικούπης. Αν και το γεγονός αυτό δημιούργησε ευνοϊκό κλίμα, στα χρηματιστήρια και είχε επιπτώσεις στην οικονομική ζωή, η τραγική πλέον κατάσταση της οικονομίας δεν ήταν αναστρέψιμη. Ο Τρικούπης επανέλαβε τη δημοσιονομική πολιτική του παρελθόντος, που βασιζόταν στην σύναψη μεγάλου εξωτερικού δανείου για να αντιμετωπίσει τα χρέη. Η σύναψη όμως του εξωτερικού δανείου προσέκρουσε στους εξευτελιστικούς όρους που έθεταν οι δανειστές και προσέλαβαν βάναισα την κυβέρνηση, η οποία παραιτήθηκε.

Η σχηματισθείσα κατά βασιλική εντολή κυβέρνηση Σωτηρόπουλου - Ράλλη δεν πέτυχε τίποτα περισσότερο από την περαιτέρω επιδείνωση της κρίσης. Τέλος τον Οκτώβριο του 1893 ο Χ. Τρικούπης ανήλθε για έκτη φορά στην κυβέρνηση και επισήμοποίησε τη χρεοκοπία με την επιγραμματική ομολογία του "δυστυχώς επτωχεύσαμεν".

Οι επιπτώσεις της χρεοκοπίας υπήρξαν οδυνηρές για την εσωτερική οικονομία. Οι κάτοχοι των ομολογιών και οι περιουσίες των εθνικών ιδρυμάτων σε όλη την έκταση του ελληνισμού ζημιώθηκαν (10). Πλήγμο εδέχθησαν οι πιστώσεις που προσφέρονταν από το ξένο κεφάλαιο στις εμπορικές

επιχειρήσεις, εξαιτίας της δυσπιστίας στην συναλλακτική φερεγγυότητα των Ελλήνων. Ισχυρό κλονισμό δέχθηκε το τραπεζικό σύστημα, το οποίο είχε τοποθετήσει κεφάλαια του στα εξωτερικά δάνεια και διατηρούσε χρεόγραφα του Ελληνικού κράτους. Η Εθνική τράπεζα δεν προέβη στην πώληση των χρεογράφων αυτών, μέχρι η πτώχευση του κράτους να είναι κατάδηλη και αναπόφευκτη. Η ενέργεια της αυτή υπαγορεύθηκε, καθ' ομολογία της τότε διοίκησης της, από την πρόθεση της να μην παρερμηνευθούν οι διαθέσεις της και δημιουργηθεί η εντύπωση ότι υπονομεύει τις προσπάθειες της Ελληνικής κυβέρνησης να αποτραπεί η πτώχευση του κράτους (11). Όταν η έκπτωση των Ελληνικών χρεογράφων στις ξένες αγορές ήταν ραγδαία, τότε η Εθνική τράπεζα προχώρησε στην πώληση των χρεογράφων με τη συνακόλουθη ζημία.

Η πτώχευση του κράτους και η συνακόλουθη κρίση της πίστωσης αυτού και των ιδιωτών, η εμπορική και γεωργική κρίση, η οποία οφείλετο κυρίως στη μειωμένη πλέον διάθεση της σταφίδας στο εξωτερικό και η υπερτίμηση του συναλλάγματος επέφεραν σαφукτική κατάσταση στην οικονομία, η οποία έπληξε το κράτους, τις τράπεζες και τους ιδιώτες. Το 1894 ήταν ιδιαίτερα δυσοίωνα.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βενιζέλος Ελ., "Η κρητική επανάσταση του 1889., εκδ. Μανωλιδάκης, Αθήνα, 1971, σελ. 65 κ.έ.

Streit G. "La Question Gretoise au point de vue du Droit International", Paris 1897 - 1903
2. Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής.
Συζήτηση για τους προϋπολογισμούς του κράτους, 1887 (συνεδρίαση 9, 16/3/1887), 1888 (συν. 2/2/1888), 1889 (συν. 26 - 24/11/1889)

Τρικούπης Χ.,, Ανάλεκτα, 16 τόμοι, Αθήνα 1881 - 1907, Αγόρευσις επί του προϋπολογισμού του κράτους 1888 και 1890.
3. Εφημερίς "Ακρόπολις" 28 Δεκεμβρίου 1888.
"Δεν εβράδυναν να παρουσιασώσιν εις τους οικονομικούς μας συνδυασμούς και οι αριστοτέχναι του Βιεννοίου χρηματιστηρίου. Λόγος γίνεται περί μεγάλου τινός δανείου, αλλ' όχι και τόσω μεγάλου, ύστερον από το τελευταίον των άνω των

100.000.000, το οποίον διαπραγματεύονται αντιπρόσωποι της εν Βιέννη γνωστής τραπεζής Bank Union μετά της κυβερνήσεως, εξ ου δανείου θα πληρωθώσι τα τοκομερίδια του δανείου, όπως μη αναγκασθή η κυβέρνησις να ζητήσῃ συνάλλαγμα εν τη αγορά ..."

4. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συν 27-26-11-1889, Αγόρευση Καραπάνου στη Βουλή. Απόσπασμα:
- "Εκτός δε τούτου υπάρχει και έτερον αντίκρουσμα, όπερ μένει διαθέσιμον τούτο δε είναι το του δανείου των 400.000 λιρών δια του οποίου επληρώθησαν τοκομερίδια της χρήσεως του 1889, άτινα έδει να πληρωθώσιν εκ των εισπραξέων των σχετικών υπεγγύων προσόδων και των ων το ποσόν ανέρχεται εις δρχ. 12.613.00, αίτινες, συμφώνως με τα αποφασισθέντα κατά την ψήφισιν του νόμου περί του δανείου των 400.000 λ.στερλ. πρέπει να διατεθώσι προς πληρωμήν του δημοσίου".

5. Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής, συν.
26-24/11-1889, Αγόρευση θ.
όηλιγαννη στη βουλή, σελ.
301. Απόσπασμα:
"Εκ του περισσεύματος
επομένως των δύο δανείων του
ανερχόμενου εις δρχ.
26.780.000 περίπου,
επληρώθησαν δρχ. 8.565.000
και μένει υπόλοιπον εκ δρχ.
18.215.000, το οποίον δεν
γνωρίζωμεν, αν θα
χρησιμοποιηθεί συμφώνως με
τας διατάξεις του νόμου ΑΨ'
και με τον σκοπόν, δι' ον
συνήφθησαν τα δύο δάνεια τι
ον κατηναλώθη ήδη εις
πληρωμήν ελλειμάτων του
προϋπολογισμού, εις διαφοράς
συναλλάγματος, ας ο κ.
πρωθυπουργός δεν θεωρεί ως
δαπάνην ή εις άλλας ανάγκας
του δημοσίου".
6. Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής, συζήτηση για το
δάνειο των 3.595.000
λ.στερλ. το 1890, σελ. 135
κ.έ.
7. Εφημερίς "Αιών" 15/4/1889

8. Ο Ξενοφών Κυριαζής, γνωστός χρηματομεσίτης της εποχής ανέπτυξε στον κ. Σωτηρόπουλο, υπουργό Οικονομικών πως αντιλαμβάνεται την κρίση. ("Ακρόπολις" 28 Νοεμβρίου 1891)

Οι λόγοι της υπερτιμώσεως του συναλλάγματος κατά τον Κυριαζή έχουν ενδιαφέρον και τους παραθέτουμε αυτούσια:

α. Κατά το ενεστώδες έτος δεν εγένετο ουδέν εξωτερικόν δάνειον προς πληρωμήν των υποχρεώσεων του κράτους, λαβούσης της κυβερνήσεως το συνάλλαγμα εκ του εσωτερικού.

β. Κατά το έτος τούτο υπερτιμήθηκαν όλα αι εταιρικά αξία, ήτοι αι μετοχαί σιδηροδρόμων Αθηνών - Πειραιώς - Πελοποννήσου, του Ιαυρίου, της γενικής πιστωτικής τραπεζίς, καθώς και της βιομηχανικής. Οι εκ του εξωτερικού κάτοικοι αυτών ευρίσκοντες συμφέρον έπεμψαν πολλάς εξ αυτών

προς πώλησιν ενταύθα και
ουτω επήλθε ζητησις
χρυσού διο το εξωτερικόν.

γ. Οι οίνοι της Ελλάδος
εζητήθησαν παντελώς και
μια πρόσοδος εξ αυτών εξ
είκοσιν εκατομμυρίων κατ'
έτος μένει εισέτι νεκρά.

δ. Η σταφίς μένει αζήτητος
εν τω εξωτερικώ και ιδίως
εν τη Γαλλία, οι δε
αποστολείς αυτής εισίν
ηνηγκασμένοι να
αντεμβάσωσιν τα
τραβήγματα των και ταυτα
εζήτησαν παρο της αγοράς
Αθηνών.

κατά τα προηγουμενα χρόνια
είχομεν κάθοδον πολλών
οικογενειών και πολλών
περιηγητών εξ ών επήγαζεν η
άδηλος εισαγωγή χρυσού,
φέτος δε ουδεμία τοιαύτη
εισαγωγή χρυσού εγένετο.

Ενεκα της εσχάτης
υποτιμήσεως των χρεωγράφων
του κράτους μας εν τω
εξωτερικώ οι ενταύθα
τραπεζίται ευρίσκοντες
συμφέρον με τας τιμάς με τας
τιμάς του χρηματιστηρίου μας
έφερον πολλά τοιαύτα τα

οποιο είναι μεν ευχάριστον, διότι οι τόκοι αυτών θα μένωσιν εις τον τόπον εις χρυσόν, ουκ ήττον απεστάλη αρκετόν συνάλλαγμα διά την πληρωμήν αυτών.

Ως να μην ήρκουν όλα αυτά, κάτοικοι μετοχών της Εθνικής Τραπέζης φοβηθέντες εκ της υποτιμήσεως των δανείων (διότι η Εθνική Τράπεζα είναι κάτοχος 50.000.000 περίπου εθνικών δανείων) απέστειλαν ενταύθα προς πώλησιν περί τας διακοσίας μετοχάς εξ ων προήλθε και η μεγάλη υποτίμησις αυτών και ουτω ο τόπος εστερήθη και ετέρων 700.000 φρ. εις χρυσόν. Ούτοι εισιν οι λόγοι τους οποίους πιστεύω ότι παραδέχονται και πολλά μέλη του χρηματιστηρίου μας".

9. Εφημερίδα "Ακρόπολις"

26 Νοεμβρίου 1981.

Πρωτοσέλιδο "Συνεντεύξεις μετά Εμπόρων".

Ιδού τι λέγουν και οι έμποροί μας. Ηρχισαν να ανησυχούν σοβαρώτατα. Το εμπόριο ευρίσκεται ένεκα των

συναλλαγματικών ανωμαλιών
εις οικτρὰν θέσιν σήμερον,
αύριον ίσως απελπιστικήν".

10. Τ. Λιγνάδης.

"Η ξενική εξάρτησις ...",
σλ. 135.

11. Βαλαωρίτης Α.Ι.,

"Ιστορία της Εθνικής
τραπέζης της Ελλάδος,
1842-1902", τομ. Α', σελ.
131-144.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

4. ΙΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1879 - 1893

Α. Όπως και στα προηγούμενα κεφάλαια αναφέρθηκε, το ελληνικό κράτος από την πτώχευση του 1843 ως το 1878 που έγινε ο διακανονισμός του χρέους του με τα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια δε σύναψε κανένα εξωτερικό δάνειο, αλλά περιορίσθηκε στην εσωτερική κεφαλαιαγορά, η οποία και διστακτική ήταν και αδύναμη να χρηματοδοτήσει τις ανάγκες του κράτους, αν και αυτές ήταν περιορισμένες σε σύγκριση με την επόμενη περίοδο του διακανονισμού, δηλαδή τη δεκαετία του 1880 (1). Ο διακανονισμός του εξωτερικού χρέους της Ελλάδας και το συνακόλουθο άνοιγμα των διεθνών κεφαλαιαγορών ενθάρρυναν το σχεδιασμό των ελληνικών κυβερνήσεων για τον εκσυγχρονισμό του κράτους και έδιναν προσωρινή ανακούφιση στις απαιτούμενες ανάγκες για στρατιωτικό εξοπλισμό. Η συγκυρία αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη σύναψη εξωτερικών δανείων, χωρίς ιδιαίτερη φειδώ και εξαντλητικό υπολογισμό των συνεπειών τους στην πορεία του Ελληνικού κράτους. Η κατάληξη του δρόμου αυτού ήταν η χρεοκοπία.

Από το 1879 ως το 1893 συνήφθησαν από το ελληνικό κράτος επτά εξωτερικά δάνεια, των οποίων το ονομαστικό κεφάλαιο ανέρχονταν στα 630.000.000 φρ., το δε πραγματικό μειωνόταν στα 460.000.000 φρ., ποσό που αντιπροσώπευε το 72% περίπου του αρχικού κεφαλαίου (ΠΙΝ.19). Έτσι το 1893, στην πτώχευση του ελληνικού κράτους, το δημόσιο χρέος είχε ανέλθει σε υψηλά επίπεδα και αναλυόταν ως εξής:

- α. Το εξωτερικό χρέος σε 585.400.000 φρ.
- β. Το εσωτερικό χρέος σε 66.400.000 δρχ. και
- γ. Το κυμαινόμενο χρέος σε 102.000.000 δρχ. (2).

Το σύνολο συνεπώς του δημοσίου χρέους υπολογισμένου με τις ανάλογες μετατροπές της δραχμής σε φράγκα ανέρχονταν στα 689.800.000 φρ., όταν το σύνολο των τακτικών εσόδων του προϋπολογισμού δεν ξεπερνούσε τα 90.000.000 δρχ. Το υπερβολικό αυτό δημόσιο χρέος της Ελλάδας ήταν αδύνατο να καλυφθεί μόνιμα ή προσωρινά με τα έσοδα του κράτους, καθώς η εξυπηρέτησή του ξεπερνούσε το ήμισυ αυτών. Επίσης εγκαταλείφθηκε η πολιτική του δανεισμού με σκοπό τον συμψηφισμό και την ανανέωση των χρεών (3), επειδή και αυτή ξεπέρασε τα όριά της. Η τραγική κατάληξη αυτής της πολιτικής ήταν η χρεοκοπία, η οποία υπήρχε στην ουσία από τα μέσα της δεκαετίας του 1880, αλλά διαρκώς τη μετέθεταν προς τα εμπρός και τα συνακόλουθα αποτελέσματά της με κυριότερο την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898 (4).

Η καταγραφή των βασικών χαρακτηριστικών του κάθε δανείου ξεχωριστά στα προηγούμενα κεφάλαια μας επιτρέπει να μορφώσουμε και μια σφαιρική άποψη για το δανεισμό και με βάση τα δεδομένα στοιχεία, να επιχειρήσουμε τη συνολική αποτίμηση των συμβάσεων που συνήψησαν τα δάνεια. Προϋπόθεση όμως μιας περισσότερο ουσιαστικής προσέγγισης στο ζητούμενο θεωρείται η καταγραφή των παραγόντων εκείνων που καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη διαπραγματευτική δυνατότητα των ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι στους δανειστές. Οι παράγοντες αυτοί αναφέρθηκαν και στην επί μέρους ανάλυση των δανείων, αλλά είναι απαραίτητο να γίνει και εδώ μνεία, ώστε να μορφωθεί συνολική άποψη. Οι παράγοντες αυτοί είναι η οικονομική

κατάσταση του κράτους που δανείζεται, η συνακόλουθη δημόσια πίστη του προς τρίτους και τέλος η κατάσταση που βρίσκονται οι κεφαλαιακές αγορές που δανείζουν. Πρέπει όμως να γίνει εξ αρχής σαφές ότι η καταγραφή των παραπάνω παραγόντων δεν προτίθεται να καταστήσει ανεύθυνες τις κυβερνητικές επιλογές, ούτε να αμβλύνει το μέγεθος των ευθυνών, αν υπάρχουν, αλλά να καταδείξει τις αντικειμενικές δυσκολίες ή ευκολίες, που αντιμετώπισαν αυτοί που διαπραγματεύθηκαν τη σύναψη των δανείων. Και αυτό επειδή οι όροι των δανείων δεν εξαρτώνται μόνο από τους καλούς ή κακούς χειρισμούς των διαπραγματευτών, αλλά και από την ισχυρή ή όχι θέση, που θέτουν τους όρους. Και η οικονομική ευμάρεια του κάθε κράτους είναι ισχυρό διαπραγματευτικό όπλο. Η δημόσια πίστη βέβαια και η φερεγγυότητα κάθε κράτους αναδεικνύεται κυρίως από την οικονομική του ευμάρεια, η οποία του δίνει τη δυνατότητα να εκπληρεί στο ακέραιο τις υποχρεώσεις του. Δεν ενδιαφέρει την παρούσα εργασία η αθέτηση των συμφωνιών με σκοπό την κερδοσκοπία και το ιδιωτικό όφελος, τα οποία εμπίπτουν στη σφαίρα του νόμου και του ποινικού δικαίου (5).

Η οικονομική κατάσταση του ελληνικού κράτους κατά τη δεκαετία του 1880 δεν ήταν ικανή να διασφαλίσει τη φερεγγυότητα του κράτους προς τους δανειστές. Οι έντονες εσωτερικές και εξωτερικές πιέσεις προς το κράτος, οι οποίες ήταν απόρροια των δημοσιονομικών επιλογών των κυβερνήσεων και των εκτάκτων περιστάσεων στα Βαλκάνια ξεπέρασαν τα όρια αντοχής των προϋπολογισμών του κράτους, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μόνιμου ελλείμματος, το οποίο κατά περιόδους λάμβανε εκρηκτικές διαστάσεις. Η κάλυψη αυτών των ελλειμμάτων από το φορολογικό σύστημα, μολονότι

αυτό ήταν ιδιαίτερα βαρύ για τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα, ήταν αδύνατη, καθώς αφενός αυτό ήταν αντιφατικό και κακοδιαχειριζόμενο (6) (ΠΙΝ. 7) και αφετέρου η παραγωγική βάση του κράτους δεν άντεχε το παρόμοιο ανοίγματα του προϋπολογισμού. Η εικόνα του προϋπολογισμού του κράτους δεν άλλαζε από την είσπραξη των δανείων. Επιπλέον, η εικόνα της οικονομίας του κράτους, καθώς το ελλείμμα έπαιρναν την ανιούσα και το δημόσιο χρέος αυξανόταν, διαρκώς χειρότερε. Κάποια προσωρινή, αλλά όχι σημαντική ανάκαμψη των οικονομικών της χώρας κατά το 1884-85 δε φάνηκε ικανή να αντρέψει την άσχημη εικόνα. Την κατάσταση αυτή γνώριζαν οι ξένοι δανειστές (7), όπως γνώριζαν και την ανάγκη του ελληνικού κράτους για κεφάλαια. Η επίγνωση αυτών των δεδομένων δημιουργούσε, όπως ήταν φυσικό, το ανάλογο κλίμα στις δισπραγματεύσεις των δανείων.

Η δημόσια πίστη της Ελλάδας ήταν απόρροια της οικονομικής της δυνατότητας να εκπληρώνει τις υποχρεώσεις, που απέρρεαν από το δανεισμό και της προγενέστερης συμπεριφοράς της, σχετικά με την τήρηση των συμβάσεων των δανείων. Το ελληνικό κράτος αποκλεισμένο από τις διεθνείς χρηματαγορές μέχρι το 1878, εξαιτίας της αδυναμίας του να αποπληρώσει τα χρέη του, έκανε μεγάλες προσπάθειες να ανακτήσει τη χαμένη αξιοπιστία του και να έχει πρόσβαση στα χρηματιστήρια της Ευρώπης. Ο διακανονισμός των χρεών το 1878 (8) σε συνδυασμό και με το νέο προσανατολισμό των κεφαλαίων προς την περιφέρεια (9) άνοιξαν τις πόρτες των διεθνών χρηματαγορών για το ελληνικό κράτος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η δημόσια πίστη της Ελλάδας αποκαταστάθηκε. Η σύναψη των πρώτων δανείων δε βοήθησε προς την κατεύθυνση της φερεγγυότητας

του κράτους, επειδή συνήφθησαν κάτω από δυσάρεστες περιστάσεις για το κράτος, όπου η διαπραγματευτική του ισχύ μειωνόταν. Το πρώτο δάνειο των 60.000.000 φρ. έγινε η αφορμή της τακτοποίησης των εκκρεμοτήτων των δύο δανείων 1824 και 1825, εξαιτίας της μη αποπληρωμής των οποίων, το ελληνικό κράτος είχε τεθεί σε θέση χρεοκοπική και είχε αποκλειστεί από τη διεπή χρηματαγορά (10). Η σύναψη του δανείου αυτού λειτούργησε ως προσπάθεια της Ελλάδας να πεισθούν οι κεφαλαιούχοι της Ευρώπης να δοκιμάσουν την πίστη της. Το δεύτερο δάνειο των 120.000.000 φρ. απασκοπούσε σε πολεμικές προετοιμασίες, καθώς εκκρεμούσε η εκτέλεση των αποφάσεων του συνεδρίου του Βερολίνου και κατά συνέπεια τα περιθώρια διαπραγμάτευσης όρων που θα επέτρεπαν την παγίωση της δημόσιας πίστης του κράτους ήταν περιορισμένα. Τα επόμενα δάνεια, αν εξαιρέσουμε αυτό του 1883, συνήφθησαν κάτω από το βάρος πιεστικών αναγκών και εκτάκτων περιστάσεων. Επομένως, η δημόσια πίστη της Ελλάδας στις διεθνείς χρηματαγορές ήταν χαμηλή και δε διασφαλίζε από μόνη της τους δανειστές, με συνέπεια αυτοί να απαιτούν εγγυήσεις τέτοιες που εξαντλούσαν οικονομικά το κράτος και καταρράκωναν την αξιοπιστία του και την αξιοπρέπεια του. Κι αυτό συνέβαινε όταν αποδεδειγμένα το ελληνικό κράτος εξεπλήρωνε τις οικονομικές του υποχρεώσεις, πληρώνοντας κανονικά τους τόκους και τα χρεόλυτρα και δε δημιουργούσε κλίμα ανησυχίας στους κατόχους των χρεογράφων.

Η χρηματιστηριακή αγορά της Ευρώπης έπαιζε σημαντικό ρόλο τόσο στη σύναψη, όσο και στην έκδοση του δανείου. Όπως προαναφέρθηκε, ο προσανατολισμός των ευρωπαϊκών κεφαλαίων μετά το 1875 μετεβλήθη σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Τα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια έστρεψαν

το ενδιαφέρον τους και προς τις χώρες της περιφέρειας, επειδή αφενός υπήρχαν δυσκολίες απορρόφησης των κεφαλαίων στις χώρες τους και αφετέρου τα επιτόκια που προσέφεραν οι χώρες της περιφέρειας ήταν διπλάσια ή και τριπλάσια από αυτά που ίσχυαν στις χώρες τους. Αν συνυπολογίσουμε και τον τρόπο παροχής κεφαλαίων που διασφάλιζε στο ακέραιο τους κεφαλαιούχους ερμηνεύεται αυτή η στροφή. Καθώς η παροχή των κεφαλαίων, με τη μορφή κυρίως του δανεισμού γινόταν με τέτοιους όρους και εγγυήσεις, ώστε οι κίνδυνοι να περιορίζονται στο ελάχιστο ή και ακόμη να μηδενίζονται. Ο προσανατολισμός επομένως των διεθνών χρηματαγορών προς τις χώρες της περιφέρειας ευνοούσε κατ' αρχήν την Ελλάδα η οποία θα μπορούσε να συνάψει δάνειο. Εκτός όμως από τον προσανατολισμό των κεφαλαίων υπάρχει και ο προσανατολισμός της κάθε χώρας και αυτός πέρα των άλλων θα πρέπει να γνωρίζει την κατάσταση των χρηματιστικών οίκων που αναλαμβάνουν να συνάψουν και να εκδώσουν δάνειο. Η αγορά, για παράδειγμα, των Παρισίων στο τέλος του 1882 ως το τέλος του 1883 περνούσε μια σημαντική κρίση. Ο πόλεμος της Ταγκίνης αφενός και αφετέρου κερδοσκοπικές σκανδαλώδεις επιχειρήσεις στα δημόσια έργα και στους σιδηροδρόμους (11) εκλόνισαν τη θέση των χρηματιστηρίων της Γαλλίας. Οι δε κεφαλαιούχοι και οι κερδοσκόποι, οι οποίοι αγόραζαν προηγουμένως χωρίς ιδιαίτερη εξέταση κάθε χρεόγραφο, άρχισαν να δυσπιστούν και να απέχουν. Παρόμοιες κρίσεις στα χρηματιστήρια δεν ευνοούν τη σύναψη δανείου, επειδή η αποτυχημένη έκδοση αυτού θα σημάνει και την αποτυχία του δανείου. Συνεπώς, το κράτος που προτίθεται να συνάψει δάνειο θα πρέπει εκ των προτέρων να γνωρίζει τις πιθανότητες επιτυχίας αυτού και αυτές οι πιθανότητες αφορούν και στην καλή κατάσταση των χρηματιστηρίων.

Σύμφωνα λοιπόν με αυτά τα δεδομένα, την οικονομική δηλαδή κατάσταση της Ελλάδας, τη χαμηλή αξιοπιστία της στις διεθνείς χρηματαγορές και τις διαθέσεις των κεφαλαιούχων ομογενών και ξένων, οι πιθανότητες του ελληνικού κράτους να συνάψει δάνειο με τέτοιους όρους που θα βελτίωναν τη δημόσια πίστη του και με τέτοιες εγγυήσεις που δε θα έθιγαν την αξιοπρέπειά του και θα απειλούσαν την ανεξαρτησία του δεν ήταν μεγάλες. Οι ελληνικές λοιπόν κυβερνήσεις της περιόδου θα έπρεπε ή να αξιοποιούσαν τις μικρές αυτές πιθανότητες ή να μην προχωρούσαν σε τέτοιο υπέρμετρο δανεισμό, γιατί όχι μόνο δεν ήταν αποδοτικός, αλλά θα έθετε και σε κίνδυνο την οποία αναπτυξιακή πορεία της χώρας. Καθώς η υπέρβαση της δανειακής δυναμικότητας ενός κράτους, όταν δηλαδή το δημόσιο χρέος υπερβαίνει ή είναι δυσανάλογο με την παραγωγική του βάση, οδηγεί μαθηματικά στην κρίση με ανεξέλεγκτες συνέπειες. Τα όρια της δανειακής δυναμικότητας του ελληνικού κράτους θα εκτεθούν στη συνέχεια, αφού πριν αξιολογηθούν τα κοινά χαρακτηριστικά των δανείων, όπως αυτά καταγράφονται στις συμβάσεις αυτών.

Β. Από τους βασικότερους όρους, που απασχολούν δανειστές και δανειζόμενους κατά την επικύρωση σύμβασης δανείου, είναι ο όρος που αφορά στο νόμισμα αποπληρωμής του δανείου. Το συμφέρον των κρατών είναι να συνάψουν δάνειο στο εθνικό τους νόμισμα, ενώ αντίθετα των δανειστών σε νόμισμα ισχυρό ή χρυσό. Η επιλογή του νομίσματος από τα κράτη που δανείζονται και η ισχυρή διαπραγματευτική τους ισχύ εξαρτώνται από την οικονομική τους κατάσταση και από τη δημόσια πίστη τους. Στην προκειμένη περίπτωση η Ελλάδα με τα χαρακτηριστικά της υπανάπτυκτης χώρας, με μειωμένη

δημόσια πίστη και με ασταθές νόμισμα ήταν δύσκολο αν όχι αδύνατο να διαπραγματευθεί δανειο σε εθνικό νόμισμα, δηλαδή δραχμές. Έτσι οι πιστωτές της, επέβαλαν εύκολα τη δική τους άποψη και οι συμβάσεις των επτά δανείων της περιόδου όριζαν ως νόμισμα αποπληρωμής τα χρυσά φράγκα ή τις λίρες στερλ. (ΠΙΝ.20). Οι συμβάσεις σε χρυσό ή ισχυρό νόμισμα είναι φανερό ότι εξυπηρετούν τους δανειοτέες, οι οποίοι δε θίγονται από τις νομισματικές κρίσεις των χωρών και αρκετές φορές κερδίζουν, ενώ αντίθετα είναι ασύμφωρες για τις χώρες, όπως η Ελλάδα, με ασταθές νόμισμα. Στην προκειμένη περίπτωση η Ελλάδα χώρα φτωχή και με ασθενή οικονομία ήταν πάντα επιρρεπής στις νομισματικές κρίσεις με αποτέλεσμα κάθε υποτίμηση της δραχμής να σημαίνει αυτόματα αύξηση του δημοσίου χρέους σε δραχμές, επειδή δεν υπήρχε ανάλογη αύξηση των τιμών των εξαγόμενων ελληνικών προϊόντων, η οποία θα συμψήφισε την πραγματική μείωση του εθνικού εισοδήματος, που προήλθε από την υποτίμηση της δραχμής και θα λειτουργούσε δηλαδή ως παράγοντας ισορροπίας. Συνεπώς, με δεδομένη τη νομισματική κρίση που ταλαιπωρούσε την Ελλάδα και τη συνακόλουθη υποτίμηση της δραχμής και την υπερτίμηση του συναλλάγματος παρατηρείται μια διόγκωση της υπηρεσίας του δημοσίου χρέους σε δραχμές και συνεχώς επιβαρύνεται το ισοζύγιο. Στον πίνακα 15, όπου σημειώνονται οι νομισματικές ισοτιμίες, διαπιστώνουμε ότι το 1884 μια δραχμή ήταν ίση με ένα χρυσό φράγκο, ενώ το 1893, χρονιά της πτώχευσης, οι ισοτιμίες μεταβάλλονται σε βάρος της δραχμής και 1,6 δραχμές ισούταν με ένα χρυσό φράγκο. Η μεταβολή αυτή των ισοτιμιών κατά κάποιο τρόπο αντικατοπτρίζει και την ανάλογη διόγκωση της υπηρεσίας του δημοσίου χρέους. Η σύναψη κατά συνέπεια δανείου με ρήτρα χρυσού ή γενικά κάποιου ισχυρού νομίσματος ενέχει

πολλούς κινδύνους για κράτη με ασθενείς οικονομίες και ανάλογα νομίσματα. Η εξακολούθηση αυτής της κατάστασης δημιούργησε πολλά προβλήματα σε ασθενείς χώρες με υποτιμημένο νόμισμα και αμφισβητήθηκε έντονα μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η διαμάχη έφθασε στο διεθνές δικαστήριο της Χάγης, όπου κατέφυγαν θιγόμενες χώρες (12), ώστε να διευθετηθεί το χρέος, το οποίο είχε πολλαπλασιασθεί εξαιτίας των συνεχών υποτιμήσεων των εθνικών ασθενών νομισμάτων τους.

Ενα άλλο στοιχείο αξιολόγησης των εξωτερικών δανείων της περιόδου, το οποίο μας βοηθεί να διαπιστώσουμε κατά πόσο αυτά συνήψθησαν με δυσμενείς ή όχι όρους, αποτελεί η τιμή έκδοσης αυτών. Τα δάνεια μπορούν να συνάπτονται από τα κράτη με τιμή έκδοσης στο άρτιο ή όσο περισσότερο πλησιέστερα προς αυτό. Όταν τα δάνεια εκδίδονται κάτω του αρτίου τότε ευνοούν τους δανειστές και ζημιώνουν τους δανειζόμενους. Και όπως είναι ευνόητο, όσο περισσότερο κάτω του αρτίου εκδίδεται ένα δάνειο τόσο περισσότερο αυτό γίνεται επαχθέστερο, καθώς το ποσό που εισπράττεται είναι ανάλογα μικρότερο και ο πραγματικός τόκος του δανείου είναι ψηλότερος από τον ονομαστικό. Όπως είδαμε το συνολικό ονομαστικό κεφάλαιο των επτά δανείων της περιόδου ανέρχονταν σε 630.000.000 φρ., ενώ το πραγματικό ήταν 460.000.000 φρ., το ποσό που αντιπροσώπευε ποσοστό μόλις 72%. Το ποσοστό αυτό αντιπροσωπεύει το μέσο όρο της τιμής έκδοσης των δανείων του ελληνικού κράτους στην περίοδο 1879-1893. Η καλύτερη τιμή έκδοσης ήταν του δανείου του 1881 προς 74,6% με τόκο 5% και η χειρότερη του 1887 προς 67,4% με τόκο 4%. Οι τιμές έκδοσης των δύο δανείων του 1890 είναι υψηλές και ανεβάζουν το μέσο όρο της τιμής έκδοσης των δανείων (PIN.19). Στην τιμή αυτή

της έκδοσης των δανείων πρέπει να υπολογισθούν τα έξοδα της εκδόσεως (προμήθεια - χαρτόσημο κ.λπ.) τα οποία κατεβάζουν ακόμη περισσότερο την τιμή έκδοσης κάτω του αρτίου. Επίσης, η συνακόλουθη της μείωσης του εισπραττόμενου ποσού ύψους του πραγματικού τόκου κυμαίνεται από 1 1/2% ως 2% για κάθε δάνειο.

Οι τραπεζίτες που δανείζουν το κράτος έχουν συμφέρον να αναλάβουν την έκδοση δανείου κάτω από άρτιο με χαμηλότερο ονομαστικό τόκο, επειδή με αυτόν τον τρόπο όταν μεταπωλήσουν τους τίτλους των ομολογιών που ανέλαβαν να εκδώσουν, αντλούν σημαντικό κέρδος από τη διαφορά (13). Αντίθετα το ελληνικό κράτος που εξοφλούσε τους τίτλους των δανείων υπέστη μια αξιοσημείωτη ζημιά, η οποία ήταν ίση με τη διαφορά της τιμής έκδοσης και της τιμής της ονομαστικής αξίας του αποσβενομένου τίτλου. Η δυσμενής αυτή κατάσταση εξασθένιζε σχετικά, επειδή στα δάνεια του ελληνικού κράτους την περίοδο αυτή είχε οριστεί ως τρόπος απόσβεσης των τίτλων η εξαγορά των ομολογιών στη χρηματιστηριακή τους τιμή, η οποία ήταν κάτω από το άρτιο και όχι η κλήρωση των ομολογιών στην τιμή του αρτίου (14). Είναι προφανές ότι με αυτόν τον τρόπο μετριάσθηκαν οι ζημιές που υπέστη το κράτος από την έκδοση του δανείου πολύ κάτω του αρτίου, καθώς πραγματοποιούσε την απόσβεση των τίτλων του δανείου με την εξαγορά αυτών στο χρηματιστήριο και συνεπώς είχε κέρδος τη διαφορά μεταξύ της ονομαστικής τιμής του τίτλου του δανείου και της τιμής του στο χρηματιστήριο. Συνεπώς η τιμή έκδοσης των εξωτερικών δανείων της περιόδου, όχι μόνο δεν ήταν ικανοποιητική, αλλά μπορεί να χαρακτηριστεί εποχής για το δανειζόμενο.

Σημαντικό επίσης στοιχείο αξιολόγησης του δανεισμού είναι και οι εγγυήσεις που παραχωρεί ο δανειζόμενος στο δανειστή για να επιτύχει τα δάνεια, επειδή αυτές υποδηλώνουν αφενός το βαθμό εμπιστοσύνης του δανειστή προς το δανειζόμενο και αφετέρου τις προθέσεις του δανειστή, οι οποίες δεν εξαντλούνται πάντοτε μόνο στη διασφάλιση των κεφαλαίων τους. Οι εγγυήσεις που προαναφέρθηκαν κατά την επί μέρους ανάλυση των δανείων από το ελληνικό κράτος ήταν ιδιαίτερα αξιόλογες για τους δανειστές και υποδήλωναν το χαμηλό βαθμό της φερεγγυότητάς του. Τέτοιες εγγυήσεις ήταν σημαντικοί πρόσοδοι του κράτους, όπως οι τελωνειακές εισπράξεις, τα τέλη χαρτοσήμου, τα δικαιώματα καταναλώσεως καπνού και άλλοι που αναφέρονται ξεχωριστά σε κάθε δάνειο (15).

Στο δάνειο των 135.000.000 φρ. το 1887 παρατηρείται ποιοτική μεταβολή του τρόπου παροχής των εγγυήσεων, καθώς οι πρόσοδοι δεν εξειδικεύονται απλά για την πληρωμή των τόκων και χρεολυσίων, αλλά παραχωρείται η διαχείριση και η διαρρύθμιση αυτών σε εταιρεία που ελέγχεται από τους δανειστές. Είναι προφανές ότι το ελληνικό κράτος με τη μορφή αυτή των εγγυήσεων υφίσταται απαλλοτρίωση μέρους της διοικητικής του ανεξαρτησίας, καθώς ελέγχεται σημαντικό μέρος των εσόδων του. Επίσης διαφαινονται προθέσεις των δανειστών να ελέγξουν την οικονομία της χώρας και να παρέμβουν στην αναπτυξιακή της πορεία.

Εκτός από τις εγγυήσεις των προσόδων του κράτους, οι ελληνικές κυβερνήσεις αναγκάσθηκαν αρκετές φορές να ενεχυριάσουν μέρος των ομολογιών στους δανειστές, που λειτουργούσε ως εγγύηση για την είσπραξη αναγκοίων προκαταβολών του δανείου. Η ενέργεια αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη δέσμευση αυτών των ομολογιών από τους δανειστές και την πιθανή χρήση τους, αν το κράτος

αδυνατούσε να εξοφλήσει την προκαταβολή στο χρονικό διάστημα που όριζε η σύμβαση του δανείου. Το γεγονός αυτό της είσπραξης προκαταβολής με ενέχυρο ομολογίες εγκυμονούσε κινδύνους για το δανειζόμενο καθώς η απειλή της απώλειας των ομολογιών ήταν ορατή. Τον κίνδυνο αυτό είχαν κατανοήσει και οι αρχηγοί των δύο μεγάλων κομμάτων, αλλά τον επεσήμαναν μόνο όταν ήταν στην αντιπολίτευση. Διαπιστώσαμε κατά την ανάλυση των δανείων ότι και ο Χ. Τρικούπης αντιτάχθηκε στην προκαταβολή από το δάνειο του 1881 και ο Β. Δηλιγιάννης για το ίδιο θέμα από το δάνειο του 1884 (16).

Μια άλλη παράμετρος των παραχωρουμένων εγγυήσεων είναι ότι οι εισπράξεις των προσόδων του κράτους εξυπηρετούν κάποιες ουσιώδεις λειτουργίες του. Η παραχώρηση των προσόδων αυτών με οποιαδήποτε μορφή σημαίνει ότι το κράτος θέτει σε προτεραιότητα την πληρωμή της υπηρεσίας των εγγυημένων δανείων έναντι των άλλων λειτουργιών, όπως της παιδείας ή τις υγείας (17). Συνεπώς η δέσμευση ή η παραχώρηση των εισπράξεων του κράτους συντελεί στην υπολειτουργία ουσιαστών υπηρεσιών του.

Αν προσθέσουμε στους προαναφερθέντες όρους των δανείων και αυτούς που δε θεωρούνται πρωτεύουσας σημασίας, αλλά όμως απορροφούν μέρος του πραγματοποιηθέντος κεφαλαίου, όπως για παράδειγμα η ανάληψη των εξόδων του δανείου από το ελληνικό κράτος, οι μεσιτείες, οι προμήθειες κι άλλα παρεμφερή διαπιστώνουμε ότι ο εξωτερικός δανεισμός της περιόδου 1879-1893 ήταν επαχθής και εξάντλησε οικονομικά την Ελλάδα. Ο συνεχής απότομος υπέρμετρος και επαχθής δανεισμός του ελληνικού κράτους ξεπέρασε τα όρια της δανειακής δυναμικότητας του, επιβάρυνε την οικονομία του σε επικίνδυνο βαθμό, καθώς φαίνεται ότι ξεπέρασε την παραγωγική του βάση και το

οδήγησε αναπόφευκτα στην κρίση και στη χρεοκοπία. Οι δυσμενείς όροι που συνήφθησαν το δάνειο θα ήταν δυνατό να μετριάσουν, αν η χρήση τους ήταν παραγωγική. Αυτό θα συνέβαλε στη διεύρυνση της παραγωγικής βάσης της χώρας με την αξιοποίηση των αδρανών παραγωγικών δυνάμεων αυτής. Με αυτόν τον τρόπο θα προάγονταν η πλήρης απασχόληση και θα αυξανόταν το εθνικό εισόδημα, γεγονός που θα διεύρυνε τα όρια, της φορολογίας και θα αύξανε τη δανειοληπτική δυνατότητα του ελληνικού κράτους. Όπως όμως διαπιστώσαμε από την ανάλυση του κάθε δανείου αυτό δε συνέβη, με αποτέλεσμα τη συνεχή επιδείνωση της οικονομίας.

Γ. Ποιοι ήταν λοιπόν οι σκοποί και ο προγραμματισμός του κράτους όταν αυτό σύναπτε αλληπάλληλα δάνεια την περίοδο αυτή; Σύμφωνα με τις αγορεύσεις των κυβερνώντων στη Βουλή κατά την επιχειρηματολογία τους υπέρ του δανεισμού, τρεις κυρίως στόχοι προβλήθηκαν:

- α. Η στρατιωτική ετοιμότητα του κράτους που υπαγορευόταν από τις συνεχείς αναστατώσεις και ανασκατάξεις στο βαλκανικό χώρο και οι συνεπακόλουθες στρατιωτικές δαπάνες, τις οποίες δεν κάλυπτε ο τακτικός προϋπολογισμός.
- β. Η ανάγκη του κράτους να εκσυγχρονισθεί, ανάγκη που προϋπέθετε ισχυρή χρηματοδότηση των επενδύσεων και εν γένει της αναπτυξιακής του πορείας. Στην προκειμένη περίπτωση ο δανεισμός θεωρήθηκε όχι μόνο αναγκαίος, αλλά και δίκαιος, επειδή δε θα κατένεμε το κόστος των επενδύσεων μόνο στην παρούσα γενιά, αλλά θα ανέβαλε την κατανομή αυτού του κόστους για την περίοδο, όπου θα εξοφλούνταν το δάνειο.

γ. Το κράτος στην προσπάθειά του να καταπολεμήσει την αναγκαστική κυκλοφορία έπρεπε να προσφύγει σε δανεισμό, το προϊόν του οποίου δε δαπανά, αλλά το χρησιμοποιεί για την αποπληρωμή του χρέους του προς τις τράπεζες, ώστε να αποσυρθούν τα τραπεζογραμμάτια και να αρθεί η αναγκαστική κυκλοφορία.

Οι παραπάνω σκοποί αναφέρθηκαν από τις κυβερνήσεις στη βουλή, όταν επιχειρηματολογούσαν για την αναγκαιότητα σύναψης δανείων. Η επιτυχία των τιθέμενων σκοπών θα αποτελούσε μέτρο κρίσης για την αποτελεσματικότητα των δανείων. Επομένως, πέρα από την επί μέρους χρήση του κάθε δανείου που προαναφέρθηκε, θα πρέπει να αξιολογηθούν και συνολικά οι σκοποί του δανεισμού, ώστε να δειχθεί σαφώς η επιτυχία τους ή η αποτυχία τους.

Ο υπερδανεισμός της περιόδου, όπως προαναφέρθηκε, δε λειτούργησε ανάλογα στην οικονομία της Ελλάδας εξαιτίας των εποχών όρων που συνήφθη και της αντισοικονομικής χρήσης του, το ονομαστικό κεφάλαιο, όπως είδαμε (ΠΙΝ.19), ανερχόταν στα 630.000.000 φρ., ενώ το πραγματικό ήταν 460.000.000 φρ. Από το πραγματικό αυτό ποσό, αν αφαιρέσουμε και τα διάφορα έξοδα έκδοσης των δανείων τότε συμπεραίνουμε ότι το πραγματικό εισπραχθέν ποσό από το ελληνικό κράτος έφθανε περίπου στα 440.000.000 φρ. (18). Αυτό το ποσό απέφερε ο υπερδανεισμός του ελληνικού κράτους στην περίοδο 1879 - 1893. Για να αξιολογηθούν τα χρήματα αυτά που εισήλθαν στην Ελλάδα, πέρα από τους όρους, θα πρέπει να καταγραφούν οι δαπάνες για τις οποίες χρησιμοποιήθηκαν, ώστε να διαπιστωθεί η συμβολή αυτών στην αύξηση ή όχι του εθνικού προϊόντος, η κοινωνική τους σημασία και η αποτελεσματικότητά τους στην εν γένει αναπτυξιακή πορεία του έθνους. Το πραγματικό λοιπόν ποσό

της εισροής κεφαλαίων μέσω των δανείων που ανέρχονταν στα 440 εκατ. περίπου είχε ως αποτέλεσμα την ανάλογη αύξηση της υπηρεσίας του δημοσίου χρέους, η οποία από το έτος 1879 ως το τέλος του 1892 απορρόφησε τα ποσά που ανηγράφονται στον πίνακα 21 (Π1Ν.21). Το συνολικό ποσό απορρόφησης των ετών αυτών ανέρχονταν σε 378.800.000 φρ. χωρίς να υπολογίζονται οι προμήθειες και οι μεσιτείες που ανέρχονταν στα 25.000.000 φρ. (19). Επομένως το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι το ποσό της εκροής κεφαλαίων υπολείπεται αυτού της εισροής περίπου 50 εκ. φρ., το οποίο σημαίνει ότι το ελληνικό κράτος υπερχρεώθηκε, δέσμευσε τις πηγές εσόδων του, ταλαιπωρήθηκε στα διάφορα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια και κατέληξε στη χρεοκοπία και στον ταπεινωτικό Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο έναντι αντικρύσματος του ελπιβερού αυτού υπολόγου των 50 εκ. φράγκων.

Επειδή όμως μπορεί να υπάρξει κι ο αντίλογος, ο οποίος θα φρονεί ότι τα κεφάλαια που εισέρευσαν στην Ελλάδα αξιοποιήθηκαν, διεύρυναν την παραγωγική της βάση και τελικά αύξησαν το εθνικό προϊόν, πρέπει να αναφερθούν και συνολικά οι χρήσεις από την εισροή κεφαλαίων. Ο πρώτος σκοπός που τέθηκε από το ελληνικό κράτος για τα δάνεια, οι δαπάνες δηλαδή για τον πολεμικό εξοπλισμό, απορρόφησε το ποσό των 120.000.000 φρ. Ο δεύτερος σκοπός ο εκσυγχρονισμός δηλαδή του κράτους, απορρόφησε το ποσό των 100.000.000 φρ. και ο τρίτος σκοπός, η άρση δηλαδή της αναγκαστικής κυκλοφορίας το ποσό των 72.000.000 φρ. Το συνολικό ποσό των τριών αυτών βασικών πόρων απορρόφησης κεφαλαίων ονήλασε στα 292.000.000 φρ. (20). Αν τώρα σε αυτό το ποσό συνυπολογισθούν οι προμήθειες και μεσιτείες για τη σύναψη δανείων που ανέρχονταν στο ποσό

των 25.000.000 φρ. και το ποσό των 55.000.000 φρ. το οποίο χρησιμοποιήθηκε από το δάνειο του 1889 προς ουσσβεση των ομολογιών του δανείου του 1879 (21), τότε αεροίζεται ένα ποσό ύψους 372.000.000 φρ. Αν αφαιρέσουμε το ποσόν των 372.000.000 φρ. από το πραγματικό ποσό που εισήλθε στην Ελλάδα από τα δάνεια της περιόδου 1879-1893 και ανερχοταν στα 440.000.000 φρ. τότε υπολείπεται ένα ποσό ύψους 68.000.000 φρ. το μεγαλύτερο μέρος του οποίου καλυψε τις ανάγκες του τακτικού προϋπολογισμού, χρησιμοποιήθηκε δηλαδή για καθαρά καταναλωτικούς σκοπούς (22) (ΠΙΝ.22). Αν τέλος προσθέσουμε το ποσό που καταβλήθηκε από την υπηρεσία του δημοσίου χρέους και τις παροπινω χρήσεις του (378,8 + 372) τότε προκύπτει το ποσό των 750.000.000 φρ., το οποίο υπερβίνει κατά πολύ και το ονομαστικό κεφάλαιο των δανείων της περιόδου, το οποίο ανέρχονταν στα 630.000.000 φρ. Με τα δεδομένα αυτά και με τις εξωτερικές και εσωτερικές συνθήκες που επικρατούσαν η πτωχευση του 1893 ήταν φυσιολογική και υπήρχε, όπως προαναφέρθηκε, από τα μέσα της δεκαετίας του '80, αλλά μετακυλούσε από τις προσωρινές ενέργειες των ελληνικών κυβερνήσεων.

Η σχετική τώρα με τις αναφερθείσες δαπάνες αναφορά αποδεικνύει ότι το ελάχιστο μέρος των δανείων της περιόδου χρησιμοποιήθηκε για παραγωγικούς σκοπούς, καθώς όπως υπολογίζεται αντιπροσωπεύει το ποσό των 45.000.000 φρ., ποσοστό δηλαδή περίπου 6% του πραγματοποιηθέντος κεφαλαίου (23). Το μεγαλύτερο ποσό του πραγματοποιηθέντος κεφαλαίου χρησιμοποιήθηκε για στρατιωτικές δαπάνες, οι οποίες σιτιολογούνται από τις έκτακτες περιστάσεις που υπήρχαν την περίοδο αυτή. Η χρησιμοποίησι όμως αυτού του κεφαλαίου δεν ήταν απόλυτα ορθολογική, με αποτέλεσμα να

απατοληθούν χρήματα, αναγκαία για τις αναπτυξιακές ανάγκες του κράτους. Σημαντικό επίσης ποσό του παραχρηματοποιηθέντος κεφαλαίου από τα δάνεια της περιόδου απορρόφησε η κατασκευή σιδηροδρόμων και δημοσίων έργων. Η χρηματοδότηση της τεχνικό - οικονομικής υποδομής της χώρας από δανεισμό κρίνεται σωστή για λόγους κοινωνικής δικαιοσύνης, καθώς οι δαπάνες δε βαρύνουν αποκλειστικά μια γενιά και θεωρείται μέτρο κοινωνικής πολιτικής, επειδή συμβάλλει στην καταπολέμηση της ανεργίας. (24)

Η κατ' αρχήν συμφωνία της οικονομικής επιστήμης με τη λήψη δανείου για την κατασκευή δημοσίων έργων οριστικοποιείται και γίνεται τελική κότω από κάποιες βασικές προϋποθέσεις. Το κράτος, που συνάπτει δάνειο για δημόσια έργα, θα πρέπει να πετυχαίνει με αυτό την αύξηση των εσόδων του με τα οποία θα καλύψει τη δαπάνη ή θα πρέπει να εξασφαλίζει ποικίλα, αλλά οικονομικά οφέλη και ασταθμητά πλεονεκτήματα. Η δαπάνη κατά συνέπεια για τα δημόσια έργα και για την κατασκευή σιδηροδρόμων θα ήταν απόλυτα αιτιολογημένη, αν αυτά και στην κατασκευή τους και στη χρήση τους συνέβαλαν στη διεύρυνση της παραγωγικής βάσης του κράτους, στην αύξηση συνακόλουθο του εθνικού προϊόντος και της φορολογικής δυνατότητας, ώστε να καλυφθεί η δαπάνη και να αποπληρωθεί το δάνειο.

Παράλληλα, ο προγραμματισμός και ο σχεδιασμός των δημοσίων έργων θα έπρεπε να εξυπηρετούν τις ανάγκες της χώρας και να διανοίγουν δρόμους προς την οικονομική ανάπτυξη. Συγκεκριμένα η κατασκευή δημοσίων έργων και σιδηροδρόμων θα έπρεπε να στοχεύει στην εκβιομηχάνιση και τον εξασυγχρονισμό της χώρας. Οι προϋποθέσεις αυτές όμως δε φαίνεται να ισχύουν. Αντίθετα η κατασκευή σιδηροδρόμων δε λειτούργησε ως παράγοντας εκβιομηχάνισης του κράτους

με τις παρενέργειες της, όπως στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη την προηγούμενη περίοδο (25), καθώς το υλικό κατασκευής εισαγόταν αυτούσιο στο εξωτερικό και οι μηχανικοί του έργου ήταν ξένοι (26) με αποτέλεσμα να εξάγεται και συναλλαγμα στο εξωτερικό σε περίοδο κρίσης. Επίσης ο σχεδιασμός των σιδηροδρομικών γραμμών στις παράλιες κυρίως περιοχές λειτούργησε ανταγωνιστικά προς τη ναυτιλία με αποτέλεσμα να υπονομεύει ένα σημαντικό τομέα της ελληνικής οικονομίας και μάλιστα σε εποχή κρίσης στις θαλάσσιες μεταφορές (27). Συνεπώς τα δημόσια έργα και η κατασκευή σιδηροδρόμων δε λειτούργησαν ως αυθύπαρκτοι μηχανισμοί ανάπτυξεως του κράτους και δε συνέβαλαν στο μετασχηματισμό του ελλαδικού οικονομικού χώρου, ώστε να διευρυνθεί η παραγωγική βάση του κράτους και να αιτιολογηθεί η δαπάνη. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι μηδενίζουμε το έργο που έγινε στη δεκαετία του 1880, αντιθετα σε προηγούμενα κεφάλαια αναφέρεται αναλυτικά και κρίνεται ως σημαντικό, αλλά η κρίση αυτή δεν αναιρεί την προαναφερθείσα κριτική.

Ένα άλλο ζήτημα που απασχόλησε τις κυβερνήσεις την περίοδο αυτή και απορρόφησε σημαντικό μέρος των δανείων ήταν η άρση της ανογκαστικής κυκλοφορίας (28). Η τρίτη ανογκαστική κυκλοφορία στην Ελλάδα (29) θεσπίστηκε το 1877. Συγκεκριμένα με τη σύμβαση που υπογράφηκε μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των τραπεζών Εθνικής και Ιονικής στις 19 Ιουνίου 1877, η μεν Εθνική δάνεισε στο κράτος 14.000.000 δρχ., από τα οποία τα 7 σε μεταλλικά νομίσματα και 7 τραπεζικά γραμμάτια, η δε Ιονική δάνεισε επίσης στο κράτος 6.000.000 δρχ., από τα οποία 3 σε μεταλλικά και 3 σε τραπεζικά γραμμάτια. Η σύμβαση ανέστειλε από την επόμενη ημέρα της υπογραφής της (20

Ιουνίου) την εξαργύρωση των γραμματίων των δύο τραπεζών, Εθνικής και Ιονικής και έτσι θεσπίστηκε η αναγκαστική κυκλοφορία για τη μεν Ιονική μόνο στα Επτάνησα για τη δε Εθνική σε όλο το υπόλοιπο κράτος. Επίσης καθορίστηκε ότι καθ' όλη τη διάρκεια της αναστολής της εξαργύρωσης η Εθνική Τράπεζα δε θα έχει στην κυκλοφορία γραμμάτια περισσότερα από το ποσό των 49.000.000 δρχ. η δε Ιονική περισσότερο των 12.000.000 δρχ. Τέλος καθορίσθηκε η διάρκεια αναστολής για την εξαργύρωση των τραπεζικών γραμματίων μέχρι της οριστικής διευθέτησης του χρέους από την ελληνική κυβέρνηση προς τις τράπεζες, το οποίο ήταν 10.000.000 δρχ., σε μεταλλικά νομίσματα και 10.000.000 σε τραπεζικά γραμμάτια. Το χρέος αυτό της κυβέρνησης προς τις τράπεζες στη συνέχεια με νέα σύμβαση αυξήθηκε (30).

Η αναγκαστική κυκλοφορία θεωρήθηκε απ' όλες τις παρατάξεις της Βουλής ως νόσημα που έκριζε άμεσης θεραπείας και έγινε αντικείμενο σκέψεων και προβληματισμών από τους αρμόδιους, αναφορικά με τον τρόπο αντιμετώπισής του (31). Επειδή, όπως προαναφέρθηκε η αναγκαστική κυκλοφορία διετάρασσε την εμπορική κίνηση και γενικά την οικονομία της χώρας, προκλούσε οικονομικές κρίσεις και επέφερε μόνιμη απώλεια στο διεθνές εμπόριο. Η υποτίμηση της δραχμής και η συνακόλουθη υπερτίμηση του συναλλάγματος (32) ζημίωνε τους πάντες που είχαν να λαβαίνουν χρήματα από συμβάσεις που συναμολογήθηκαν πριν την έναρξη της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Το δημόσιο ζημιωνόταν, καθώς τα έσοδά του στηριζόταν σε φορολογικούς όρους, οι οποίοι δεν ήταν εύκολο να μεταβάλλονται και να τροποποιούνται ανάλογα με την εκάστοτε τιμή των τραπεζικών γραμματίων. Επίσης οι υπάλληλοι και οι συντοξισούχοι ζημιωνόνταν, καθώς μειώνεται η αγοραστική τους αξία, ως

επακόλουθο της πραγματικής μείωσης του μισθού και της σύντοξης, που προκύπτει από την υποτίμηση της δραχμής (33). Αν συγκρίνουμε τη ζημιά που υπέστησαν τα δημόσια και οι πολίτες, είναι σαφές ότι υπέρτερη είναι αυτή των πολιτών, επειδή το κράτος δεν προσαρμοσε τους μισθούς αναλόγα σε κάθε νομισματική κρίση και γ' αυτό κατηγορήθηκε ότι μέσω της αναγκαστικής κυκλοφορίας οσκούσε έμμεση φορολογία στους πολίτες. Ίέλος η σπουδή ότι η αναγκαστική κυκλοφορία χρησιμοποιήθηκε ή λειτουργήσε ως μέσο προστασίας της εγχώριας παραγωγής είναι σωστή, καθώς η υπερτίμηση του ξένου συναλλάγματος προκαλούσε αναπόφευκτα την αύξηση της τιμής των εισαγόμενων προϊόντων με αποτέλεσμα να μην μπορούν να ανταγωνισθούν τα ντόπια προϊόντα, τα οποία ήταν φθηνότερα. Ο έμμεσος αυτός προστατευτισμός προκάλεσε την αντίδραση των χωρών της Ευρώπης, οι οποίες πίεζαν την κυβέρνηση να λάβει μέτρα αντιμετώπισης του αθέμιτου ανταγωνισμού. Τα θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα του ιδιότυπου αυτού προστατευτισμού για την ελληνική οικονομία θα αναλυθούν στο επόμενο κεφάλαιο.

Οι ελληνικές κυβερνήσεις κάτω από την πίεση του εσωτερικού και διεθνούς παράγοντα προέβησαν σε αρκετές απόπειρες άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας και ομαλοποίησης της αγοράς, αλλά όλες ήταν λιγότερο ή περισσότερο ανепιτυχείς. Οι απόπειρες αυτές εστιασθηκαν στη σύναψη εξωτερικών ή εσωτερικών δανείων, ώστε να λάβουν το απαραίτητο ποσό για την εξόφληση του χρέους στις τρόπεζες και να αρθεί η αναγκαστική κυκλοφορία. Για το σκοπό αυτό συνήφθησαν τα δύο δάνεια, το εξωτερικό των 60.000.000 φρ. του 1879 και εσωτερικό των 21.000.000 φρ. του 1880, τα οποία δεν μπόρεσαν να δώσουν λύση στο

πρόβλημα. Η πιο αποφασιστική προσπάθεια άρσης της ονογοιστικής κυκλοφορίας, η οποία κινούταν ανοδικά, έγινε με τη συναψη του δανείου των 170.000.000 φρ. του 1884, το οποίο αν και εστιάσθηκε σχεδόν αποκλειστικά στην επίτευξη του προαναφερθέντος στόχου, δεν είχε τα ανσμενόμενα αποτελέσματα, καθώς η λύση που έδωσε ήταν προσωρινή και δε βοήθησε. Η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη πλήρωσε μεν το ρφειλόμενο χρέος στις τράπεζες που ανέρχταν στα 72.000.000 φρ. (34) και πέτυχε να αρθεί η αναγκαστική κυκλοφορία στο τέλος του 1884, αλλά η οικονομική πίεση προς το κράτος ήταν τέτοια που δεν άντεξε για πολύ χρόνο. Σχεδόν σε λιγότερο από χρόνο (19 Σεπτεμβρίου 1885) η κυβέρνηση επανέφερε την αναγκαστική κυκλοφορία συνάπτοντας δάνειο με τις τράπεζες, Εθνική - Ιονική και Ηπειροθεσσαλίας. Αυτή ήταν η τέταρτη αναγκαστική κυκλοφορία του ελληνικού κράτους (35), η οποία επρόκειτο να έχει μακρά διάρκεια, καθώς οι κυβερνήσεις εστίασαν πλέον τις προσπάθειες τους στον έλεγχο της κι όχι στην άρση της, επειδή διεπίστωσαν ότι η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας ξεπερνά το όρια της αντοχής της ελληνικής οικονομίας. Εξάλλου μια παρόμοια πολιτική προτάθηκε και στη Βουλή κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για την επικύρωση της σύμβασης του δανείου των 170.000.000 φρ., η οποία ως βασικό άξονα είχε τη διατήρηση της αναγκαστικής κυκλοφορίας μέσα σε κάποια όρια, τα οποία αποτρέπουν τις νομισματικές κρίσεις (36). Επομένως, ένα σημαντικό ποσό από το εισαγόμενο μέσω δανείων απέβη αναποτελεσματικό, καθώς δεν εξυπηρετήσε το σκοπό για τον οποίο προοριζόταν.

Όπως όμως και ο πρωθυπουργός Χ. Τρικούπης ισχυριζόταν σε μοκροσκελή τοποθέτηση του στη Βουλή κατά τη συζήτηση του προσηλαγιόμου του 1884 (37), η κυβέρνηση θεωρούσε

πρωτίστη ανάγκη την ταχεία άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Η εμμονή αυτή, κατά τους ίδιους ισχυρισμούς, εκπορευόταν από την εσωτερική πίεση της αγοράς, η οποία εξαιτίας της υπερτιμήσεως του ξένου συναλλάγματος ήταν σε δεινή θέση, επίσης από τις πληρωμές του κράτους σε μεταλλικό προς το εξωτερικό και τέλος και από αυτή τη διεθνή αγορά, η οποία διαπίστωνε ότι η αναγκαστική κυκλοφορία αποτελούσε ιδιότυπο προστατευτισμό των εγχωρίων προϊόντων. Αντίθετα ο ιδιότυπος αυτός προστατευτισμός δημιουργούσε μεγάλα προβλήματα στους Έλληνες εμπόρους, αλλά από την άλλη πλευρά βοηθούσε τα παραγόμενα αγροτικά προϊόντα της Ελλάδας, όπως το σιτάρι, τα οποία στο μεγαλύτερο μέρος τους παράγονταν από τα τσιφλίκια της Θεσσαλίας, που ιδιοκτήτες τους ήταν οι ομογενείς κεφαλαιούχοι. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το ότι οι ομογενείς κεφαλαιούχοι επηρέαζαν, αν δεν έλεγχαν, το τραπεζικό σύστημα της χώρας προκαλεί ερωτηματικά, για το κατά πόσο αυτοί ανυποχεύσαν για τις συνέπειες της αναγκαστικής κυκλοφορίας ή για το πόσο την επεδίωκαν. Η ύπαρξη του κύριου όγκου των κεφαλαίων τους στο εξωτερικό, η δυνατότητα μεταφοράς των κερδών τους στο εξωτερικό, όπως και η μετατροπή της δραχμής σε σκληρό νόμισμα, επίσης ο ιδιότυπος προστατευτισμός των προϊόντων από τα τσιφλίκια τους στη Θεσσαλία και τέλος τα χρηματιστηριακά παιχνίδια με τις νομισματικές κρίσεις, που τους απέφεραν κέρδη, αιτιολογούν τα ερωτηματικά για το ρόλο τους. (38) Από την αναφορά λοιπόν της αντιμετώπισης της αναγκαστικής κυκλοφορίας φαίνεται ότι το σημαντικό ποσό που διετεθή για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας χρέωσε την υπηρεσία του δημοσίου χρέους χωρίς το παρομικρό αντίκρουσμα στην οικονομική κατάσταση της χώρας.

Δ. Η συνολική αποτίμηση του εξωτερικού δανεισμού κατά την περίοδο 1879 - 93 αποκρυσταλλώνει κάποια στοιχεία, τα οποία χαρακτηρίζουν το γεγονός. Τα στοιχεία αυτά αν και αναφέρθηκαν και σε προηγούμενα κεφάλαια, θα πρέπει και εδώ να καταγραφούν συγκεντρωτικά, ώστε να σχεδισθεί ο πίνακας των εξωτερικών δανείων της χώρας την περίοδο αυτή. Η χρονική συγκυρία κατά την οποία οι ελληνικές κυβερνήσεις στράφηκαν στον εξωτερικό δανεισμό προσδοκώντας τη χρηματοδότηση της αναρθωτικής προσπάθειας του κράτους ήταν μεν ευνοϊκή για τη λήψη δανείου, αλλά δεν άφηνε περιθώρια ισχυρής διαπραγμάτευσης για τους όρους αυτών. Και αυτό οφείλονταν στη μειωμένη δημόσια πίστη του ελληνικού κράτους, στην ασταθή οικονομία του και στις συνεχείς νομισματικές κρίσεις, που το ταλαιπωρούσαν. Η μη παραγωγική χρήση των ληφθέντων δανείων από τις κυβερνήσεις συμπληρώνει την εικόνα του δανεισμού. Τα εξωτερικά δάνεια της περιόδου επομένως χαρακτηρίζονται ως επαχθή, για τους όρους σύναψης, ως υπερμεγέθη, για το μέγεθός του, το οποίο ξεπέρασε τη δανειακή δυναμικότητα της χώρας, ως μη παραγωγικά, για τη χρήση τους, και τέλος χωρίς ιδιαίτερη φειδώ, για το συντομο χρονικό διάστημα, που πραγματοποιήθηκαν. Το αποτέλεσμα ήταν η υπερβόρυνση της υπηρεσίας του δημοσίου χρέους να υπερβεί τις δυνατότητες διαχείρισης από το ελληνικό κράτος, το οποίο μετακυλούσε τη χρεοκοπία με την τακτική της σύναψης νέων δανείων προς εξυπηρέτηση ετησίων τόκων και χρεωλυσίων προγενεστέρων δανείων με συνέπεια την επιτόχυνση της επιβόρυνσης της υπηρεσίας του δημοσίου χρέους. Είχε δημιουργηθεί στην ουσία ένας φαύλος κύκλος που δεν κατέληγε ποτέ στο αλλού, παρά μόνο στη χρεοκοπία του κράτους, η οποία όπως προαναφέρθηκε, πλησιάζει από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 στην Ελλάδα.

Η μη παραγωγική διαχείριση των δανείων σε συνδυασμό με τους επαχθείς όρους σύναψης αυτών είχε ως αποτέλεσμα οι εκροές κεφαλαίων από την Ελλάδα να υπερβαίνουν τις εισροές να διαταράσσεται το ισοζύγιο πληρωμών και να αυξάνει διαρκώς το έλλειμμα των προϋπολογισμών, το οποίο από τα μέσα της δεκαετίας του 1880 ξεπερνούσε το 1/3 των τακτικών εσόδων του κράτους. Οι αριθμοί που παρουσιάστηκαν αποδεικνύουν, ότι η εισροή κεφαλαίων κατά την περίοδο 1879 - 1893 στο ελληνικό κράτος μέσω του εξωτερικού δανεισμού δεν οδήγησε στην παραγωγική αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών του κράτους, ούτε στην εκβιομηχάνισή του, με αναπόφευκτο αποτέλεσμα την μεσοπρόθεσμη ισχυρότερη κεφαλαιακή εκροή και τη μακροπρόθεσμη υπανάπτυξη της αυτόνομης ανάπτυξης του κράτους. Το ελληνικό κράτος αναγκάστηκε εκ των πραγμάτων να αποδεχθεί την κατάργηση μέρους της διοικητικής του ανεξαρτησίας και συνακόλουθα και της πολιτικής, καθώς απέκτησε συνεκτικούς δεσμούς τέτοιους με το ευρωπαϊκό κεφάλαιο, δεσμούς δηλαδή οικονομικής ανάγκης, ώστε αυτοί ευκολα να μετατραπούν σε δεσμούς εξάρτησης. Τέλος, η αποτίμηση του εξωτερικού δανεισμού θα ήταν ανολοκλήρωτη αν δεν κατέληγε στις άμεσες επιπτώσεις αυτού στην κοινωνία.

Η εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους είχε ως αναπόφευκτη συνέπεια την αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης και καθώς τα δάνεια δε συνέβαλαν ανάλογα στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος και δε διευρύνθηκε η βάση της φορολογίας, η κατάσταση αυτή συμπύκνωσε τις χαμηλές εισοδηματικές τάξεις, επειδή οι φόροι ήταν έμμεσοι. Συνυπολογιζόμενης και της αναγκαστικής ευκαλοφορίας, η οποία λειτουργούσε ως έμμεση φορολογία μειώνοντας τους μισθούς και τις συντάξεις

συμπεραίνουμε ότι δικαιολογημένα προηγήθηκαν έντονες διαμαρτυρίες και προτάθηκε το σύνθημα "κάτω οι φόροι". το οποίο αφαίρεσε και προσωρινά την εξουσία από τον Χ. Τρικούπη το 1885. Η προσπάθεια του Τρικούπη να μην αποθαρρύνει τους υποψηφίους επιχειρηματίες - επενδυτές, είτε ομογενείς είτε αυτόχθονες, τον οδήγησε σε αντιφατική φορολογική πολιτική. Από τη μια πλευρά επεδίωκε την αύξηση των φορολογικών του εσόδων και από την άλλη οι κάτοχοι του φορολογήσιμου πλούτου ήταν σχεδόν αφορολόγητοι, καθώς ο Τρικούπης δεν τόλμησε ποτέ να θίξει τους άμεσους φόρους. Το αποτέλεσμα αυτής της φορολογίας ήταν να εξαντλήσει τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα, καθώς οι φόροι στην Ελλάδα του 1886 αντιπροσώπευαν το υψηλό ποσοστό του 30% του εθνικού εισοδήματος (ΠΙΝ.6). Ο Βλάσης Γαβριηλίδης, φίλος και οπαδός του Τρικούπη θα παραδεχθεί ότι "οι φόροι εβαρύνθησαν τόσον ώστε αφήρεσαν από τον εργοτήν το ψωμί, το φώς, το λάδι, την ζάχαριν, τα ρούχα, αυτά τα είδη πρώτης ανάγκης και τα μέσα αναπτύξεώς του". (39)

Η αύξηση της φορολογίας είχε ως επακόλουθο την αύξηση των τιμών καθώς η φορολογία ήταν κυρίως έμμεση και ενσωματωνόταν στις τιμές. Η ύψωση των τιμών με τη σειρά τους δημιούργησαν πληθωριστικές πιέσεις στην οικονομία με αποτέλεσμα τη μείωση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών και των αγροτών. Οι συνθήκες ζωής των χαμηλών αυτών εισοδηματικών στρωμάτων διαρκώς χειρότερευαν και στην προοπτική μιας ανάπτυξης που δεν ερχόταν, το βιοτικό τους επίπεδο είχε πέσει κάτω από τα όρια αντοχής. Η κατάσταση του αγροτικού κόσμου στις μεγάλες πεδινές περιοχές της Θεσσαλίας και της Αρτας ήταν μεσαιωνική. Το ίδιο συνέβαινε και με τους μισθωτούς και με τους εργάτες της νεοειστατής βιομηχανίας. Μάλιστα στις αγροτικές

αναταραχές προστίθενται τώρα και οι εργατικές με τις πρώτες απεργίες στη Συρο (1889) και στο Λαύριο (40). Η οικληρή κοινωνική πολιτική του Χ. Τρικοώπη και η συμπίεση του πληθυσμού δεν σπέφερε κανένα θετικό αποτέλεσμα ανεξάρτητα από τις προθέσεις του πρωθυπουργού, καθώς το εθνικό αυτό πλεόνασμα που μεταφερόταν μέσω της φορολογίας στο κράτος δε λειτουργήσε υπέρ της ανορεωτικής προσπάθειας του ελληνικού κράτους, αλλά στο μεγαλύτερο μέρος του έγινε αντικείμενο κερδοσκοπίας και μεταφέρθηκε στο εξωτερικό. Μέρος μόνο αυτού του πλεονάσματος αναλώθηκε σε παραγωγικούς σκοπούς και στην κατασκευή τεχνικό - οικονομικής υποδομής της χώρας.

Ε. Από την παράθεση των στοιχείων και των σκέψεων σχετικά με την αποτίμηση του εξωτερικού δανεισμού της Ελλάδας κατά την περίοδο 1879 - 1893, προκύπτει ένα ερώτημα, στο οποίο οφείλουμε να δώσουμε μια σπάντηση κλείνοντας το κεφάλαιο της αποτίμησης. Το ερώτημα, που πλανιέται είναι, γιατί οι ξένοι κεφαλαιοώχοι έδειχναν προθυμία να δανείζουν ένα κράτος, που στο παρελθόν είχε υποστεί δύο πτωχεύσεις, η δημόσια πίστη του ήταν επομένως χαμηλή και τα οικονομικά του δεν παρείχαν στοιχεία φερεγγμότητας για την σπόσβεση ή την τακτική εξυπηρέτηση των δανείων. Η σπάντηση στο ερώτημα αυτό όχι μόνο δεν μπορεί να είναι πλήρης και αποκλειστική, αλλά θα είναι κατά προσέγγιση και μερικές φορές υποθετική, επειδή αφενός δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για να φωτίσουν το ερώτημα και αφετέρου οι προθέσεις των διεθνών χρηματιστών και των κέντρων κεφαλαίου δεν είναι πάντοτε διαφανείς και αναγνώσιμες, καθώς πολλές φορές κάτω από πολυπλοκούς τεχνικούς όρους υποκρύπτουν την πραγματική εικόνα των προθέσεων και των επιδιώξεών τους. Ο Α. Ανδρεάδης (41)

στην προσπάθεια του να σπαντήσει στο ερώτημα επικαλείται τρεις λόγους. Κατά πρώτο, ανασφέρει την εμπιστοσύνη των ξένων προς το πρόσωπο του Τρίκουπη. Το επιχείρημα αυτό πάσχει γιατί αφενός το κεφάλαιο δε βασίζεται σε τέτοιους λόγους όταν οι οικονομικές συνθήκες της χώρας δε διασφαλίζουν το χρήμα του και αφετέρου γιατί οι ξένοι δε δάνεισαν το ελληνικό κράτος μόνο επί κυβερνήσεων Τρίκουπη. Ο δεύτερος λόγος που ανασφέρει ο Ανδρεάδης είναι η περίεργη έλξη που σκαούν γενικά τα επισφαλή χρεόγραφα. Ο λόγος αυτός δεν μπορεί να στηριχθεί και να αιτιολογηθεί με βάση την επιστήμη της οικονομίας ή την κοινή λογική, αλλά θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί η ψυχολογία. Ο τρίτος λόγος είναι και ο πιο σημαντικός, καθώς ο Ανδρεάδης υποστηρίζει ότι οι κεφαλαιούχοι παρακινήθηκαν να δανείσουν χρήματα στην Ελλάδα, επειδή οι τόκοι ήταν υψηλοί σε αυτή, συγκριτικά με τις χώρες τους. Αυτή πράγματι είναι η αιτία που παρακίνησε τους δανειστές της Ελλάδας, αλλά είναι ο αναγκαίος όρος και όχι επαρκής. Καθώς η πρόθεση των δανειστών υπήρξε, εξαιτίας των υψηλών τόκων στην Ελλάδα, αλλά παράλληλα έπρεπε να υπάρξουν και τα μέσα, τα οποία θα διασφάλιζαν τα κεφάλαιά τους, σε μια αποδεδομένη επισφαλή οικονομία, όπως της Ελλάδας. Εξάλλου ο λόγος αυτός και μόνος δεν μπορεί να σταθεί, επειδή ανεξάρτητα από τις ευνοϊκές προϋποθέσεις δανεισμού που πρόσφερε η Ελλάδα ή οποιοδήποτε άλλο κράτος δε θα παρακινούσε κανέναν κεφαλαιούχο, αν δεν υπήρχαν και άλλα μέσα και άλλες στοχεύσεις, όπως ο έλεγχος των πλουτοπαραγωγικών πηγών του κράτους. Επομένως ο τρίτος λόγος που παραθέτει ο Ανδρεάδης ευσταθεί ως αρχική επιλογή των κεφαλαιούχων να εξάγουν τα κεφάλαιά τους σε προνομιακές αγορές, καθώς στις χώρες τους οι συνθήκες μετατράπηκαν και η αγορά κεφαλαίων δεν ήταν προνομιακή.

όπως αυτή της προηγούμενης περιόδου, του τρίτου τεταρτίου δηλαδή του 19ου αι. Δεν ευστοθεί όμως έτσι όπως παρατίθεται ως ο μοναδικός λόγος.

Προβάλλεται επίσης, με τρόπο όχι ξεκάθαρο ο λόγος ότι οι δανειστές δεν είχαν γνώση των οικονομικών του ελληνικού κράτους και γι' αυτό έδειχναν προθυμία να δανεισουν. Οι ελληνικές κυβερνήσεις δηλαδή "κατασκεύαζαν" παραπλανητικά οικονομικά στοιχεία, δημοσίευαν ψεύτικες εκθέσεις και παρείχαν διαφορετική οικονομική εικόνα στο εξωτερικό με σκοπέλεσμο να εξαπατούν τους "κουτόφραγκους" χρηματιστές κεφαλαιούχους και να τους απασπούν χρήματα. Έτσι λοιπόν ο E. Thery (42) μιλώντας για τα τελευταία δάνεια, πριν τη χρεοκοπία του 1893, κατηγορεί τους αναδόχους τραπεζίτες για "υπερβολική ελαφρότητα", που έδειξαν δανείζοντας ένα κράτος υπό πτώχευση. Επίσης ο Paul Leroy Beaulieu (43) το 1897 έγραφε ότι χάρη στα κεφάλαια που αρπάχθηκαν (arraches) από τους μικρούς αποταμιευτές της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας, μπόρεσε η Ελλάδα να φτιάξει σιρότο, στόλο, σιδηροδρόμους και δρόμους. Οι όροι και οι εγγυήσεις των δανείων της περιόδου όπως προαναφέρθηκαν, δε φαίνεται να οδηγούν στην άποψη, ότι αρπάχθηκαν κεφάλαια, δηλαδή ζημιώθηκαν οι δανειστές και επωφεληθηκε το ελληνικό κράτος, με τρόπο μάλιστα ληστρικό, όπως τουλάχιστον ερμηνεύεται το ρήμα "αρπάζω".

Η άποψη αυτή υπερβαίνει και τα όρια της υπερβολή παρά τις όποιες απόψεις (44), που την αμβλύνουν. Η καταδολίευση των δανειστών δεν είναι ισχυρό επιχείρημα, το οποίο μπορεί να αντέξει για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος λόγος είναι εμπειρικός και κατά κάποιο τρόπο κινείται στα όρια της κοινής λογικής και λέει ότι οι μηχανισμοί και οι

διασυνδέσεις του διεθνούς κεφαλαίου αποκλείουν τη δολιευση του και μάλιστα από μια χώρα που μόλις εμφανιζόταν στο διεθνές οικονομικό προσκύνιο. Ο δεύτερος λόγος είναι περισσότερο αποδεικτικός και λέει ότι οι δανειστές του ελληνικού κράτους, πριν συνομολογήσουν τα δάνεια, είχαν στα χέρια τους εκθέσεις εμπειρογνομώνων που έδειχναν την πραγματική εικόνα της δημόσιας οικονομίας της Ελλάδας, ώστε οι κεφαλαιούχοι να μη στηρίζονται αποκλειστικά στις πληροφορίες των Ελλήνων κυβερνώντων.

Η έκθεση για παράδειγμα του Ορατίου Rumbold (45) από την οποία παρατίθεται και ο πίνακας θ, αναφέρει την οικονομική κατάσταση που βρισκόταν το ελληνικό κράτος το 1885, δείχνει ότι οι δανειστές δεν αρκούνταν στα στοιχεία που τους παραχωρούσαν οι ελληνικές κυβερνήσεις, αλλά είχαν και άλλα από τις εκθέσεις των εμπειρογνομώνων. Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκεται η έκθεση του οικονομικού ακολουθού της αγγλικής κυβερνήσεως Law, για τα οικονομικά της Ελλάδας, η οποία είχε παρσδοθει στον υπουργό Εξωτερικών της Αγγλίας (46). Επίσης η έκθεση του Γάλλου ακολουθού Roux, η οποία κατέληξε σε ορνητικά συμπεράσματα για την οικονομική κατάσταση του κράτους και ιδιαιτέρα για το νομισματικό ζήτημα και στην οικονομική επάρκεια της χώρας, να εκπληρώσει στο σκέραια τις υποχρεώσεις της σε χρυσό (47). Τέλος θα πρέπει να αναφερθούν και οι μη αναλυτικές επιστολές των πρέσβων προς τις χώρες τους, όπου καταγράφουν τη δύσκολη οικονομική κατάσταση της Ελλάδας την εποχή εκείνη (48). Όλες αυτές οι εκθέσεις και οι επιστολές είχαν τον προφανή σκοπό να διαφωτίσουν και να προστατεύσουν τους δανειστές του ελληνικού κράτους. Δεν ήταν άγνωστη επομένως η οικονομική κατάσταση της χώρας στους δανειστές, γεγονός που βεβαιώνει και ένας έγκυρος οικονομικός παράγοντας της εποχής, ο υποδιοικητής

της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, Ι.Α. Βαλαωρίτης (49). Είναι λογικό να καταλήξει λοιπόν κάποιος ότι η αποψη για την καταδολίευση των δανειστών από το ελληνικό κράτος δεν μπορεί να σταθεί ή τουλάχιστον δεν μπορεί να σταθεί ως αίτιο του δανεισμού της Ελλάδας.

Αποκλειομένης κατά συνέπεια της περίπτωσης καταδολίευσης των τραπεζών, η απάντηση στο ερώτημα, με τις όποιες επιφυλάξεις που αναφέρθηκαν, θα πρέπει να αναζητηθεί αλλού. Η απάντηση αυτή δεν περιέχει ένα και μοναδικό αίτιο, αλλά συνδέεται με τρεις λόγους, που ο ένας αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του άλλου. Συγκεκριμένα η αρχική επιλογή των κεφαλαιούχων να δανείσουν την Ελλάδα οφείλεται στις δυσκολίες απορρόφησης των κεφαλαίων στις χώρες τους κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. και στο υψηλό επιτόκιο που προσέφερε η Ελλάδα, το οποίο συγκριτικά με τις χώρες τους ήταν 3 ή 4 φορές μεγαλύτερο στις πραγματικές του τιμές (50). Επομένως η πρόθεση υπήρξε εξ ανάγκης, αλλά από την πρόθεση μέχρι την υλοποίηση του δανεισμού έπρεπε να επιβληθούν τέτοιοι όροι στις διαπραγματεύσεις, ώστε οι κεφαλαιούχοι να διασφαλίσουν τα κεφάλαιά τους. Η επιδίωξη αυτή των κεφαλαιούχων θεμελιώνει και το δεύτερο λόγο, καθώς η σύναψη των δανείων της περιόδου, όπως είδαμε έγινε με τέτοιους όρους κι εγγυήσεις προς το ελληνικό κράτος, ώστε να ελαχιστοποιούνται οι κίνδυνοι, η αβεβαιότητα και η ανησυχία για τα κεφάλαια ή και αρκετές φορές να μηδενίζονται. Όταν οι καθορές εισπράξεις των μονοπωλίων, που δόθηκαν ως εγγύηση για το δάνειο του 1887, ανέρχονταν σε 8.000.000 δραχ. περίπου και η ετήσια υπηρεσία του δανείου απαιτούσε ποσό ύψους 6.000.000 δραχ. θα αναρωτιέται κανείς, ποιον κίνδυνο μπορούσαν να διατρέξουν οι δανειστές. Επίσης όταν για προκαταβολή 35.000.000 φρ.

προς το ελληνικό κράτος, σύμφωνα με τη σύμβαση του δανείου του 1884. οι δανειστές παρακράτησαν ομολογίες διπλασίου αντικρύσματος της προκαταβολής και σε ευνοϊκή έκδοση τριπλασίου, τότε είναι βέβαιο, ότι οι δανειστές δεν έπρεπε να διστάζουν να δανείσουν το ελληνικό κράτος, καθώς το δάνειο ήταν μια κερδοφόρα γι' αυτούς επιχείρηση και κατά το μέγιστο διασφαλισμένη. Από την άλλη όμως πλευρά οι επσχεείς όροι της συναψης των δανείων ενείχαν τα σπέρματα της χρεοκοπίας του ελληνικού κράτους και αυτό έπρεπε να το γνωρίζουν οι δανειστές. Αν και είχαν όμως γνώση των πραγμάτων συνέχιζαν να δανείζουν με παρόμοιους όρους και να επιταχύνουν την πορεία της χρεοκοπίας. Οι πράξεις τους φαινομενικά δε συμβάδισαν με τη σωστή επιχειρηματική δράση, καθώς κάποιος νουνεχής επιχειρηματίας που αντιλαμβάνεται, ότι αυτός που του οφείλει βρίσκεται σε δύσκολη θέση, προκειμένου να απωλέσει όλα τα χρηματά του από την πιθανή χρεοκοπία του οφειλέτη, προσπαθεί να του παράσχει κάποια βοήθεια με διάφορες ελαφρύνσεις μέχρις ότου ανακάμψει. Εκτός αν η χρεοκοπία του οφειλέτη βοηθεί το δανειστή (κατάσχεση ακίνητης περιουσίας, εργοστασίου κ.α.) οπότε όχι μόνο δεν το βοηθεί, αλλά με διάφορους τρόπους επιταχύνει την χρεοκοπία του. Η παραπάνω σκέψη υποθέτει και τον τρίτο λόγο της προθυμίας των κεφαλαιούχων να δανείζουν μια υπερχρεωμένη οικονομία, όπως αυτής της Ελλάδας.

Οι χρηματιστηριακοί κύκλοι γνώριζαν την υπερχρέωση της ελληνικής οικονομίας και επίσης τη βραχυπρόθεσμη προοπτική της χρεοκοπίας της και ανέμεναν με μακροπρόθεσμο στόχο να θέσουν κάτω από τον ολοκληρωτικό τους έλεγχο το μηχανισμό των κρατικών εισπράξεων του κράτους, στόχο τον οποίο πέτυχαν πλήρως με την εφαρμογή

του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ). Η επίτευξη του στόχου αυτού θα μπορούσε να καθορίσει και τον έλεγχο της ανάπτυξης του ελληνικού κράτους, καθώς τα δάνεια που παρέχονται από το εξωτερικό επιτρέπουν μεσοπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα στο αλλοδαπό κεφάλαιο να εκμεταλλεύεται την οφειλέτιδα χώρα και να επηρεάζει όχι μόνο την οικονομική, αλλά την πολιτική και κοινωνική ζωή αυτής (51). Επομένως με φανερούς ή παρασκηνιακούς τρόπους το διεθνές κεφάλαιο έθετε ως στόχο την ανοιχτή και άμεση παρέμβαση στην οικονομική ζωή της χώρας εισπράττοντας το πλεόνασμά της. Το σχέδιο των κεφαλαιούχων, ξένων και ομογενών ήταν η δημιουργία μιας "Κρατικής Τράπεζας", η οποία θα είχε δικαίωμα ελέγχου και είσπραξης των δημοσίων εσόδων και θα αναλάμβανε τη συνολική διαχείριση του δημοσίου χρέους από το εξωτερικό (52). Αυτό το μεγαλείβολο σχέδιο επιχειρήθηκε το 1892, λίγους μήνες πριν από την πτώχευση του ελληνικού κράτους, από τον Ελληνογάλλο χρηματιστή Βλαστό, υποδιευθυντή του γαλλικού χρηματιστικού ομίλου "Comptoir d' Escompte", γνωστά από τη συμμετοχή του στα δάνεια της περιόδου, και του Α. Συγγρού με τις τράπεζες Κων/πόλεως και Ηπειροθεσσαλίας. Η "Κρατική Τράπεζα", με ονομαστικό κεφάλαιο 50.000.000 φρ. είχε ως στόχο να απορροφήσει όλα τα τραπεζικά ιδρύματα της χώρας και να μονοπωλήσει τα οικονομικά έργα, κατά το πρότυπο της "Γερμανικής Αυτοκρατορικής Τράπεζας", μέσω της οποίας οι Άγγλοι χρηματιστές έλεγχαν το σύνολο των εισπράξεων του γερμανικού κράτους (53).

Το Μάρτιο του 1893 όταν η χώρα βρισκόταν σε ιδιαίτερα άσχημη κατάσταση, η προσπάθεια του Χ. Τρικούπη να συνάψει νέο εξωτερικό δάνειο για να μετακυλήσει την κρίση, προσέκρουσε στις απαιτήσεις και στους όρους των δανειστών βάσει του παραπάνω σχεδίου. Ούτε όμως ο Χ. Τρικούπης που

παραιτήθηκε απρόκτος τον Απρίλιο του 1893, ούτε ο Θ. Δηλιγιάννης τόλμησαν να υπογράψουν ένα δάνειο με τόσο υποδουλωτικούς και εξευτελιστικούς όρους. Επομένως το σχέδιο των κεφαλαιούχων, όπως τουλάχιστον σχεδιάσθηκε, δεν πέτυχε, αλλά όμως έγιναν σαφείς οι προθέσεις τους.

(54)

Ο στόχος όμως του διεθνούς κεφαλαίου να θέσει υπό έλεγχο τις πλουτοπαραγωγικές πηγές, όχι μόνο της Ελλάδας, αλλά και των υπολοίπων χωρών της περιφέρειας, ώστε να εισηγρήσει τις προσόδους και να διαχειρίζεται τα πλεονάσματα, επετεύχθη σε όλες τις χώρες της βαλκανικής με τη θέσπιση του οικονομικού ελέγχου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1911, στη Σερβία το 1895, στη Βουλγαρία το 1902 και ως γνωστό στην Ελλάδα το 1898. Η χρεοκοπία της Ελλάδας και η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου επηρέασε τον τύπο ανάπτυξης του ελληνικού κράτους με τρόπο που θα αναφέρουμε στη συνέχεια.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εξερτζόγλου Χ., "Τα εσωτερικά ελληνικά δάνεια, 1862 - 1876: Η τοποθέτησή τους στην Κωνσταντινούπολη", στα Ιστορικά, τεύχος 5, Δεκ. 1985, σ.σ. 309-312.
2. Δερτιλής Π., "Το δημόσιον χρέος ...", σελ.113.
"Εις το κυμαινόμενον χρέος περιλαμβάνεται πάσα βραχυπρόθεσμος οφειλή του δημοσίου ταμείου προς τρίτους, ως προκαταβολαί ξένων κυβερνήσεων προς το δημόσιον, προκαταβολαί δανείων, τα διαθέσιμα κεφάλαια νομικών προσώπων εν τω δημοσίω ταμείω, μεταξύ των οποίων είναι δυνατόν να είναι πιστώσεις τραπεζών προς το δημόσιον ή και ακόμα φορολογικά γραμμάτια ...".
3. Βλέπε τους σκοπούς των τριών τελευταίων δανείων της περιόδου 1879 - 93 στο τρίτο κεφάλαιο που αναφέρεται στο κάθε δάνειο χωριστά.

4. Παγναδής Γ., "Η Εθνική εξάρτησις ... ",
σελ. 138-142, σχετικό με τον
Διεθνή Οικονομικό Ελεγχό.

Στασινόπουλος Κ., Η Ιστορία της Εθνικής
Τραπέζης της Ελλάδος 1891 -
1966, Αθήνα 1966, σελ. 85
ε.κ.

5. Λερτιλής Π., "Το δημόσιον χρέος ... ",
σελ. 392 όπου αναφερόταν τα
μη νόμιμα μέσα μείωσης του
δανειακού βάρους.

6. Ανδρεάδης Α., "Εργα", τόμος Β', σελ. 384.
Αναφέρεται στους λόγους της
ανεπαρκούς αποδόσεως των
φόρων και φέρει ως
παράδειγμα τον πίνακα
ψήφισης και λειτουργίας των
φόρων του Cheston (βλ.
ΠΙΝ.7).

*Χουμονίδης Β.Α., "Οικονομική Ιστορία της
Ελλάδας από της ανεξαρτησίας
μέχρι του έτους 1935", σελ.
126, εκδόσεις Σμηλτίας,
1986.

7. GREEK CONSULAR REPORTS, British Foreign office,
Annual Series, 1889 - 1910
(include Law's Report,

Written before Greece's submission to the international Financial Commission).

8. Βλ. κεφάλαιο Δεύτερο της ίδιας εργασίας με τίτλο "Ο διακανονισμός του εξωτερικού χρέους της Ελλάδας το 1878".
9. Βλ. κεφάλαιο Πρώτο της ίδιας εργασίας με τίτλο "Διεθνές πλαίσιο".
10. Βλέπε "Ο Διακανονισμός" του εξωτερικού χρέους της Ελλάδας το 1878".
11. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 31, 14/12/1883, σελ. 414 (αγόρευση του βουλευτή Καραπάνου) και 484 - 485 (αγόρευση του βουλευτή Θ. Δηλιγιάννη).
Περιοδ., Οικονομική επιθεώρησης, φ. 129/1883, σελ. 35
12. Δερτιλής Π., "Το δημόσιον χρέος ...", σελ. 265. "Ότε τα νομίσματα υπερτιμήθησαν, ηγέρεθσαν αμφοιβητήσας περί την ισχύον των ρητρων εις χρυσόν. Είναι γνωστή η διαφορά περί το νόμισμα πληρωμής των

σερβικών δανείων, ως και των
βραζιλιανών δανείων, αιτίες
ήκησαν προς λύσιν ενώπιον
του διαρκούς δικαστηρίου της
διεθνούς δικαιοσύνης της
Χάγης".

13. Το δ' δάνειο του 1887

στο τρίτο κεφάλαιο της ίδιας
εργασίας χρησιμεύει ως
παράδειγμα. Η ελληνική
κυβέρνηση διέθεσε οριστικά
(ferme) στους δανειστές
ολόκληρο το δάνειο,
λαμβάνοντας 337 δρχ. για
κάθε ομολογία ονομαστικής
αξίας 500 δρχ. Οι δανειστές
εξέδωσαν αμέσως το δάνειο
και καρπώθηκαν την παροπλυνω
διαφορά, που ήταν 15.660.000
δρχ. έναντι 270.000
ομολογιών.

14. Δερτιλής Π.,

"Το δημόσιον χρέος ...",
σελ 156,

15. Οι εγγυήσεις του κάθε

δανείου παρατίθενται στο
τρίτο κεφάλαιο της ίδιας
εργασίας, στην εξέταση κάθε
δανείου χωριστά.

16.Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 31,
14/12/1883, σελ. 404
(κριτική του Χ. Τρίκουπη για
την προκαταβολή του δανείου
των 120.000.000 φρ.) σελ.
478 (κριτική του Β.
Δηλιγιάννη για την
προκαταβολή του δανείου
170.000.000 φρ.)

17.Δερτιλής Π.,

"Το δημόσιον χρέος ...",
σελ. 226.

"Κατ' ουδένα όμως τρόπον η
υπηρεσία των ηγγυημένων
δανείων δύναται να έχη
προτεραιότητα έναντι της
ικανοποιήσεως των
απαραιτήτων δαπανών διά τη
λειτουργίαν ουσιωδών
δημοσίων υπηρεσιών του
κράτους, διότι κατά την
θεμελιώδη αρχήν της
αυτοσυντηρήσεως των κρατών,
ταύτα έχουν πρώτιστον
καθήκον να εξασφαλισθούν
κατά πρώτον λόγον διά την
κανονικήν λειτουργίαν του
κράτους".

18.Βλέπε για παράδειγμα

το άρθρο 10 της σύμβασης του δανείου των 170.000.000 φρ. το οποίο μεταξύ άλλων αναφέρει:

"Η ελληνική κυβέρνηση θέλει να πληρώσει εις τας συμβαλλόμενας τράπεζας, λόγω αποζημιώσεως εξόδων της δημοσίας εγγραφής κ.λπ., φρ. 2.300.000. (Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συνεδρ. 9, 15/11/1883, σελ. 36).

20.Ανδρεάδης Α.,

"Η ιστορία των εθνικών δανείων", Αθήνα 1904, σελ. 21 κ.ε., όπου αναφέρεται η χρησιμοποίηση των δανείων κατά την περίοδο 1879 - 1893.

21.Εφημερίς των συζητήσεων

της Βουλής, συνεδρ. 26, 24/11/1889, σελ. 327, "Διά το δάνειον των 60.000.000 φρ. πληρώθησαν 2.185.000 λ. στ."

22.Για παράδειγμα βλέπε

την έκθεση του διευθυντή του Γενικού Λογιστηρίου του κράτους τον Απρίλιο του 1885, όπου σαφώς αναφέρονται ποσά που καλύπτουν τακτικές

ανάγκες του προϋπολογισμού του κράτους.

(Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συνεδρ. 7, 15/5/1886, σελ. 320).

23. Ανδρεάδης Α.,

"Η ιστορία των εθνικών δανείων", σελ. 26. Το ποσοστό χρήσης των δανείων της περιόδου 1879 - 93 για παραγωγικούς σκοπούς ανέρχονταν στο 6%.

24. Δερτιλής Π.,

"Το δημόσιον χρέος ...", σελ. 49 κ.ε.

25. Παπαγιαννάκης Α.,

"Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι", Αθηνά 1982, σελ. 88 (σιδηροδρομική πολιτική του Χ. Τρικούπη) σελ. 205 (για το ζήτημα της μεταλλουργικής βιομηχανίας).

26. Martin, F.F.,

"Greece of the twentieth Century", London 1913, σελ. 201, "Οι ξύλινες τραβέρσες που μπαίνουν ανάμεσα στις σιδηροτροχιές εισάγονταν επίσης όλες από το εξωτερικό, παρά την προφανή

- δυνατότητα που υπήρχε στην να κατασκευαστούν στην Ελλάδα".
- Dekin D., "The Unification ... ", σελ. 146.
 "Οι μηχανικοί που εργάστηκαν για την κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου της Ελλάδας ήταν Γάλλοι και Ελβετοί".
- Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συνεδρ. Β, 12/11/1883, σελ. 30 αγόρευση Χ. Τρικούπη
 "Ο χάρτης είναι ήδη πλήρης και εν αυτό κεκαραγμένη η γραμμή του σιδηροδρόμου, εγένετο δε ο προσδιορισμός η περιγραφή και η εκτίμησις των έργων παρά μηχανικών τους οποίους η γαλλική κυβέρνηση παρεχώρησεν εις την υπηρεσίαν της Ελλάδος και οίτινες ειργάσθησαν ενταύθα μετά ζήλου ... "
27. Δερτιλής Γ., "Κοινωνικός μετασχηματισμός ... ", σελ. 79 - 80.
28. Δεμσθός Ζ., Καλαφάτης Θ., Σακελλαρόπουλος Β., "Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα, 1880 - 1930", Εκδ. Βεμέλιο, Αθήνα 1991, Σελ. 12

Β. Κολαφάτης "Με τη στενή
έννοια του όρου λέγοντας
αναγκαστική κυκλοφορία του
χρήματος εννοούμε ότι τα
τραπεζογρουμάτια που
εκδίδονται από μια τραπεζα
παύουν να είναι πληρωτέα επί
τη εμφανίσει τους, και με
την ευρεία ότι όχι μόνο
παύουν να είναι πληρωτέα επί
τη εμφανίσει τους, αλλά ότι
δεν εκδίδονται πλέον μόνο
για εμπορικές εργασίες, όπου
συνήθως είναι ίσης αξίας, με
τις εμφανιζόμενες
συναλλαγματικές, αλλά
εκδίδονται απεριόριστα και
αφορούν και δαπάνες".

29. Σκισδός Π.Σ.,

"Αι τέσσαραι εν Ελλάδι
αναγκαστικάί κυκλοφοραί".
Παρνασσός, τόμος ΙΖ, Ιούνιος
1895, σελ. 726 - 736. Η
πρώτη αναγκαστική κυκλοφορία
έγινε στις 4 Απριλίου 1848,
η δεύτερη στις 30 Δεκεμβρίου
1868.

30. Σκισδός Π.Σ., σ.π.,

"Το εκ δρχ. 14.000.000
δάνειον ανεβιβάσθη εις
21.000.000 πληρωτέα εις
γραμμάτια της τραπεζής επί

τόκω 1% από 1ης Νοεμβρίου
επί των ληφθεισών ήδη υπό
κυβερνήσεως ποσοτήτων και
επί των υπολοίπων από της
καταβολής".

31. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συνεδρ. 8,
12/11/1883, σελ. 34 - 51 και
συνεδρ. 11, 5/12/1883, σελ.
119 κ.ε.

32. Φλώρος Γ.Σ., "Αναγκαστική κυκλοφορία εν
Ελλάδι". Οικονομική
επιθεώρησις. φ. 127/1883,
σελ. 265 - 286

Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συνεδρ. 11,
5/12/1883, σελ. 411 κ.ε.

33. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συνεδρ. 8,
12/11/1883, σελ. 38.

"Οι υπάλληλοι ιδίως
υποφέρουσιν όπαντα τα κακά
της αναγκαστικής κυκλοφορίας
καθ' ότι το εισόδημα αυτών
είναι ο καταβαλλόμενος προς
αυτούς εις τραπεζογραμμάτια
μισθός, όστις ελαττούται
εκάστοτε τσούτον, όση είναι
η διαφορά του συναλλάγματος,
εις τρόπον ώστε ο έχων
μισθόν 100 ή 200 δρχ.
λαμβάνει 85 ή 170, εάν η

διαφορά είναι στο 15%, 80 δε ή 160 εάν εις 20% και ούτω καθεξής".

34. Σκιαδάς Π.Σ., ο.π.,

σελ. 726 - 736. "Του δανείου των 170.000.000 φρ. πραγματοποιηθέντος, ηδυνήθη η κυβέρνησις να εξοφλήσῃ τα προς ειρημένας τράπεζας οφειλόμενα και συνεπώς διά του από 31 Δεκεμβρίου 1884, Β διατάγματος, δημοσιευθέντος εις το υπ' αριθμ. 505 της αυτής ημέρας φύλλον της "εφημερίδας της Κυβερνήσεως" εθεσπίσθη ότι: "Αποδοθέντων ολοσχερώς εις την Εθνικήν και Ιονικήν των ληφθέντων δανείων, αίρεται η αναστολή της εξαργυρώσεως των γραμμάτων αυτών και τοιουτοτρόπως από της πρώιας της 1ης Ιανουαρίου 1885 επανελήφθη η εξαργύρωσις των γραμμάτων των μνησθεισών τραπεζών και εις το νομίμον μεταλλικόν νόμισμα του κράτους πληρωμαί. Η τρίτη αυτή αναγκαστική κυκλοφορία διήρκεσεν 7 έτη, 6 μήνας και

11 ημερας. Επέτρωτο όμως να μη διαρκέση πολύ η χαροποιός μεταβολή".

35. Σκιαδάς Π.Σ., ό.π.

σελ. 726 - 736.

"Όια της από 19 Σεπτεμβρίου 1885 συμβάσεως μετά της Εθνικής Τραπέζης, αύτη υπερχρεώθη να χορηγήση εις την κυβέρνησιν δάνειον 24.000.000 δραχμών, ων 12 εις μεταλλικά νομίσματα και 12 εις τραπεζικά αυτής γραμμάτια επ' ανοικτώ λογαριασμό και επί ετησίω τόκω 1% κανονιζομένω καθ' εξαμηνίαν (...) Των δανείων τούτων αντάλλαγμα η κυβέρνησις παρέχει εις τας τράπεζας, το δικαίωμα της αναγκαστικής κυκλοφορίας ανά το κράτος των γραμματίων αυτών (Β. Διάταγμα 20, 21 και 23 Σεπτεμβρίου 1885).

Βαλαωρίτης Α.Ι.,

Ιστορία της Εθνικής τραπεζής της Ελλάδος, 1842 - 1902, том. Α, σελ. 88 κ.ε.

36. Βλέπε Γ. Κεφάλαιο,

το δάνειο του 1884 των 170.000.000 φρ. πρόταση στην

επιτροπή της Βουλής και στην
Βουλή του βουλευτή της
πλειοψηφίας τότε Καραπάνου.

37. Εφημερίδες των συζητήσεων Βουλής. συνεδρ. 35,
19/12/1883, σελ. 453 κ.ε.
(αγόρευση του Χ. Τρικούπη
για τον προϋπολογισμό του
1884).

38. Συγγραφές Α.,
"Απομνημονεύματα", 3 τόμοι,
Αθήνα, 1908, том. II, σελ.
50 κ.ε.

Βαλαωρίτης Α. Ι.,
Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης
της Ελλάδος, том. Α, σελ. 88
κ.ε.

Αυτό που μπορούμε να
πληροφορηθούμε από τα
παραπάνω είναι ότι οι
τράπεζες Ηπειροθεσσαλίας,
Ιονική και Εθνική
εναντιώθηκαν στην ταχέως
οργάνωση της αναγκαστικής
κυκλοφορίας. Ο λόγος βέβαια
που προβάλλουν είναι η
οικονομική ζημιά που θα
προκαλέσει στο ελληνικό
κράτος μια τέτοια απόφαση.

39. Εφημερίδα "Ακρόπολις" 3 Μαρτίου 1893

40.Βερούινος Γ.Ν.,

"Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας", σελ. 105.

"Οι συνθήκες ζωής των εργατών ήταν σε όθλια κατάσταση, δώδεκα ως δεκαπέντε ώρες δουλειάς τη μέρα και ημερομίσθια που κυμαίνονται μεταξύ 3 και 5 δρχ. για τους άνδρες και 0,75 και 1,30 για τις γυναίκες. Οι νομισματικές κρίσεις μείωναν την αναγκαστική δύναμη 30 έως 50% και έδιναν το συνθημα για κινητοποιήσεις ...".

41.Ανδρεάδης Α.,

"Η ιστορία των εθνικών δανείων", σελ. 170.

42.Thery E.,

"La Grece actuelle au point de vue economique et financier", Παρίσι 1905, σελ. 16.

43.Beaulieu - Leroy P.,

"La reconstitution de la Grece et l'etablissement d'un contrle financier international", L' Economiste Francais, et. 25, op. 21, 22 Μαΐου 1897, σελ. 698.

44. Αγριαντωνη χ., "Οι απαρχές της εκβιουχόνισης στην Ελλάδα τον 19ο αί.", σελ. 260. Η άποψη του Beaulieu έγραψε: "Η παρατήρηση μολονότι είναι υπερβολική (κυρίως ως προς εκείνο το "arraches" και μολονότι εκφράζει ουσιαστικά την αγανάκτηση, μετά την χρεοκοπία των μικρεκεφαλαιούχων που είχαν στα χέρια τους ελληνικά κρεόγραφα, έχει αρκετή όουσι αλήθειας'.
45. Cheston C.C., "Η Ελλάς τω 1887", σελ. 50 και 62 - 63.
46. Βλέπε σημείωση 7. Law's Report.
47. Βαλαωρίτης Α. Ι., Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Τόμος Α, σελ. 131.
48. British foreign office, 32/658 D, 1878 - 1893 Greek Loans.
Δυο επιστολές του Αγγλου πρεσβευτή προς τον υπουργό Εξωτερικών της χώρας του για την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα.

49. Βαλαωρίτης Α. Ι.,
 Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης
 της Ελλάδος, Τόμος Η, σελ.
 132.
 "Οι προτερόν (εννοεί πριν
 τις εκθέσεις Law & Roux) δεν
 ήταν άγνωστα τοις εν Αγγλία
 χρηματιζόμενοις τα
 συμπεράσματα αυτής (εννοεί
 τις εκθέσεις για την
 οικονομική κατάσταση της
 Ελλάδας)."
50. Βλέπε "Διεθνές πλαίσιο" κεφάλαιο 1, μέρος 4.
51. Δερτιλής Π.,
 "Le probleme de la dette
 publique des Etats Balka-
 niques, Athenes, 1936 σελ.
 165.
 Στεφανίδης Δ.,
 "Η εισροή των ξένων
 κεφαλαίων εν Ελλάδι",
 Θεσσαλονίκη 1930, σελ. 81.
 Αγγελόπουλος Α.,
 "Το δημόσιον χρέος της
 Ελλάδος", Αθήνα 1936, σελ.
 111
 Γιγνώδης Τ.,
 "Η Εθνική εξάρτησις ...",
 σελ. 136
 Τσουκαλάς Κ.,
 "Εξάρτησις και αναπαραγωγή
 ...", σελ. 255
 Σβορώνος Ν.,
 "Επισκόπησις ...", σελ. 104.
 Μουζέλης Ν.,
 "Νεοελληνική κοινωνία ...",
 σελ. 39-40

52. Ιστοκός Α..,
"Ο Κοβάφης και η εποχή του",
Αθήνα 1971, σελ. 389.
- Ιστορηγοπούλας Κ.,
"Ιστορία του Ελληνικού
εθνους" (συμπληρωμένη από
τον Π. Καραλίδη) εκδ.
Ελευθερουδάκη, Αθήνα 1929,
του. 8, σελ. 34
- Ασπρέας Γ.,
"Πολιτική Ιστορία της
Νεωτέρας Ελλάδος", Αθήνα
1922 - 1930, τομ. 2, σελ.
194
53. Γσουκαλάς Κ.,
"Εξάρτηση και αναπαραγωγή
... "σελ. 250
- Σβορώνος Ν.,
"Επισκόπηση ... ", σελ. 104
54. Βαλαωρίτης Α.Ι.,
Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης
της Ελλάδος, τομ. Α, σελ.
132.
- Στασινόπουλος Κ.Ε.,
Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης
της Ελλάδος, 1891 - 1966,
σελ. 62.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1879 - 1893 ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Α. Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ

Το μεγαλόπνοο πρόγραμμα του λ. Τρικούπη, το οποίο όπως διεπιστώθη ξεπερνούσε τις δυνατότητες της χώρας (1), ήταν εμπνευσμένο από «ώρες με διαφορετική πορεία ανάπτυξης, όπως η Γερμανία και η Αγγλία και στόχευε στη μεταλλαγή του Ελλαδικού κοινωνικού σχηματισμού προς τα προαναφερόμενα πρότυπα, ή διαφορετικά στη μετάθεση της Ελλάδας από την Ανατολή στη Δύση. Οι δαπάνες του κράτους προς την πορεία αυτή, δεν καθορίζονταν με τις δυνατότητες της παραγωγικής βάσης του κράτους, αλλά με βάση τους επιδιωκόμενους στόχους του εκσυγχρονισμού. Επομένως κυρία μέλημα μιας τέτοιας πολιτικής ήταν η εξεύρεση πηγών κεφαλαίου, ώστε να επιτευχθεί η συσσώρευση κεφαλαίου στη χώρα και να οδηγηθεί αυτή στην οικονομική απογειώση. Η υλοποίηση μιας τέτοιας μεγαλεπίβουλης πορείας δεν περνούσε μόνο από τους τρόπους εξεύρεσης κεφαλαίων, αλλά και από την παραγωγική αξιοποίηση αυτών, κυρίως στην εκβιομηχάνιση της χώρας, που θεωρείται το απαραίτητο στοιχείο για την μεταλλαγή των δομών του κράτους (2).

Καθώς λοιπόν ο κεφαλαιακός εξοπλισμός του κράτους ήταν η προϋπόθεση για την οποιαδήποτε αναπτυξιακή πορεία του κράτους και η στενότητα των συναλλαγματικών πόρων δεδομένη, η προσφυγή του κράτους στον εξωτερικό δανεισμό ήταν επιβεβλημένη για να επιχειρηθεί η προγραμματισμένη αναρρωτική προσπάθεια. Η προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό

όμως απαιτούσε την αύξηση των εσόδων για την εξυπηρέτηση του, η οποία επιχειρήθηκε κυρίως με τη φορολογία, αλλά και με την έκδοση πληθωρικού χαρτονομίσματος.

Η φορολογική πολιτική της περιόδου 1879 - 93 ήταν σφενόχ αόικη και αντιφατική, επειδή οξίωνε την αύξηση των εσόδων του κράτους με την έμμεση φορολογία και αφετέρου αναποτελεσματική καθώς η δυνατότητα των φορολογούμενων στρωμάτων δεν ήταν απεριορίστη. Η πολιτική αυτή δεν επιβάρυνε ιδιαίτερα τους κεφαλαιούχους, ούτε φορολογούσε το εισοδήματό τους, ενώ αντίθετα συμπιέζε το χαμηλά εισοδηματικά στρώματα. Όπως είναι φυσικό μια τέτοια πολιτική ήταν αδύνατο να σηκώσει τα μεγάλα ανοίγματα του προϋπολογισμού στη δεκαετία του 1880, επειδή οι δυνατότητες των φορολογουμένων ήταν συγκεκριμένες, καθορισμένες και αντανακλούσαν στην παραγωγική βάση της χώρας.

Το προϊόν της έμμεσης αυτής φορολογίας συγκεντρώνονταν στο κράτος, το οποίο και προχωρούσε στην αναδιανομή του με βάση τις κυρίες επιδιώξεις του. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι το εθνικό πλεόνασμα προερχόταν από την γεωργία κυρίως και ότι η βασική επιδίωξη της κυβέρνησης Τρικούπη ήταν η εκβιομηχάνιση της χώρας, τότε συμπερινοίμε ότι μεταφερόταν πλεόνασμα από τον πρωτογενή στον υπο σύσταση δευτερογενή τομέα. Η μεταφορά του αγροτικού πλεονόσματος μπορεί σε άλλες περιπτώσεις να γίνει και άμεσα, όταν φορείς της αγροτικής παραγωγής επενδύουν ορχικά στον εκουγχρονισμό της γεωργίας και στη συνέχεια στη βιομηχανία (3). Η υποτιθέμενη μεταφορά αγροτικού πλεονόσματος στην ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα ήταν περισσότερο επιθυμία παρά πραγματικότητα, γιατί αφενός το πλεόνασμα, όπως αναφέρθηκε στο

προτιγόμενα κεφάλαια, δεν επαρκούσε και σφετέρου προσανατολίσθηκε κυρίως σε αποθησαυριστή, κερδοσκοπία και επενδύσεις στον τριτογενή τομέα. Επομένως το πλεονάσμο του πρωτογενούς τομέα λειτούργησε ως μέσο πλουτισμού αυτών που επαγγέλλονταν την οικονομική απογείωση της Ελλάδας.

Στην κατεύθυνση αυτή του εκσυγχρονισμού και της οικονομικής απογείωσης του κράτους εντάχθηκαν και τα εξωτερικά δάνεια της δεκαετίας του 1880, καθώς λειτούργησαν ως τρόπος μεταφοράς του αγροτικού, κυρίως, πλεονάσματος, το οποίο εξυπηρέτασε το δημόσιο χρέος. Πρέπει να επισημάνουμε ότι παρά την εξασθένιση του κρατικού μηχανισμού στη δεκαετία του 1880 και τη δειλή ανάπτυξη της "κοινωνίας των πολιτών", το κράτος παραμένει ο σημαντικότερος φορέας στην άντληση του οικονομικού πλεονάσματος και στην συνακόλουθη διαδικασία της αναδιανομής του, άρα οι δημόσιες επενδύσεις δεν είναι απλά συμπληρωματικές για τον εκσυγχρονισμό του κράτους, αλλά πρωταρχικής σημασίας (4). Η επέμβαση αυτή του κρατικού μηχανισμού στην αναδιανομή του οικονομικού πλεονάσματος, ώστε αυτό να στραφεί προς τον παραγωγικό δευτερογενή τομέα, ήταν η πρόθεση του Τρικούπη, ο οποίος και με τη θέσπιση άλλων οικονομικών μέτρων πίστευε στην οικονομική απογείωση της χώρας. Η πολιτική του όμως αυτή προσέκρουσε σε οργανωμένα συμφέροντα με άλλους στόχους, έγινε οντιστοτική και απέτυχε. Τα εμπόδια που προσέκρουσε η πολιτική αυτή ήταν:

- α. Ο τρόπος σχηματισμού και διαχείρισης των εξωτερικών δανείων
- β. Οι ομογενείς κεφαλοιοχκοί δεν ανταποκρίθηκαν στα σχέδια του Τρικούπη και υπονόμισαν την πολιτική του

- γ. Τα δημόσια έργα και η κατασκευή σιδηροδρόμων δεν λειτούργησαν προς την κατεύθυνση της εκβιομηχάνισης της χώρας με τις παρενέργειες τους και
- δ. Οι δημόσιες επενδύσεις ήταν ανεπαρκείς

Ο τρόπος σχηματισμού των εξωτερικών δανείων, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, απετέλεσε τη βασική αιτία της αποτυχίας αυτών και δεν ευνόησε το σχέδιο της κυβέρνησης. Οι επαχθείς όροι σύναψης των δανείων και η μη παραγωγική αξιοποίηση αυτών είχαν ως αποτέλεσμα την υπερχρέωση του κράτους και τη συνεπακόλουθη χρεοκοπία, καθώς η εκροή κεφαλαίων βραχυπρόθεσμα ήταν ισοδυναμική με την εισροή και μεσοπρόθεσμα ψηλότερη, η δε παραγωγική βάση της χώρας δε διευρυνθηκε, ώστε να ανταποκρίνεται στα οικονομικά αυτά ανοίγματα. Επίσης ο τρόπος διαχείρισης των δανείων αυτών από το δημόσιο υπήρξε εξίσου προβληματικός και αντιστοικονομικός, με αποτέλεσμα να ζημιώνεται ακόμα περισσότερο το Ελληνικό κράτος. Συγκεκριμένα, η σύναψη κάθε εξωτερικού δανείου δε δημιούργησε και τις κατάλληλες συνθήκες ομαλής και απρόσκοπτης ταμειακής εισροής των κεφαλαίων στην Ελλάδα. Αντίθετα η εισροή των κεφαλαίων, σύμφωνα με τους όρους της σύμβασης ακολουθούσε το ρυθμό διόθεσης των ομολογιών, ο οποίος και αργός ήταν και με δυσκολία ελεγχόταν, καθώς η διόθεση αυτών διεκπεραιωνόταν σε διάφορες τράπεζες και χρηματιστικό γραφείο (5). Ακόμα δεν γινόταν καμία προσπάθεια προεξόφλησης μέρους των εισπράξεων, παρά μόνο όταν οι προκαταβολές χρειαζόταν για να καλυφθούν κενά του δημόσιου ταμείου, αντιπαραγωγικές δηλαδή δαπάνες. Από τη σύναψη ήδη του πρώτου δανείου της περιόδου, αυτό των 60 εκατομμυρίων φράγκων, μετά τη ρύθμιση των χρεών του Ελληνικού κράτους, αφαιρείται ένα μεγάλο μέρος του

ονομαστικού κεφαλαίου, εξαιτίας της τιμής έκδοσης του δανείου, πολύ κάτω του αρτίου, των πληρωμών για τοκοχρεωλύσια των ρυθμισθέντων χρεών και των εξόδων του δανείου. Η παραπάνω σφίξεση ίσχυσε περισσότερο για τα δάνεια που συνήφθησαν μετά το 1885, καθώς αυτά χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για την εξυπηρέτηση προγενεστέρων υποχρεώσεων από τον εξωτερικό δανεισμό. Συνεπώς κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις, ο εξωτερικός δανεισμός της περιόδου δε λειτούργησε στην κατεύθυνση της αναπτυξιακής πορείας του κράτους και δε συνέβαλε στη μεταλλαγή των δομών του. Αντίθετα η αύξηση του δημοσίου χρέους βάρυνε υπερβολικά τον προϋπολογισμό του κράτους, τροφοδότησε αυτόν με μεγάλα ελλείμματα και εγκλώβισε την Ελλάδα σε μια αναπόφευκτη εξάρτηση, η οποία εκφράστηκε με την επιβολή του διεθνούς οικονομικού ελέγχου. Το πλεόνασμα, κατά συνέπεια, που μεταφέρθηκε από τον πρωτογενή κυρίως τομέα προς την ανάπτυξη του δευτερογενούς απέτυχε, καθώς τα κεφάλαια που εισέρευσαν στην Ελλάδα μέσω του δανεισμού την περίοδο 1879 - 93 δεν ήταν περισσότερα από αυτά που εξήλθαν από την Ελλάδα για την εξυπηρέτηση του και επι πλέον δεν αξιοποιήθηκαν σε παραγωγικές επενδύσεις.

Η άλλη πτυχή του Τρικούπικου σχεδίου για τον εκσυγχρονισμό της χώρας ήταν οι ομογενείς κεφαλαιούχοι της διασποράς, στους οποίους στηρίχθηκε σε όλη αυτή την περίοδο. Η εγκατάσταση μέρους των επιχειρήσεων και δραστηριοτήτων της διασποράς στον Ελλαδικό χώρο στη δεκαετία του 1870 (6) δημιούργησε την αισιοδοξία, ότι θα επακολουθούσαν επενδυτικές δραστηριότητες και παραγωγική ανάπτυξη του κράτους. Την ίδια άποψη ενστερνίσθηκε και ο Χ. Τρικούπης, ο οποίος επεδίωξε να προσεταιρισθεί το μεγάλο ομολογουμένως παροικιακό κεφάλαιο, να το στρέψει

προς την ανάπτυξη του κράτους και να υλοποιήσει τις αναπτυξιακές του ελπίδες. Γι' αυτό το λόγο άλωστε τους πρόσφερε κάθε δυνατή εξυπηρέτηση και ευνοία στις δραστηριότητες, σε τέτοιο βαθμό που εγκλωβίσθηκε και ο ίδιος σε μια αντιφατική και αδιέξοδη πολιτική. Από την άλλη πλευρά το παροικιακό κεφάλαιο δε φάνηκε να συμμερίζεται τις αγωνιώδεις προσπάθειες του Τρίκουπη και δε δикоίωσε τις προσδοκίες του (7) καθώς δεν προσανατολίσθηκε στην περιπέτεια μιας εθνικής βιομηχανικής ανάπτυξης, αλλά αναπαρήγε στην Ελλάδα, τις μεταπρατικές δραστηριότητες της Εγγύς Ανατολής. Οι δραστηριότητες του παροικιακού κεφαλαίου περιορίσθηκαν στις μη βιομηχανικές επενδύσεις, όπως εμπόριο, αγορά γής (8), τραπεζικές και χρηματιστηριακές ασχολίες κ.ο.κ. Εκεί που το παροικιακό κεφάλαιο δεν εμφανίσθηκε ήταν ο εκολλαπτόμενος και ανασφαλής βιομηχανικός χώρος, ο οποίος ση ότι φαίνεται, στηρίχθηκε αποκλειστικά στο ασθενές ντόπιο κεφάλαιο (9). Ιδιοίτερο ενδιαφέρον έδειξαν οι ομογενείς για τον εξωτερικό δανεισμό της περιόδου και τις δραστηριότητες που απέρρεαν απ' αυτόν. Το ενδιαφέρον αυτό των ομογενών, που εκδηλώθηκε στην περίοδο την οποία το κράτος διψούσε για κεφάλαια, θα αναφερθεί στη συνέχεια και θα διαπιστώσει κατά πόσο δικαίωσαν με τις δραστηριότητες αυτές τις προσδοκίες και τις επιδιώξεις του Χ. Τρίκουπη.

Όπως είναι γνωστό η δημιουργία ανεξόρτητου Ελληνικού κράτους δε μετέβαλε στο ελάχιστο τον προσανατολισμό των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του ομογενοῦς κεφαλαίου, απ' αυτόν που ίσχυε πριν την Ελληνική Επανάσταση (10). Το ενδιαφέρον των ομογενών για επιχειρηματικές δραστηριότητες στον Ελληνικό χώρο δημιουργήθηκε στη

δεκαετία του 1870 (11). Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε το παροικιακό κεφάλαιο και στο δανεισμό του Ελληνικού κράτους. Οι ομογενείς κεφαλαιούχοι έδωσαν ελάχιστη σημασία στα Ελληνικά χρεώγραφα των εσωτερικών δανείων της περιόδου 1862 - 1876, επειδή οι τίτλοι αυτοί, λόγω του αποκλεισμού του Ελληνικού δημοσίου από τις αγορές της Ευρώπης, δεν αντιπροσώπευαν μετατρέψιμες αξίες και ως εκ τούτου ήταν άχρηστοι στους ομογενείς (12). Αντίθετα όμως ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για τα εξωτερικά δάνεια της περιόδου 1879 - 93. Ο λόγος βέβαια είναι προφανής, καθώς ανεξάρτητα από τον αναπροσανατολισμό των δραστηριοτήτων του, τα χρεώγραφα από τα εξωτερικά δάνεια ήταν ασφαλή και κερδοφόρα μετά την άρση του αποκλεισμού του Ελληνικού κράτους από τα Ευρωπαϊκά χρηματιστήρια. Ένας επι πλέον πρόσθετος λόγος για το ενδιαφέρον των ομογενών ήταν, ότι οι συμβάσεις του Ελληνικού κράτους με τους δανειστές των εξωτερικών δανείων ήταν ασύγκριτα ανώτερες και συνεπώς πιο συμφέρουσες από εκείνες με τους δανειστές των εσωτερικών δανείων. Επομένως η συμμετοχή του παροικιακού κεφαλαίου στον εξωτερικό δανεισμό της Ελλάδας ήταν πράξη συμφέρουσα. Οι συμβάσεις των δανείων της περιόδου αποδεικνύουν του λόγου το αληθές.

Όπως προαναφέρθηκε, βασικοί δανειστές της Ελλάδας, που αγόραζαν Ελληνικά χρεώγραφα εκδιδόμενα στα Ευρωπαϊκά χρηματιστήρια ήταν, οι χρηματιστικοί οίκοι, "Comptoir d'Escompte de Paris" (στον οποίο ηγετική θέση είχε ο φίλος του Συγγρού, Βλαστός), "Hambro and son" του Λονδίνου, "Nationalbank Fur Deutschland" του Βερολίνου, "Antony Gibbs and son" και διάφορα άλλα παραρτήματα αυτών ή συγκυριακοί και όχι κατά σύστημα δανειστές. Σε συνεργασία με τους χρηματιστικούς αυτούς οίκους, ένα σεβαστό ποσό

χρεωγράφων κολυπτονταν από Έλληνες κεφαλαιούχους της διασποράς. Οι τραπεζες Ηπειροθέσσευλιας και Κωνσταντινουπόλεως με κύριο μέτοχο τον Ανδρέα Συγγρό και η Εθνική Τράπεζα κατείχαν σημαντικό αριθμό χρεωγράφων για τους Έλληνες που επιθυμούσαν να αγοράσουν ελληνικά χρεώγραφα με ρήτρα χρυσού και με τους ευνοϊκούς όρους του εξωτερικού δανείου (ΠΙΝ. 12 και 13) (13). Οι ομογενείς κεφαλαιούχοι - Συγγρός, Μπαλτατζής, Ζαρίφης, Ζωγράφος, Περσμαντζόγλου κ.α. - ήταν αυτοί που εξασφάλιζαν την τοποθέτηση των ελληνικών χρεωγράφων στο εξωτερικό, οι άμεσοι κάποτε πιστωτές του κράτους και αυτοί που έλεγχαν το τραπεζικό σύστημα. Η έκθεση του Άγγλου Law (14) το 1892 αναφέρει ότι οι Έλληνες της ημεδαπής είχαν στα χέρια τους ελληνικά χρεώγραφα του εξωτερικού αξίας περίπου 60 με 80 εκατομμύρια φράγκα. Ο Α. Ανδρεάδης (15) υπολογίζει τη συνολική αξία των χρεωγράφων αυτών σε ποσοστό περίπου 15% του συνολικού ποσού των δανείων, ενώ κατ' άλλους το ποσοστό αυτό ανερχόταν σε 20% (16). Είναι προφανές επομένως ότι το παροικιακό κεφάλαιο είχε ενεργή συμμετοχή στη διαδικασία του εξωτερικού δανεισμού της Ελλάδας και μάλιστα με προνομιακή σχέση, καθώς συμμετείχε αφενός στις προνομιακές συμβάσεις των δανείων και απολάμβανε αφετέρου την εύνοια του Χ. Τρικούπη προς αυτά στα πλαίσια της Ελληνικής επικράτειας. Η ενεργή αυτή συμμετοχή των ομογενών στα μεγάλα δημόσια δάνεια της περιόδου 1879 - 93 αναμφισβήτητα τους απέφερε κέρδη, τα οποία δεν επενδύθηκαν στο δευτερογενή τομέα, ώστε να ενισχυθεί η αναπτυξιακή πορεία της χώρας. Και θα ενισχυόταν η πορεία αυτή με τη συσσώρευση κεφαλαίων στο κράτος, την παραγωγική επένδυση και επανεπένδυση και γενικά με την παραγωγική αξιοποίηση των κεφαλαίων. Οι δραστηριοίτες όμως των ομογενών δεν λειτούργησαν στην παραπάνω

κατευθυνση, αλλά ενδιαφέρθηκαν πρωτίστο για τη διασφάλιση των κεφαλαίων τους και στη συνέχεια για το εύκολο και γρήγορο κέρδος με αποτέλεσμα τα όποια κέρδη τους από το δανεισμό του κράτους να ενταχθούν στην ίδια σφαίρα δραστηριοτήτων.

Ανεξάρτητα αν η έννοια του μεταπρατισμού περικλείει ή όχι το σύνολο των δραστηριοτήτων της ομογένειας (17), ο ρόλος του παροικιακού κεφαλαίου στα διεθνή δάνεια του Ελληνικού κράτους αποτέλεσε στην ουσία τον κρίκο σύνδεσης μεταξύ των Ευρωπαίων κεφαλαιούχων, που δάνειζαν την Ελλάδα και το Ελληνικό κράτος. Το αποτέλεσμα αυτής της σχέσης, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ήταν η υποταγή της Ελλάδας στις διεθνείς κεφαλαιαγορές ή διαφορετικά, η σχέση εξάρτησης με τις ισχυρές χώρες της Ευρώπης. Ο ρόλος αυτός του παροικιακού κεφαλαίου δεν γενικεύεται βέβαια για όλες τις δραστηριότητες του, όχι γιατί κατ' ανάγκη δεν ισχύει, αλλά επειδή δεν απασχόλησε την αποδεικτική διαδικασία της παρούσας εργασίας και επομένως δεν μπορεί να καταγραφεί. Ισχύει όμως και χαρακτηρίζει τους ομογενείς - κεφαλαιούχους στην προαναφερθείσα σχέση τους με τον εξωτερικό δανεισμό του Ελληνικού κράτους, καθώς υπονόμισαν με την πρακτική τους το εγχείρημα της εκβιομηχάνισης και της αυτόνομης οικονομικής ανάπτυξης του κράτους. Και αυτό λέγεται, επειδή οι ομογενείς ήταν κύριοι αποδέκτες του πλεονάσματος και επομένως υπεύθυνοι για τη μεταβίβαση αυτού, σε παραγωγικές ή αντιπαραγωγικές δαπάνες. και ως αποδέκτες ενός μεγάλου ποσού προσανατολίστηκαν κυρίως σε μεταπρατικού τύπου δαπάνες, σε αποθησαύριση και μεταφορά κερδών στο εξωτερικό. Συνεπώς το εθνικό πλεόνασμα, το οποίο συσσωρεύονταν κυρίως από τον πρωτογενή τομέα μέσω

της φορολογίας ή άλλων μέσων, δεν επιτέλεσε τους σκοπούς του, δηλαδή την ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα. Έτσι η παραγωγική βάση του Ελληνικού κράτους δε διευρύνθηκε και δεν αυξήθηκε το εθνικό προϊόν, το οποίο θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις αποπληρωμής του δημοσίου χρέους, αντίθετα το κέρδος, που καρπώθηκαν οι ομογενείς, κατευθύνθηκε σε μη παραγωγικούς σκοπούς, με τελικό αποτέλεσμα τη μη αξιοποίηση των κεφαλαίων από τα εξωτερικά δάνεια, τη χρεωκοπία του κράτους και την προαναφερθείσα εξάρτηση από τις ισχυρές καπιταλιστικές χώρες.

Ενας άλλος τομέας, ο οποίος θα μπορούσε να λειτουργήσει ως φορέας εκβιομηχάνισης του κράτους, ήταν τα δημόσια έργα και η κατασκευή σιδηροδρόμων. Σε προηγούμενες αναφορές δείχθηκε ότι η χρηματοδότηση της ανακαινιστικής προσπάθειας του κράτους και μάλιστα των έργων υποδομής του επιδιωκόμενου εκσυγχρονισμού προήλθαν από τον εξωτερικό δανεισμό της περιόδου. Επίσης καταγράφηκε η εντυπωσιακή αύξηση αυτών των έργων στη δεκαετία του 1880 (18), με αποτέλεσμα τη βελτίωση ή σωστότερα τη δημιουργία της τεχνικο-οικονομικής υποδομής της χώρας. Και η χρηματοδότηση των δημοσίων έργων από τα εξωτερικά δάνεια είναι καθ' όλα θεμιτή και ακόμα και επιδιωκόμενη, όταν με την κατασκευή αυτών επιτυγχάνεται η αύξηση του εθνικού εισοδήματος και η αύξηση στο μέλλον των εσόδων του κράτους με τα οποία θα καλύψει τη δαπάνη που προκάλεσαν αυτά. Η αύξηση του εθνικού εισοδήματος θα επιτυγχάνονταν με τα πλεονεκτήματα που θα προσέφεραν τα δημόσια έργα στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας και με τις παρενέργειές τους στην ανάπτυξη της βιομηχανίας της. Τέλος οι επενδύσεις για την κατασκευή δημοσίων έργων

επιτελούν και κοινωνικό έργο, καθώς επιτυγχάνεται αφενός η διοτήρησι υψηλού επιπέδου απασχόλησης ή καταπολεμείται η ανεργία και αφετέρου παρέχεται ευκαιρία εξειδίκευσης σε στελέχη τεχνικών έργων. Η προγενέστερη ανάλυση των δανείων της περιόδου 1879 - 93 είναι προφανές ότι δεν ανταποκρίνεται στις παραπάνω προϋποθέσεις, καθώς ελάχιστα προσεγγίζει την επιτυχημένη επένδυση κεφαλαίων στην κατασκευή δημοσίων έργων και σιδηροδρόμων. Η αξιολόγηση αυτή οφείλεται αφενός στη μη παραγωγική αξιοποίηση των δημοσίων έργων και αφετέρου στις ανεπαρκείς δημόσιες επενδύσεις.

Η κατασκευή των σιδηροδρόμων στην Ελλάδα δεν φαίνεται να παρακολουθούσε την ανάλογη των Ευρωπαϊκών χωρών στο τελευταίο τρίτο του 19ου αι. Και αυτό οφείλεται σε αντικειμενικές και υποκειμενικές δυσκολίες του Ελληνικού κράτους να δώσει μια διάταξη στα δημόσια έργα, η οποία θα συνέβαλε στην προσπάθεια εκβιομηχάνισης της χώρας. Στις αναπτυγμένες Ευρωπαϊκές χώρες τα δημόσια έργα και η κατασκευή σιδηροδρόμων, πέρα από τις αναμφισβήτητες οφέλεις τους στις μεταφορές, λειτούργησαν και ως παράγοντας εκβιομηχάνισης των κρατών αυτών (19). Κατά συνέπεια βοήθησαν στην παραγωγική αξιοποίηση της δαπάνης και στη συνακόλουθη αύξηση του εθνικού εισοδήματος. Αντίθετα στην Ελλάδα δεν υπήρξε καν προσπάθεια να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις μεταλλουργικής βιομηχανίας με αποτέλεσμα το υλικό να εισάγεται αυτούσιο από το εξωτερικό (20). Εκτός από το υλικό δεν έγινε και προσπάθεια εκπαίδευσης και αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού, ώστε να παραχθούν τεχνικά στελέχη στην Ελλάδα. Οι 52 περίπου μηχανικοί που εργάσθηκαν στους σιδηροδρόμους ήταν ξένοι - κυρίως Γάλλοι και Ελβετοί (21)

- γεγονός που δείχνει αφενός το αναξιοποίητο των Ελλήνων και αφετέρου μια ακόμα σιτία εξαγωγής συναλλάγματος. Ως θα ήταν άστοχο να υποθέσουμε ότι το ζήτημα της μεταλλουργικής βιομηχανίας δεν τέθηκε ποτέ, από τις τότε κυβερνήσεις, επειδή οι συνθήκες ήταν απογορευτικές, από τις ανταγωνίστριες αναπτυγμένες χώρες, οι οποίες είχαν αναλάβει την εκτέλεση των μεγάλων έργων στις χώρες της περιφέρειας. Οι χώρες αυτές έχοντας τα μέσα και την τεχνογνωσία δεν ευνοούσαν κυρφορία ανταγωνιστών στο χώρο της περιφέρειας, γεγονός που θα σήμαινε την μείωση του ελέγχου και την απώλεια μεγάλων κερδών. Το εγχείρημα λοιπόν των μεγάλων δημοσίων έργων και της κατασκευής σιδηροδρόμων δημιούργησε μεν τις προϋποθέσεις στήριξης των μεταφορών, αλλά δεν δημιούργησε τις προϋποθέσεις εκβιομηχάνισης του κράτους ούτε της παραγωγής τεχνικών στελεχών. Όμως και στη στήριξη των μεταφορών υπάρχουν ενστάσεις που αφορούν στο σχεδιασμό των σιδηροδρομικών γραμμών. Σύμφωνα με αυτές τις απόψεις ο σχεδιασμός του σιδηροδρομικού δικτύου ήταν τέτοιος, που φαίνονταν πρόχειρος και μη ανταποκρινόμενος σε ένα γενικότερο σχέδιο, το οποίο θα απέβλεπε στο σύνολο της Ελληνικής οικονομίας (22). Όπως προαναφέρθηκε οι σιδηροδρομικές γραμμές εξυπηρετούσαν κυρίως παράλιες περιοχές της χώρας, με αποτέλεσμα να ανταγωνίζονται την Ελληνική ναυτιλία σε περίοδο μάλιστα οξύτατης κρίσης, η οποία είχε προκαλέσει πόλεμο τιμών στην αγορά των ναυτικών μεταφορών. Ανεξάρτητα από τις ενδογενείς αδυναμίες της εμπορικής ναυτιλίας να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες, θα περίμενε κανείς ότι οι Ελληνικές κυβερνήσεις θα στήριζαν τον κλάδο αυτό, τον ιδιαίτερα σημαντικό για την ελληνική οικονομία και θα προέβλεπαν ένα τέτοιο σχεδιασμό στις μεταφορές, ο οποίος δε θα μείωνε την αποτελεσματικότητά αυτής.

Οι προαναφερθείσες αναφορές για τα δημόσια έργα και την κατασκευή σιδηροδρόμων στη δεκαετία του 1880 και οι ενδείξεις, οι οποίες δεν είναι πλήρως αποσαφηνισμένες, δείχνουν ότι τα έργα αυτά δεν είναι αποτοκος ενός γενικότερου οικονομικού σχεδιασμού, που θα απέβλεπε στις αναπτυξιακές ανάγκες της χώρας, αλλά περισσότερο παρακολουθούν τις οικονομικές ανάγκες των δυτικών βιομηχανικών κρατών στην Ελλάδα. Στόχος των κρατών αυτών ήταν να συμβάλλουν στην δημιουργία μιας τεχνικο - οικονομικής υποδομής, απαραίτητης για την εμπορική διείσδυση σε χώρες με προκαπιταλιστικές ακόμα δομές. Ο σχεδιασμός της υποδομής αυτής, όπως ήταν φυσικό, εξυπηρετούσε πρώτιστα τις δικές τους ανάγκες και μόνο στην περίπτωση που συνέπιπταν αυτές με τις ανάγκες της υπανάπτυκτης χώρας, ικανοποιούσε και αυτές. Είναι λογικό να υποθέσει κανείς, ότι οι ανάγκες αυτές σπάνια συνέπιπταν, καθώς ήταν αντιθετικές, όταν οι ισχυρές καπιταλιστικές χώρες επιδιώκουν την εξάρτηση των ασθενών χωρών και οι ασθενείς χώρες επιδιώκουν την αυτόνομη οικονομική ανάπτυξη. Στην προκειμένη περίπτωση η πραγματική ανάγκη της Ελλάδας ήταν η εκβιομηχάνιση και ο συνεπακόλουθος κοινωνικο - οικονομικός μετασχηματισμός, άρα η κατασκευή δημοσίων έργων και σιδηροδρόμων λογικά έπρεπε να εξυπηρετεί αυτή την ανάγκη, αλλά για τους λόγους, που προαναφέρθηκαν, δεν την εξυπηρέτησε.

Οι επενδύσεις των ομογενών - κεφαλαιούχων στα δημόσια έργα και στην κατασκευή σιδηροδρόμων από το πλεόνασμα, που μεταφέρθηκε σε αυτούς, από τον εξωτερικό δανεισμό απέδωσαν κέρδος σε αυτούς, αλλά όχι στο Ελληνικό κράτος, και αυτό λέγεται, επειδή οι ομογενείς μετείχαν και στα δημόσια έργα και στην κατασκευή σιδηροδρόμων (23). Ο Α.

Συγγρός, σε συνεργασία με τον χρηματιστή Βλαστό, αγόρασε τα δικαιώματα της ιταλικής εταιρείας που είχε αναλάβει το έργο της διάνοιξης του ισθμού της Κορίνθου. Οι εργασίες αυτές άρχισαν το 1890 και στοίχισαν 60.000.000 φράγκα. Ο Μαυρακορδάτος, χρηματιστής από την Κωνσταντινούπολη, ανέλαβε το έργο κατασκευής του σιδηροδρομικού δικτύου της Θεσσαλίας, η δε εταιρεία που συστάθηκε είχε ονομαστικό κεφάλαιο 23.000.000 φράγκων. Ένας άλλος όμιλος Ελλήνων χρηματιστών του εξωτερικού, συμμετείχε στην κατασκευή των σιδηροδρόμων της Πελοποννήσου σε συνεργασία με αγγλικές και Τουρκικές τράπεζες (24).

Η συμμετοχή αυτή των ομογενών στα δημόσια έργα του κράτους δείχνει μια καλά οργανωμένη κερδοσκοπική επιχείρηση, όπου οι Έλληνες και ξένοι χρηματιστές οργάνωναν με περισσή και ασυνήθιστη, κατά το βουλευτή Δημητράκη (25), προθυμία τον εξωτερικό δανεισμό του Ελληνικού κράτους. Σύμφωνα με την ομολογία του αναφερόμενου βουλευτή, η κυβέρνηση δεχόταν ασφυκτική πίεση για να πεισθεί να καταθέσει στη βουλή το νομοσχέδιο για το δάνειο των 170.000.000 φρ. Εστω και αν θεωρήσουμε υπερβολική, ή όχι καλά διασταυρωμένη την παραπάνω γνώμη, εντούτοις δείχνει την "παράδοξη" προθυμία των κεφαλαιοούχων να δανείσουν μια βεβαρυμένη οικονομικά χώρα. Στη συνέχεια η "επιχείρηση" αυτή προσπόριζε τα κέρδη από τον δανεισμό του κράτους και επένδυε σε μη παραγωγικούς τομείς, οι οποίοι είχαν βέβαια κέρδη. Με τη διαδικασία αυτή το κεφάλαιο συσσωρευόταν σε ομάδες στόμων, οι οποίες δεν είχαν τα συμφέροντα τους στον Ελληνικό χώρο και μεταφέρονταν στο εξωτερικό. Η διαδικασία αυτή απέτρεψε τη συσσώρευση κεφαλαίου στο Ελληνικό κράτος, τα οποία ήταν απαραίτητα για το εγχείρημα της εκβιομηχάνισης του και

εμποδισε την αυτόνομη οικονομική ανάπτυξη του κράτους. Η σχεδιασμένη αυτή επιχείρηση των Ελλήνων και ξένων χρηματιστών δεν θα είχε την αναμενόμενη επιτυχία, αν δεν απολάμβανε τις ανοχές των Ελληνικών κυβερνήσεων, οι οποίες προσέφεραν μια θεσμοποιημένη διασφάλιση στο νεοεγκαθιστάμενο χρηματιστικό κεφάλαιο με την εγγύηση που προσέφεραν για τη λήψη δανείων. Και αυτή η ανοχή μπορεί να ερμηνευθεί από την εμμονή του Χ. Τρικούπη να στηρίζει το ανορθωτικό του πρόγραμμα στους ομογενείς κεφαλαιούχους και συνεπώς να μην αποθαρρύνει τις ενέργειές τους. Η δυνατότητα αυτή πολλαπλής κερδοσκοπίας σε βάρος του Ελληνικού κράτους βάρυνε ιδιαίτερα τον κρατικό προϋπολογισμό, καθώς ολοένα και διογκωνόταν το δημόσιο χρέος, αφού δεν υπήρξε ανάλογη αύξηση του εθνικού εισοδήματος. Η διογκωση του δημοσίου χρέους με τη σειρά της προκαλούσε την αύξηση της φορολογίας και την έκδοση πληθωριστικού χαρτονομίσματος (αναγκαστική κυκλοφορία), με αποτέλεσμα την εξαντλητική πίεση των χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων και τις εκρηκτικές αντιδράσεις αυτών. Το κυριότερο δε χαρακτηριστικό ήταν, ότι το εθνικό πλεόνασμα από τη συμπίεση αυτή της αγοραστικής δύναμης πήγαινε στην εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους, το οποίο τροφοδότησε την κερδοσκοπία, την αποθησαύριση και σε τελική ερμηνεία δε χρησιμοποιήθηκε για την οικονομική ανάπτυξη του κράτους. Είναι λοιπόν προφανές, ότι η εισροή ξένων κεφαλαίων στην περίοδο 1879 - 93 μέσω του δανεισμού οφείλεται σε κάποια σιωπηρή ή ομολογημένη κοινότητα συμφερόντων ή επιδιώξεων ανάμεσα στην κυβέρνηση του Ελληνικού κράτους, η οποία παρείχε τους όρους ασφαλείας και στους ομογενείς και ξένους κεφαλαιούχους. Είναι επίσης βέβαιο, ότι το Ελληνικό κράτος με ευθύνη του κέρδισε ελάχιστα από αυτή τη σχέση, ενώ αντίθετα οι

ομογενείς και ξένοι κεφαλαιούχοι με την ισχύ του χρήματος, με την τεχνική τους και με τους μηχανισμούς τους επαύξησαν τα κεφάλαιά τους και διαστρέβλωσαν την οικονομική πορεία του κράτους (26).

Εκτός από τις ανεπαρκείς μέχρι ασήμοντες ιδιωτικές επενδύσεις στη βιομηχανία, το εγχείρημα της εκβιομηχάνισης του κράτους δεν επιτυγχάνεται με αντίστοιχες δημόσιες, καθώς αυτές έχουν χαμηλό ύψος και κρίνονται ως ανεπαρκείς. Αν επιχειρήσουμε να συγκρίνουμε το ολικό μέγεθος των δημοσίων επενδύσεων της δεκαετίας 1880, με το ολικό ύψος των προϋπολογισμών του κράτους αφενός και αφετετέρου με το ολικό εθνικό προϊόν της ίδιας περιόδου, θα διαπιστώσουμε ότι οι δημόσιες επενδύσεις καλύπτουν ένα μικρό ποσοστό αυτών των μεγεθών. Συγκεκριμένα σύμφωνα με τις απόψεις του πρωθυπουργού Χ. Τρικούπη και του Υπουργού Οικονομικών Σιμόπουλου, οι οποίες εκφράστηκαν στη βουλή (27), ο μέσος όρος του εθνικού προϊόντος στη δεκαετία του 1880, υπολογιζόταν στα 600 εκατ. δραχμές περίπου, ενώ ο αντίστοιχος των προϋπολογισμών του κράτους στην ίδια περίοδο 100 εκατ. δραχμές περίπου. Οι δημόσιες επενδύσεις της περιόδου δεν υπερέβησαν τα 100 συνολικά εκατομμύρια και συνεπώς αντιστοιχούν με το 1,5% περίπου του εθνικού προϊόντος και με το 7% των προϋπολογισμών του κράτους (28), όταν στις ευρωπαϊκές χώρες στην περίοδο της καπιταλιστικής απογείωσης τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν πενταπλάσια ή εξαπλάσια. Επομένως οι δημόσιες επενδύσεις οι οποίες θα μπορούσαν να συμπαρασύρουν και ιδιωτικές ή να καλύψουν μέρος της απουσίας αυτών, ήταν ανεπαρκείς για την καπιταλιστική απογείωση του κράτους.

Πριν την ολοκλήρωση του κεφαλαίου είναι επιβεβαιωμένο να θίγει και ένα άλλο πρόβλημα το οποίο επηρέασε λιγότερο ή περισσότερο την εκβιομηχάνιση της χώρας. Το πρόβλημα αυτό είναι η αναγκαστική κυκλοφορία καθ' όλη τη δεκαετία του 1880, με εξαίρεση μια μικρή παύση οκτώ μηνών, και η αποτυχία των κυβερνήσεων να άρουν αυτή μέσω του εξωτερικού δανεισμού. Οι συνέπειες βέβαια της αναγκαστικής κυκλοφορίας, η υποτίμηση δηλαδή της δραχμής και η υπερτίμηση του συναλλάγματος, λειτούργησαν προστατευτικά για την εγχώρια παραγωγή και παραπλανητικά φαίνονται ότι ευνόησαν την νεοσύστατη βιομηχανία του κράτους. Αν συνυπολογίσουμε και το νέο δασμολόγιο, το οποίο θέσπισε ο Τρικούπης το 1883 (29) το οποίο αντικατέστησε το δασμολόγιο του 1867, που είχε θεσπίσει ο Κουμουνδούρος, και χαρακτηρίστηκε ως προστατευτικό, διαπιστώνουμε ότι τα προϊόντα του εξωτερικού έφθαναν στην ελληνική αγορά με υψηλές τιμές σε σύγκριση με τα αντίστοιχα ελληνικά με συνέπεια να μην είναι ανταγωνιστικά. Ο προστατευτισμός αυτός της περιόδου επενεργεί συνήθως ευεργετικά για τους γαιοκτήμονες και βλαπτικά για τους βιομηχάνους, όταν πρόκειται βέβαια για μια υγιή βιομηχανία. Στην Ελλάδα όμως η συνθήκη αυτή δε λειτούργησε, καθώς η νεοσύστατη βιομηχανία δεν είχε στέρεα βάση, αλλά ήταν δασμοβίωτη με βραχυπρόσθεσμους στόχους, όπως το άμεσο μετρητό κέρδος, που αποκτούσε με ένα δασμό προστασίας, χωρίς ουσιαστικά ανταγωνιστές. Στην πραγματικότητα όμως ένα τέτοιο προστατευτικό σύστημα δεν λειτούργούσε ενθαρρυντικά για την εκβιομηχάνιση της χώρας για τους ακόλουθους λόγους. Η υποτίμηση της δραχμής έβιξε την αγοραστική δύναμη των χαμηλών εισοδηματικά στρωμάτων με αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους επιβίωσης της εργατικής δύναμης και της συνεπακόλουθης αύξησης του

κόστους των μισθών, γεγονός που έβλαπτε τα βιομηχανικά συμφέροντα. Επίσης η ενδεχόμενη αύξηση των δημητριακών, εξαιτίας του προστατευτισμού, ευνοούσε βέβαια τους γαιοκτήμονες, αλλά για τους ίδιους λόγους της μείωσης δηλαδή της αγοραστικής δύναμης των εργατών, έθιγε τους βιομηχανούς. Τέλος ο προστατευτισμός δημιουργεί δασμοβίωτες και μίζερες βιομηχανίες, οι οποίες αδιαφορούν ή αδυνατούν να ανταγωνισθούν την παγκόσμια αγορά και επιβιώνουν όσο υπάρχει η στήριξη του κρατικού μηχανισμού. Επομένως ο ιδιότυπος προστατευτισμός, που απορρέει από την αναγκαστική κυκλοφορία χαρτονομίσματος, συνεπικουρούμενος από τη θέσπιση του νέου δασμολογίου δεν συνετέλεσε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας του κράτους.

Αντίθετα συνέβαλε στην ενίσχυση της "μεταπρατικής" νοοτροπίας του άμεσου εκσυγχρονισμού και της αποφυγής του ανταγωνισμού. Επίσης ενίσχυσε το ρόλο του κράτους και την επέμβαση αυτού στην ιδιωτική κοινωνία, η οποία βέβαια την επεδίωκε. Η ενίσχυση αυτής της νοοτροπίας η οποία βασίσθηκε στην επιδίωξη υψηλών και γρήγορων κερδών, καθόριζε και τα όρια της συλλογικής πρακτικής όλης αυτής της "κοινωνικής ομάδας". Η αντίληψη της για αρκετές βασικές ανάγκες του καπιταλισμού ήταν και διαφοροποιημένη και διαστρεβλωμένη σε σχέση με την ανάλογη των Δυτικών Ευρωπαϊκών κρατών. Αντιλαμβανόταν για παράδειγμα το σύστημα των δασμών και τον προστατευτισμό ως μέσο για να αυξήσουν τις τιμές των προϊόντων, ώστε να επωφεληθούν βραχυπρόθεσμα και όχι ως ευκαιρία αύξησης της ανταγωνιστικότητας τους (30). Επίσης θεωρούσαν την ανάπτυξη της κατανάλωσης ως αποτέλεσμα συγκυριακών συνθηκών, όπως είναι οι μεταβιβαστικές πληρωμές, τοπικές ή εξειδικευμένες προτιμήσεις στην κατανομή των δημοσίων

δαπανών κ.α. και όχι ως αποτέλεσμα μιας αύξησης των εισοδημάτων των κατωτέρων τάξεων, οπότε θα επακολουθούσε η αύξηση της αγοραστικής δύναμης αυτών. Η αντίληψη αυτή βέβαια δε σχηματοποιήθηκε μόνο από τον προστατευτισμό, αλλά και άλλους παράγοντες του Ελληνικού κράτους, αλλά όπως προαναφέρθηκε, ενισχύθηκε απ' αυτόν καθώς ισχυρές ομάδες συμφερόντων, όπως οι ομογενείς - γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας, ασκούσαν πιέσεις στην κυβέρνηση και υπαγόρευαν όρους που μόνο αυτούς ευνοούσαν. (31)

Με βάση λοιπόν τα προαναφερθέντα είναι προφανές ότι η εισροή κεφαλαίων στην Ελλάδα μέσω του εξωτερικού δανεισμού της περιόδου, μπορεί να οδήγησε στη λύση κάποιων προβλημάτων της χώρας, όπως οι στρατιωτικές δαπάνες και να κάλυψε κάποια κενά του προϋπολογισμού, αλλά δεν αξιοποιήθηκε πλουτοπαραγωγικά προς όφελος της Ελληνικής οικονομίας. Επέδρασε βέβαια θετικά η εισροή κεφαλαίων στο ισοζύγιο πληρωμών και στην ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος, καθώς τόνωνε βραχυχρόνια την οικονομία, αλλά όμως επέδρασε μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα αρνητικά στο κυριότερο οικονομικό μέγεθος, στο εθνικό προϊόν, καθώς μεταφερόταν στο εξωτερικό μεγαλύτερη ποσότητα χρήματος απ' αυτή που εισήλθε και επομένως ζημίωνε την ελληνική οικονομία σταδιακά μέχρι τη χρεοκοπία. Η μη παραγωγική αξιοποίηση του κεφαλαίου του δανεισμού προς χάρη της εθνικής οικονομίας σήμαινε αναμφισβήτητα ότι η εκροή κεφαλαίων δεν ήταν τουλάχιστον χαμηλότερη από την εισροή στο ελληνικό κράτος, με αναπόφευκτο αποτέλεσμα την αποτυχία συσσώρευσης κεφαλαίου στη χώρα, όρου απαραίτητου για μετασχηματισμό των δομών του κράτους και την καπιταλιστική "απογείωση". Επομένως το εθνικό πλεόνασμα, το οποίο προέρχονταν στο μεγαλύτερο

μέρος του από τον πρωτογενή τομέα μέσω της φορολογίας ή της αναγκαστικής κυκλοφορίας, δε διαχετεύθηκε στην ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα, όπως τουλάχιστον φανερά επιθυμούσαν οι κυβερνώντες, αλλά έγινε αντικείμενο κερδοσκοπίας και αποθησαύρισης με τη μεταφορά του στο εξωτερικό, όπως καταγράφει στην οικονομική του έκθεση και ο Law, ο οποίος αναφέρει ότι μια φούχτα κερδοσκόπων ελέγχουν την Ελληνική οικονομία (32). Το αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής ήταν η αποτυχία του εγχειρήματος της εκβιομηχάνισης (33) του κράτους, της αναπτυξιακής του πορείας και της αυτόνομης οικονομικής ανάπτυξης. Έτσι ενισχύθηκε ο μεταπρατισμός στις οικονομικές σχέσεις, ο οποίος επέδρασε στην μετέπειτα πορεία του Ελληνικού κράτους, καθώς επέτρεπε την άσκηση οικονομικής πολιτικής και την αναπτυξιακή κατεύθυνση του κράτους να την ελέγχουν και να την υλοποιούν κέντρα εξωελλαδικά, των οποίων τα συμφέροντα στις περισσότερες, αν όχι σε όλες, τις περιπτώσεις δεν συνέπιπταν με αυτά του κράτους. Με δεδομένο δε ότι οι δανειστές του Ελληνικού κράτους γνώριζαν την οικονομική κατάσταση της χώρας και της κρίσης κεφαλαίων που την κατάρρεχε, φαίνεται ότι επεδίωκαν να δανείζουν αυτή με προφανείς οικονομικούς και εν συνεχεία πολιτικούς στόχους. Ο έλεγχος των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας και η αξιοποίηση αυτών με βάση τα δικά τους συμφέροντα ήταν ο απώτερος στόχος τους, ο οποίος βέβαια αποτελούσε τροχοπέδη στην εκβιομηχάνιση της χώρας. Επομένως οι κακές διαχειρίσεις των κυβερνήσεων της περιόδου και τα συμφέροντα των οικονομικών ομάδων του εσωτερικού και εξωτερικού οδήγησαν την ανάπτυξη της χώρας σε μια στρέβλωση με συνέπειες στην εκβιομηχάνιση και στη μεταλλαγή των δομών της. Ο Διεθνής

Οικονομικός Έλεγχος θα θέσει τη σφραγίδα της απροσχημάτιστης εξάρτησης στον οικονομικό και στον πολιτικό τομέα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ - ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Τσουκαλάς Κ., "Η ανορεωτική του Χ. Τρικούπη" από την ιστορία του Ελληνικού Έθνους, σελ. 8 - 22.
- Αγριαντώνη Χ., "Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αι.", σελ. 259. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, "υπεύθυνη" για τη χρεοκοπία είναι κυρίως η αδυναμία της "οικονομικής βάσης" της χώρας να παρακολουθήσει τους ρυθμούς ανάπτυξης που απαιτούσε η χρηματοδότηση των σχεδίων του κράτους και των αυξημένων στρατιωτικών δαπανών".
- Τσουκαλάς Κ., "Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος", σελ. 62 - 71.
2. Ανδρεάδης Α., "Δημόσια Οικονομία και Εθνικά δάνεια", Έργα, τόμος ΙΙ, σελ. 72 - 73.
3. Δερτιλής Γ., "Σχέσεις της Ελληνικής οικονομίας με την Ευρώπη (1860 - 1910)", σελ. 86.

"Οι τρόποι με τους οποίους γίνεται συνήθως η μεταφορά πλεονάσματος άμεσα ή έμμεσα, μπορούν να καταταχθούν σε τρεις μεγάλες και κόπως απλουστευτικές κατηγορίες:

- Επενδύσεις από τους φορείς της αγροτικής παραγωγής, γαιοκτήμονες και μικροϊδιότητες.
- Επενδύσεις από το κράτος με αγροτικό πλεόνασμα, το οποίο συγκεντρώνεται με φόρους, εσωτερικά δάνεια ή έκδοση πληθωρικού χαρτονομίσματος παράλληλο ή δισζευτικό. επενδύσεις από το κράτος με δανειακό ξένο κεφάλαιο.
- Επενδύσεις από το ξένο κεφάλαιο και ακολούθως επεναποτρισμό του, μαζί με τα κέρδη του, με διάφορους έμμεσους τρόπους μεταφοράς αγροτικού πλεονάσματος, όπως επιδοτήσεις, φοροσπασαλσγές, προστατευτική πολιτική κ.α."

4. Γκουκαλάς Κ. . . "Εξάρτησι και ανσπαράγωγη",
σελ. 209 κ.ε.
"Κοινωνική αναπτυξη και
κράτος", σελ. 80 κ.ε.
5. Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής, στις
συνεδριάσεις 9/15-11-1883,
σελ. 36 και 26/24-11-1889
σελ. 305 περιγράφεται ο
ρυθμός διόθεσης των
ομολογιών κατά τις
συζητήσεις των συμβάσεων των
δανείων του 1884 και 1887.
6. Βλέπε τη βιβλιογραφία που παρουσιάζεται στο ειδικό
κεφάλαιο για τους ομογενείς
στο πρώτο μέρος της
εργασίας.
7. Τη διάψευση των προσδοκιών του ομολογεί και
ο ίδιος ο Χ. Τρικούπης, όταν
παραδέχεται ότι οι
περιορισμοί που του επέβαλαν
οι άνθρωποι αυτοί (Εκβιαστές
και τύραννοι των κυβερνητών
της χώρας) ήταν τόσοι, ώστε
η κυβερνητική οικονομική
πολιτική να καταλήγει σε
αντιφάσεις συχνό
αξεπέρσστες.

Εφημερίς των συζητήσεων της
βουλής, συν. 5/1-3-1890,
σελ. 23

8. Βεργόπουλος Κ.,

"Το αγροτικό ζήτημα στην
Ελλάδα", σελ. 116 - 161.

9. Μασκώφ Κ.,

"Θεσσαλονίκη τομή μιας
μεταπρατικής πόλης", τόμος
Α', σελ. 91 - 108.
Υποστηρίζει ότι το
μεταπρατικό κεφάλαιο και οι
μεταπρατικές σχέσεις είναι
κατ' εξοχήν υπεύθυνες για
την υποταγή των
περιφερειακών οικονομιών
στον βιομηχανικό
καπιταλισμό. Η ευθύνη αυτή
προσδιορίζεται από τη μη
ενασχόληση του κεφαλαίου
αυτού με τη βιομηχανία.

Δερτιλής Γ.,

"Κοινωνικός μετασχηματισμός"
... ", σελ. 40

Θεωρεί αξιοσημείωτο το
ποσοστό του επενδυμένου
κεφαλαίου που ανήκε στους
αυτοχθόνες αστούς στην
περίοδο 1870 - 1910.
Υπολογίζει ότι οι ντόπιοι
αστοί είχαν στον έλεγχο τους
30% - 40% του συνολικού
ελληνικού κεφαλαίου.

10. Γσουκαλάς Κ.,
"Εξάρτηση και ανοποσιώγη"
σελ. 335- 345.
11. Βερτιλής Γ.,
"Το ζήτημα των τραπεζών
...", σελ. 72. Αναφέρει ο
συγγραφέας εκτενώς τα
επενδυτικά σχέδια του
ομογενούς κεφαλαίου στον
Ελλαδικό χώρο από την
δεκαετία του 1870.
12. Εξερτζόγλου Χ.,
"Για εσωτερικά Ελληνικά
δάνεια, 1862 - 1876: Η
τοποθέτησή τους στην
κωνσταντινουπολή", στο
Ιστορικά, τεύχος 5, Δεκεμβρ.
1985, σελ. 309 - 312.
13. Συγγρός Α.,
"Απομνημονευματα", Αθήνα
1908, τόμος 2, σελ. 201.
Αναφέρει ότι εκτός από το
ξένο κεφάλαιο υπάρχουν
σημαντικοί μέτοχοι, όπως η
Τράπεζα βιομηχανικής πίστωσης
του Ώρακουλη, η Γενική
Εταιρεία του Οθωμανικού
κράτους, που διηύθυνε ο
Ελαστός, ο Μελάς και ο
Μπαλτσής από την
κωνσταντινουπολή, ο Παπουδωφ

- και Ροδόκανακης από την
Οδυσσό, ο Ζάππας από το
Βουκουρέστι κ.λπ.
- Στεφανίδης Δ., "Η εισροή ξένων κεφαλαίων
και οι πολιτικοί και
οικονομικοί της συνέπειαι",
σελ. 164.
- Σβορώνος Ν., "Επισκόπηση της νεοελληνικής
ιστορίας", σελ. 103.
- Τσουκαλάς Κ., "Εξάρτηση και αναπαράγωγη",
σελ. 249.
14. Law, sir Edward F.G., "Report on the Economical
and Financial Position in
Greece", F.O. Annual series,
no 1169, London 1893
(Υπάρχει επίσημη ελληνική
μετάφραση. Εθνικό
τυπογραφείο 1893, καθώς και
μερική μετάφραση στη
βιβλιογραφία του Λω, από τον
Στ. Μακρυμίχαλο, Αθήνα
1974).
15. Ανδρεάδης Α., "Μαθήματα δημοσίας
οικονομίας", τόμος 1, σελ.
344.
- Στεφανίδης Δ., "Η εισροή ξένων κεφαλαίων
...". σελ. 183.
- Τσουκαλάς Κ., "Εξάρτηση και αναπαράγωγη",
σελ. 249-50.

16. Στεφανίδης Δ.,

"Η εισαγωγή ξένων κεφαλαίων ...". σελ. 184.

17. Μασκώφ Κ.,

"Η διαμόρφωση της Εθνικής και κοινωνικής συνειδήσης", σελ. 133. θεωρεί το παροικιακό κεφάλαιο μεταπρατικό και υπεισυνόχον για την υποταγή της οικονομίας της Ελλάδας.

Παναγιωτόπουλος Β.,

"Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832 - 1871", από το έργο "Εκσυγχρονισμός ...". σελ. 232. Δε συμφωνεί με την τοποθέτηση του Μασκώφ, ότι το παροικιακό κεφάλαιο συνέβαλε στην υποταγή της Ελληνικής οικονομίας στις ανεπτυγμένες χώρες.

Εξερτζόγλου Χ.

"Ελληνική ιστοριογραφία και το ομογενές κεφάλαιο, προβλήματα μεθόδου και ερμηνείας ...". Σύγχρονα θέματα, τεύχος 35, 36, 37, Δεκεμβ. 1988, σελ. 152 - 160. Πιστεύει ότι η έννοια του μεταπρατισμού δεν μπορεί να εκφράσει επαρκώς την πολυπλοκότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων της ομογένειας.

18. Τα δημόσια έργα και οι σιδηρόδρομοι αναφέρονται στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, όπου καταγράφονται οι νέες δημοσιονομικές επιλογές των κυβερνήσεων. Για ειδικότερες πληροφορίες: Παπαγιαννάκης Α., "Οι Ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882 - 1910)", Μορφωτικό Ίδρυμα Ε.Τ.Ε., 1982, Dakin D., "Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770 - 1923", Μορφωτικό Ίδρυμα Ε.Τ.Ε., Αθήνα 1982, Martin P.F., "Greece of the Twentieth Century", London 1913.
19. Δερτιλής Γ., "κοινωνικός μετασχηματισμός ...", σελ. 79.
20. Martin P.F., "Greece of the 20th Century", σελ. 201
Οι ξύλινες τραβέρσες που μαπίνουν ανάμεσα στις σιδηροτροχιές εισάγονταν όλες από το εξωτερικό, παρά την προφανή δυνατότητα που υπήρχε να κατασκευαστούν στην Ελλάδα.
21. Dakin D., "The Unification ...", σελ. 146.

Ακόμα και οι 52 μηχανικοί που εργάστηκαν για την κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου ήταν ξένοι Γάλλοι και Ελβετοί.

Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συν. 8/9-11-1883, σελ. 30. Ο Ιρικούπης στην αγόρευση του αναφέρει για τους Γάλλους μηχανικούς.

22. Δερτιλής Γ.,

"Κοινωνικός μετασχηματισμός ...", σελ. 79 - 80. Ο συγγραφέας θεωρεί άκαιρο και αρνητικό το εγχείρημα της κατασκευής σιδηροδρόμων, καθώς πέραν των άλλων, ζημίωσε την εμπορική ναυτιλία της Ελλάδας, σε περίοδο μάλιστα κρίσης αυτής.

Αγριαντώνη Χ.,

"Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης ...", σελ. 255. Η συγγραφέας αναρωτιέται αν ήταν δυνατή η εξέλιξη της "νεαρής" Ελληνικής βιομηχανίας προς τη μεταλλουργία και γράφει: "Μια τέτοια προοπτική θα ήταν ενδεχομένως συζητήσιμη τη στιγμή που πραγματοποιόταν, από το

1882 και έπειτα η κατάρτιση του εθνικού σιδηροδρομικού δικτύου, μολοντί μπορεί κανείς δικολογημένα να συμφιβάλλει αν η αγορά που αντιπροσωπεύε το Ελληνικό δίκτυο ήταν αρκετά μεγάλη ώστε να στηρίζει ένα τέτοιο εγχείρημα. Στην πραγματικότητα, το ζήτημα δεν τέθηκε καν".

23. Αγριαντώνη Χ.,

"Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης ...", σελ. 263 αναφέρει:

"Η περίπτωση της διεθνούς εταιρείας της διώρυγας της Κορίνθου, που ανέστειλε τις εργασίες της ακριβώς μετά την χρεωκοπία του Γαλλικού Comptoir de Escompte, από το οποίο εξαρτιόταν άμεσα, θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί τυπικό δείγμα των στενών δεσμών που διαπλέκονται προοδευτικά με τις εξωτερικές αγορές κεφαλαίων.

* συμπλήρωση δική μου: στη διεθνή αυτή εταιρεία της διώρυγας κύριοι μέτοχοι ήταν ο Βλαστός και ο Συγγρός.

Τσουκαλάς Κ.,

"Εξορτσισμός και αναπαραγωγή", σελ. 248.

- Ανδρεαδάκης Γ., "Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας", (3 τόμοι), τόμος 2, σελ. 710.
- Στεφανίδης Δ., "Εισροή ξένων κεφαλαίων ...", σελ.192
24. Στεφανίδης Δ., "Εισροή ξένων κεφαλαίων ...", σελ.195
25. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συν. 31,14-12-1883, Αγόρευση Βουλευτή Δημητράκη, σελ. 407, Απόσπασμα:
 "Εις όλα τα κράτη, σάακις αι κυβερνήσεις λάβουν ανάγκην να οικονομήσουν δάνειον και δεν είναι τόσο ευάρεστος η οικονομική κατάστασις του τόπου, όπως είναι της Ελλάδος εις την παρούσαν περίστασιν σπεύδουσιν αὐται να κρουσῶσι τας θύρας των κεφαλαίουχων, και ουχι οι κεφαλαίουχοι τας θύρας των κυβερνήσεων και εν τούτοις, κατά παραδοξον συμπτωσιν, συμβαίνει εις την Ελλάδα το δεύτερον. Πρὸ μηνός, δια να μη εἴπω προ πολλῶν μηνῶν η κυβέρνησις, επολιτοκρηθεῖσα υπό των δανειστων, ἐπέειθε να φέρη τα περί του δανείου

των 170 εκατομμυρίων νομισμάτιον. Τι σημαίνει τούτο να θέλουν μετά παρακλήσεων να καταθέσουν το κεφάλαιο των, όπου δεν υπάρχει πληρεστάτη ασφάλεια, όπως αυτοί, διορίζονται; Η πολιτορκία αυτή γίνεται από άτομα ... Διότι οι πολιτορχηταί ούτοι ανέλαβον να εκπορεύωσιν, αφού εκέρδησαν την κυβέρνησιν και πάσαν άλλην εθνικην δύναμιν;".

* η αγόρευση αυτή του βουλευτή Δημητράκη, εστώ και να είναι σχετικό υπερβολική δείχνει την "παράδοξη" προθυμία των κεφαλαιούχων να δανείσουν μια βεβαρυμένη οικονομία, όπως η Ελληνική.

26. Stavrianos S.L.,	"The Balkans 1815 - 1914", σελ. 73 και 79 - 82.
27. Εφημερίς των συζητήσεων	της Βουλής, συν. 25/15-10-1888, σελ. 749 και 1240
28. Βερτιλός Γ.,	"Σχέσεις της Ελληνικής οικονομίας με την Ευρώπη

(1860 - 1910)", σελ. 97.

Η αναλογία των δημοσίων επενδύσεων κατά τον συγγραφέα είναι μόλις 1,6% - 1,7% του εθνικού προϊόντος, το οποίο υπολογίζεται σε ετήσιο μέσο όρο στα 550 εκατομμύρια, ενώ ο αντίστοιχος μέσος όρος των δημοσίων επενδύσεων δεν ξεπερνούσε τα 15 εκατομμύρια. Ο υπολογισμός του ετήσιου μέσου όρου του εθνικού προϊόντος, προκύπτει από ένα ελάχιστο 500 εκατομμυρίων, που υπολόγιζε στη δεκαετία του 1880 ο καθηγητής Ι. Σουτσος και ένα μέγιστο 600 - 650 εκατομ. που ανέφεραν για την περίοδο 1887 - 1894, οι Τρικούπης και Σιμόπουλος καθώς και ο Άγγλος στατιστικός Mulhall.

29. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συν. 8/9-11-1883, σελ. 26, επιχειρηματολογία του Τρικούπη για τη θέσπιση του νέου δασμολογίου.

30. Αναστασόπουλος Γ., "Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας", Αθήνα 1947, σελ. 72 κ.ε.
- Angelopoulos N., "Les Capitaux Étrangers en Grece", Lausanne, 1968
- Χαριτάκης Ι., "Η Ελληνική Βιομηχανία", Αθήνα, 1927, σελ. 40
31. Ανδρεάδης Α., "Εργα", τόμος 2, σελ. 225. Στιγματίζει την δασμολογική προστασία των σιτηρών όσο και την κατάργηση της δεκατής. Τα δύο αυτά μέτρα τα θεωρεί ευσίες σημαντικότερες "ολοκληρου της κοινωνίας και δη των αστικών κέντρων υπερ της σιτοπαραγωγού Θεσσαλίας".
32. Law's Report σελ. 35, κ.ε. όπου γίνεται μια παρουσίαση των κερδοσκοπικών δραστηριοτήτων των ομογενών επιχειρηματιών.
33. "Στατιστική επετηρίς", 1930, σελ. 143 (από Γ. Δερτιλή, "Κοινων. μετασχηματισμός ...").
-Η αύξηση κατά 50 εργοστάσια μεταξύ 1875 και 1889 καλυπτεται σχεδόν ολόκληρη από 4 νέους αλευρόμυλους και 4 νέα ελαιοτριβεία. Τα

περισσότερα απ' αυτά τα
εργουτσόσια προεπει νο
προστέθηκαν με την
προσαρτηση της Άρτας και
των σιτοβολώνων της
Θεσσαλίας το 1881 και
επομένως δεν
αντιπροσωπεύουν κανενός
είδους ουσιαστική
εκβιομηχάνιση. Ωστόσο, η
αύξηση της ιπποδύναμης
είναι αρκετά εντυπωσιακή,
παρόλο που μπορεί να
οφείλεται και σε
διαφορετική στατιστική
μέθοδο.

-Ο αριθμός των εργατών
εξελιχθηκε από περίπου 7
χιλιάδες το 1875 και 26 το
1911, σε 60 το 1920 και
190 το 1933.

Δερτιλής Γ.,

"κοινωνικός μετασχηματισμός
...", σελ.85

* Βλέπε επίσης Πίνακα 25

* Βλέπε επίσης Πίνακα ΧΙ: Εκβιομηχάνιση,
Δερτιλής Γ., "κοινωνικός
μετασχηματισμός ...", σελ.
68 - 69.

Β. ΤΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1879-93 ΩΣ **ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΞΑΡΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**

Η τελική απόληξη των συνεπειών της εισροής κεφαλαίων στην Ελλάδα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. και το εγχείρημα της διατύπωσης καποιών σκέψεων αναφορικά με την ανάπτυξη του ελληνικού κράτους ευπερικλείουν κινδύνους αστόχων γενικεύσεων, απλοποιήσεων, βερμπλιστικών θεωρήσεων και δογματισμών, ώστε η αυτοπαγίδευση να παραμυθεύει σε κάθε βηματισμό της εργασίας. Οι διατυπωμένες θεωρίες σχετικά με την αναπτυξιακή διαδικασία της Ελλάδας ή γενικότερα των περιφερειακών χωρών, οι οποίες συνδέονται με κοινά προβλήματα προκάλεσαν και προκαλούν μια εκτεταμένη προβληματική και συζήτηση, η οποία βοηθεί στην ερμηνεία του προβλήματος, αλλά παράλληλα η ιδεολογική κόποια φορό φόρτιση λειτουργεί αυτοπαγιδευτικά. Για τους παραπάνω λόγους η συμβολή της εργασίας στην ευρύτερη προβληματική θα ελέγχεται από μια προϋπόθεση - πίστη και από έναν αυτοπεριορισμό - επίγνωση. Η προϋπόθεση - πίστη είναι ότι η ιστορία κατά κοινωνικά συστήματα είναι δημιουργίες του ανθρώπου και δεν υπακούουν σε νομοτέλειες, έξω και μακριά από τη δράση αυτού. Ο αυτοπεριορισμός σχετίζεται με την επίγνωση των υποκειμενικών αδυναμιών και των αντικειμενικών δυσκολιών αναφορικά με τη διατύπωση μιας τέτοιας πρότασης. Η διατύπωση των σκέψεων θα απορρέει από τα προαναφερθέντα στοιχεία της εργασίας και θα συνεπικουρείται από τις θεωρητικές προσεγγίσεις του θέματος. Αυτό σημαίνει ότι είναι επιβεβλημένη σφενός η επισήμανση κάποιων συμπερασμάτων της εργασίας και αφετέρου η επίμονη παραπομπή στην ανάλογη βιβλιογραφία, της θεωρητικής προσέγγισης για την εξάρτηση. Η

επιχειρηματολογία της πρότασης για την εξάρτηση της Ελλάδας θα περιλαμβάνεται σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα περιέχει τα στοιχεία, τα οποία προκύπτουν από την εργασία, η δεύτερη τις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις για το θέμα της εξάρτησης και η τρίτη το συμπέρασμα, δηλ. τη θέση για το πόσο η εισροή κεφαλαίων στην Ελλάδα επηρεάζει τον τύπο ανάπτυξης της χώρας.

1. Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα στοιχεία ο μεγαλύτερος όγκος του ξένου κεφαλαίου, που εισέρευσε στην Ελλάδα το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. μέσω των κρατικών δανείων, δεν αξιοποιήθηκε παραγωγικά προς όφελος της ελληνικής κοινωνίας, αλλά χρησιμοποιήθηκε για καταναλωτικούς σκοπούς και στρατιωτικές δαπάνες. Αξιοσημείωτο δε ποσοστό αυτού που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή δημοσίων έργων και σιδηροδρομικών γραμμών δεν κρίνεται ως αποδοτικό, καθώς τα έργα αυτά είχαν ελάχιστους ή μηδενικούς οργανικούς δεσμούς με τη νεοσυστατή βιομηχανία (1).

Οι επαχθείς όροι του δανεισμού, η μη παραγωγική αξιοποίησή του και η εν γένει συμπεριφορά του ομογενειακού και ξένου κεφαλαίου δεν άργησαν να οδηγήσουν τη χώρα στην αναμενόμενη χρεωκοπία (2). Η χρεωκοπία ήλθε ως αποτέλεσμα της υπερχρέωσης του κράτους, καθώς η Ελλάδα, όπως και σε γενικές γραμμές το σύνολο των βαλκανικών κρατών, βρέθηκε στην ανάγκη να εξαρτηθεί από τα ξένα δάνεια, ώστε να είναι σε θέση να συντηρεί αξιόμαχες ένοπλες δυνάμεις και διαρκώς να τις ενισχυεί με πολεμικό υλικό, να διαχειρίζεται υπερδιογκωμένο τριτογενή τομέο και τέλος να υλοποιήσει το φιλόδοξο αναπτυξιακό της πρόγραμμα. Η ανάγκη αυτή παρέσυρε σε συνεχή δανεισμό τις

κυβερνήσεις με αποτέλεσμα η συνεχής διόγκωση του δημόσιου χρέους να εξαναγκάσει σε νέο δανεισμό για την εξυπηρέτηση του χρέους με ταπεινωτικές παραχωρήσεις προς τους δανειστές, τον έλεγχο και τη διαχείριση των κρατικών εισπροσέξων.

Η πτώχευση της Ελλάδας, ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας τέτοιας δανειακής επιβάρυνσης, εξανάγκασε το ελληνικό κράτος να αποδεχθεί τη μέγιστη των ταπεινώσεων, την επιβολή του διεθνούς οικονομικού ελέγχου. Η διεθνής οικονομική επιτροπή, η οποία συστάθηκε με υπόδειξη των μεγάλων δυνάμεων, αποτελείτο από εκπροσώπους των ξένων τραπεζών και έδρευε στο ελληνικό έδαφος. Ο δε ρόλος της δε σταματούσε στον έλεγχο και τη διαχείριση των εσόδων του κράτους, αλλά προχωρούσε και στη βασισιουσα γνώμη για την έκδοση χρήματος, για τη συναψη νέων δανείων και γενικά για όλα σχεδόν τα δημοσιονομικά θέματα (3).

Οι υπερεξουσίες αυτές της διεθνούς οικονομικής επιτροπής ουσιαστικά αναίρουνσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα τις εξουσίες της ελληνικής κυβέρνησης και του κοινοβουλίου, καθώς οι αποφάσεις του κράτους για σχεδιασμούς οικονομικής ανάπτυξης ελεγχόταν από εξωελλαδικά κέντρα, ερήμην του ελληνικού λαού.

Με τον τρόπο αυτό το ξένο κεφάλαιο, το οποίο την αμέσως προηγούμενη περίοδο (1850 - 1875) είχε εξουδετερώσει τις σποραδικές και ελάχιστες οργανωμένες προσπάθειες του εγχώριου κεφαλαίου να μπει στη σφαίρα της παραγωγής και να προχωρήσει σε βιομηχανικές επενδύσεις (4), αυτή την περίοδο (1875 - 1900) αναλαμβάνει να διεκπεραιώσει το ίδιο κάποιες λειτουργίες με προϋποθέσεις και όρους τέτοιους που θα διασφάλιζαν τα συμφέροντα του

και την κυριαρχία του (5). Η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα, όπως προαναφέρθηκε, έλαβε τη μορφή δημοσίων και ιδιωτικών δανείων και επενδύσεων στην τεχνικο-οικονομική υποδομή της χώρας, με την κατασκευή σιδηροδρόμων, δρόμων, γεφυρών, λιμανιών και γενικότερο ενός δικτύου, το οποίο εξυπηρέησε πρώτιστο τις ανάγκες των αναπτυγμένων κρατών και δευτερευόντως της χώρας (6). Η κατασκευή της τεχνικο-οικονομικής υποδομής ήταν απαραίτητη για την εμπορική διείσδυση των αναπτυγμένων - καπιταλιστικών κρατών σε χώρες με προκαπιταλιστικές - αγροτικές δομές και επί πλέον ήταν κερδοφόρα και χωρίς ανταγωνισμό, καθώς η εγχώρια άρχουσα τάξη ήταν σίγουρη να συγκεντρώσει και να αξιοποιήσει τα ποσά που απαιτούσαν οι ανάλογες επιχειρήσεις (7), ώστε να λειτουργήσει ανταγωνιστικά στο ξένο και ομογενειακό κεφάλαιο.

Η χρηματοδότηση του ανθρωπίνου αυτού έργου προήλθε κυρίως από τα κεφάλαια του εξωτερικού δανεισμού της Ελλάδας, γεγονός που υπερβάρισε το δημόσιο, το οδήγησε προς τη χρεοκοπία και τον έλεγχο της οικονομίας του. Συνεπώς, η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα, είχε ως αποτέλεσμα τον έλεγχο των κρατικών εσόδων, τη στρέβλωση μιας ισορροπής ανάπτυξης και την παγίωση της εξάρτησης του ελληνικού κράτους με την επιβολή του διεθνούς οικονομικού ελέγχου. Εξάλλου δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι την ίδια εποχή, στα τέλη του 19ου αι. και στις αρχές του 20ου, ο διεθνής οικονομικός έλεγχος επιβλήθηκε σε όλα τα βαλκανικά κράτη - στη Σερβία το 1895, στην Ελλάδα το 1898, στη Βουλγαρία το 1902 και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1911 - αλλά δείχνει τις προθέσεις του διεθνούς κεφαλαίου και τις συστηματικές του ενέργειες στο τελευταίο τέταρτο του 19ου, να ελέγξει και να κατευθύνει την οικονομική ανάπτυξη των κρατών αυτών

(β). Η υπερβολική διάσταση, η οποία δόθηκε στον ξένο παράγοντα στην Ελλάδα και η οποία έλαβε μορφή δαιμονολογίας, δε δικαιολογεί σε καμία περίπτωση το άλλο άκρο της, δηλαδή την έλλειψη του, ως οίτιο της ανεπάρκειας του ελληνικού κράτους.

Από την άλλη πλευρά το παροικιακό κεφάλαιο οπετέλεσε, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το συνόδεικό κρίκο μεταξύ του ευρωπαϊκού κεφαλαίου και του ελληνικού κράτους αποκομίζοντας σοβαρά κέρδη και συνεισφέροντας με το ρόλο του στην εξάρτηση της οικονομίας της χώρας. Το παροικιακό κεφάλαιο είτε λόγω της φύσης των σφαλμάτων του, είτε από πρόθεση δε λειτούργησε ποτέ με τέτοιες προϋποθέσεις, οι οποίες θα αποτελούσαν τη βάση μιας εγχώριας αναπτυξιακής διαδικασίας, η οποία με τη σειρά της θα οδηγούσε στη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και της παραγωγικής βάσης και θα σηματοδοτούσε μια διαφορετική ανάπτυξη του κράτους, αλλά αντίθετα επέμεινε στις γνώριμες και οικείες από την Έγγυς Ανατολή μεταπρατικές του δραστηριότητες. Οι δραστηριότητες τους δεν είχαν ουσιαστικές διαφορές από τις αντιστοιχές του αγγλικού, γαλλικού και γερμανικού κεφαλαίου στις χώρες της Ανατολικής Μεσογείου και γενικά στις χώρες της περιφέρειας, καθώς οι βασικές ενσπρεχόμενες του ήταν η αξιοποίηση των μεταλλείων, η κατασκευη δημοσίων έργων και σιδηροδρόμων, η ίδρυση τραπεζικών οργανισμών κ.ο.κ. Οι δραστηριότητες αυτές των ομογενών - κεφαλαιούχων ευνοήθηκαν από την αδυναμία της εγχώριας άρχουσας τάξης να αναλάβει πρωτοβουλίες ανάλογες με εκείνες των αστικών τάξεων των κρατών της δύσης κατά τη διάρκεια του καπιταλιστικού μετασχηματισμού των χωρών τους. Η αδυναμία αυτή θα πρέπει να αποδοθεί στην έλλειψη κεφαλαίων

τέτοιων, ώστε να ανταγωνισθούν τα ομογενή και ξένα κεφάλαια και στην εμπορευματική - μεταπρατική νοοτροπία τους.

Ο μειωμένος ρόλος τους στην οικονομική ανάπτυξη του κράτους εμφανίζεται και από το εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό του επενδουμένου κεφαλαίου στο τέλος του 19ου αι. (9). Η αναζήτηση της σχέσης αίτιου και οτισιατού ανάμεσα στην κυριαρχία του ομογενούς κεφαλαίου στην Ελλάδα στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. και στην αδυναμία της εγχώριας άρχουσας τάξης δεν είναι αντικείμενο της παρούσας εργασίας. ωστόσο όμως θα πρέπει να λεχθεί ότι οι αυτόχθονες αστοί υπερκεράσθηκαν στις όποιες δραστηριότητές τους από το παροικιακό κεφάλαιο, θαμπώθηκαν και μπολιάσθηκαν απ' αυτό με αποτέλεσμα να ακολουθήσουν το παράδειγμά του και να μη δείχνουν πρόθυμοι και ικανοί να αναλάβουν το εγχείρημα της εκβιομηχάνισης της χώρας, που θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις της αυτόνομης οικονομικής ανάπτυξης. Επιπρόσθετη αιτία της αδυναμίας αυτής ήταν το γεγονός ότι η "ιδιωτική κοινωνία" στην Ελλάδα δεν ήταν αυθόπαρκτη και διαχωρισμένη από το κράτος, αλλά παράγωγη και εξαρτημένη απ' αυτό. Ο "αστισμός" στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τη δύση όχι μόνο δε λειτούργησε αντιπαραθετικό στον κρατικό μηχανισμό και δε συγκρούστηκε μαζί του αλλά στηρίχθηκε σε αυτόν και αναπτύχθηκε σε συνεργασία μαζί του (10).

Η αδύναμη και ανισόρροπη ανάπτυξη των αυτόχθονων αστών επέτρεψε στον κρατικό μηχανισμό να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην αναπτυξιακή διαδικασία της Ελλάδας (11). Για πρώτη φορά το κράτος στην περίοδο αυτή αναλαμβάνει ρόλο άμεσης προώθησης επιχειρησιακών δραστηριοτήτων, καθώς παίζει συντονιστικό ρόλο ανάμεσα

στην ενεργοποίηση των ξένων κεφαλαίων και στη συγκέντρωσι της εγχώριας αποταμίευσης. Οι επενδύσεις του κράτους στην υποδομή κατά τη δεκαετία του 1880, την περίοδο των μεγάλων δημοσίων έργων, κατέδειξε τις επιδιώξεις του, να αυξάνει τις δαπάνες ανεξάρτητα από τη δυνατότητα της παραγωγικής βάσης της χώρας, να παρεμβαίνει στη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου με το γνωστό αποτελέσματα του δανεισμού, να καρπώνεται μεγάλο ποσοστό του εθνικού προϊόντος και να διανέμει το οικονομικό πλεόνασμα (12). Οι προσπάθειες αυτές του κράτους, στηρίχθηκαν στο ξένο κεφάλαιο, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου εισέρευσε με τη μορφή των κρατικών δανείων, όπου το κράτος ήταν ο εγγυητής, και ο διαμεσολαβητής ανάμεσα στη συγκέντρωση κεφαλαίων και στην αξιοποίηση τους στην Ελλάδα. Επομένως, οι βηματισμοί του κράτους φαίνεται να είναι ταχύτεροι από την ανάπτυξη του εθνικού πλούτου (13), οι οποίοι υπερβαίνουν τα όρια της παραγωγικής βάσης της χώρας, ενώ η δημόσια χρηματοδότηση έργων επεδίωξε να λειτουργήσει ως μηχανισμός συσσώρευσης κεφαλαίου (14). Αν καταλήξουμε λοιπόν ότι το ελληνικό σύστημα, η ολότητα δεν αποτελεί πραγματικό εθνικό σύνολο που έχει αυτάρκεια, στο βαθμό που η ελληνική οικονομία συνιστά παραπληρωματικό εξάρτημα των οικονομιών των κρατών της μητρόπολης του καπιταλισμού, τότε και το ελληνικό κράτος σε ανάλογο βέβαια βαθμό θα αποτελεί εξάρτημα των παραπάνω κρατών.

Η "κυριαρχία" αυτή του κράτους στις ιδιωτικές οικονομικές σχέσεις ήταν αντιφοτική με την πολιτική που επεδίωκε ο Τρίκουπης, ο οποίος, σύμφωνα με τις διακηρύξεις του (15), επιθυμούσε να σφαιρέσει εξουσίες από το κράτος και να τις μεταφέρει στον αναπτυσσόμενο χώρο της ιδιωτικής οικονομίας, καθώς ο φιλελευθερισμός

του δεν ταίριαζε με τις υπερεξουσίες του κράτους. Οι προσπάθειες του Τρίκουπη που παρακολούθησαν την αντίληψη του μόνο εν μέρει ευδοκίμησαν καθώς επέφερε κάποια μείωση των εξουσιών του κράτους (16). Η παραδοσιακή νοοτροπία της αυτόχθονης άρχουσας τάξης να θεωρεί το κράτος στήριγμα των δραστηριοτήτων της και οι προθέσεις του παροικιακού κεφαλαίου δημιούργησαν την αντίρροπη παραδοξά δυναμη στις όποιες προσπάθειες του Τρίκουπη με συνέπεια το εγχείρημα της διάκρισης του "κράτους" και της "κοινωνίας των πολιτών" να αποτύχει. Εξάλλου, το πρόβλημα των υπερεξουσιών του κράτους δεν εμφανίζεται μόνο στην Ελλάδα, αλλά λιγότερο ή περισσότερο και στις υπόλοιπες περιφερειακές χώρες (17) και είναι σύμφυτο της ενσωμάτωσης των χωρών αυτών στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Η πολυπλοκότητα των προβλημάτων κράτους και ιδιωτικής κοινωνίας δε θα μπορούσε ούτε ακροαίως να ενταχθεί στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, ωστόσο όμως οι πολύτιμες μελέτες, που ερευνούν αυτό το θέμα, θα συμβάλουν στο συμπέρασμα της μελέτης (18).

Η ξένη οικονομική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο, ο οικονομικός ρόλος του παροικιακού κεφαλαίου, η εμφανής αδυναμία της εγχώριας άρχουσας τάξης και ο καταλυτικός ρόλος τους κράτους είναι φαινόμενα αλληλένδετα και αλληλοσυμπληρούμενα σχετικά με την επίδραση τους στην αναπτυξιακή διαδικασία της Ελλάδας στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. Οι προθέσεις και οι δραστηριότητες των προαναφερομένων παραγόντων ευθύνονται για τη δημιουργία μιας μεταπρατικής νοοτροπίας, για την αποτυχία της εκβιομηχάνισης και γενικά για τη μη αυτόνομη ανάπτυξη του ελληνικού κράτους. και η ευθύνη αυτή δεν καταλογίζεται τόσο για την ποσοτική ανάπτυξη της χώρας, αλλά όσο για την ποιοτική. Δεν είναι δηλαδή το μείζον θέμα το ποσο

περισσότερο ή λιγότερο αναπτύχθηκε η Ελλάδα συγκριτικά με άλλες χώρες, αλλά στο πώς αναπτύχθηκε και ποια ήταν η μορφή και ποιο το περιεχόμενο της ανάπτυξης. Η διασύνδεση αυτών των παραγόντων δεν είναι πάντοτε ευφανής στην ιστοριογραφία, καθώς αποδίδεται πρωταρχικότητα στον ένα ή στον άλλο παράγοντα και υποτιμώνται ή δεν αναφέρονται οι άλλοι. Η πρωταρχικότητα που αποδόθηκε στην ξένη οικονομική κυριαρχία και έτεινε να λάβει μορφή αποκλειστικότητας, στηρίχθηκε στους ισχυρούς μηχανισμούς του ξένου κεφαλαίου, το οποίο πέτυχε με το σχηματισμό των κρατικών δανείων να ελέγξει τις κρατικές εισπράξεις με την επιβολή του διεθνούς οικονομικού ελέγχου και στη συνέχεια την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας. Από την άλλη πλευρά η απροθυμία του παροικιακού κεφαλαίου να μετατραπεί σε εθνικό κεφάλαιο και να περάσει από τη σφαίρα του μεταπρατισμού σε αυτή της παραγωγής θεωρείται ως βασική και πρωταρχική για την απώλεια της ευκαιρίας στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι.

Υπάρχει όμως και μια άλλη άποψη η οποία αποδίδει τα αίτια της αποτυχίας εκβιομηχάνισης της χώρας περισσότερο στη νοστροπία των Ελλήνων, στη ψυχροσύνη του λαού, ο οποίος δεν αποδέχθηκε το βιομηχανικό φαινόμενο, δεν πίστεψε στα πλεονεκτήματά του και παρέμεινε υπερβολικά προσηλωμένος στη συγκυρία, η οποία αρκετές φορές τον ευνόησε (19). Μια τέτοια άποψη για τη νοστροπία των Ελλήνων θα ίσχυε στην περίπτωση, κατά την οποία καταγράφονταν εκείνοι οι παράγοντες, οι οποίοι τη δημιουργήσαν. Και οι παράγοντες αυτοί είναι αλληλένδετοι μεταξύ τους. Επομένως, η νοστροπία αυτή του βροχυπρόθεσμου, εφήμερου και ευκαιριακού, που λιγότερο ή

περισσότερο χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία μέχρι σήμερα πρέπει να θεωρείται το αποτέλεσμα μιας κοινωνικής πορείας και όχι η αιτία γι' αυτή.

Η πρωταρχικότητα ενός παράγοντα έναντι άλλων, η αποκλειστικότητα ή ιεράρχηση αυτών ίσως σπέβσινε εσφαλμένη ενέργεια και μέθοδος για την αιτιολόγηση της ανεπάρκειας του ελληνικού κράτους και παρέσυρε σε μονομερείς ή ανεπαρκείς ερμηνείες. Αντίθετα, η διασύνδεση και αλληλεξάρτηση αυτών των παραγόντων συμβάλουν στην ορθότερη διερεύνηση του προβλήματος. Η πεποίθηση αυτή ενισχύεται με την παράθεση ορισμένων υποθέσεων - παραδειγμάτων. Αν στην Ελλάδα υπήρχε εγχώρια αστική τάξη ικανή και επαρκής, τότε κανείς δεν μπορεί να ισχυρισθεί με βεβαιότητα, ότι ο ρόλο του παροικιακού κεφαλαίου θα ήταν ο ίδιος. Επίσης αν το κράτος δεν προσέφευγε σε άλογο δανεισμό, αλλά σε συνετό και μετροημένο στη δεκαετία του 1880, ίσως η κένη κυριαρχία να μην εύρισκε εύκολους διόδους και να μη ήταν τόσο ισχυρή. Οι προτάσεις αυτές είναι βέβαια υποθετικές, των οποίων ο μοναδικός σκοπός είναι να δείξει η αλληλεξάρτηση των προαναφερθέντων παραγόντων στη συγκεκριμένη συγκυρία και η συνολική τους επίδραση στις εξελίξεις του ελληνικού κράτους. Επίσης, είναι αυτονόητο ότι οι ξένοι και οι ομογενείς κεφαλαιούχοι πράσπιζαν τα συμφέροντά τους και οι πράξεις τους ήταν ανάλογες με αυτά. Ως διαπίστωση από την άλλη πλευρά, μπορούμε να πούμε ότι η ελληνική άρχουσα τάξη και οι ελληνικές κυβερνήσεις παρσούρηκαν και θαμπώθηκαν από τον όγκο των κεφαλαίων, εμπλέχθηκαν στο παιχνίδι αυτών, έχασαν και δε δικαίωσαν τις προσδοκίες για μια αυτόνομη

οικονομική ανάπτυξη. Την κρίσιμη περίοδο του τελευταίου τεταρτου του 19ου αι. η Ελλάδα στοιχημάτισε την αυτόνομη ανάπτυξή της και έχασε.

II. Με βάσεις την παρουσίαση των εξωτερικών δανείων της περιόδου, την αποτίμηση αυτών και τα προαναφερθέντα στοιχεία για τις συνέπειες αυτών στην ελληνική πραγματικότητα θα επιχειρηθεί μια συμπερασματική πρόταση, η οποία θα αφορά στην οικονομική ανάπτυξη του ελληνικού κράτους. Η πρόταση αυτή έχει ως διαπίστωση εκκίνησης, ότι το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. για όλους τους εσωτερικούς και εξωτερικούς λόγους, που προαναφέρθηκαν, αποτελεί την κρίσιμη και αποφασιστική φάση της δυτικής καπιταλιστικής διεξόδου στον ελληνικό χώρο και την παγίωση της μορφής ανάπτυξης του ελληνικού κράτους. Σύμφωνα με τον S. Amin (20) ο χαρακτήρας που παίρνει τελικά η τυπολογία της υπανάπτυξης σε κάθε χώρα ποικίλλει στο άπειρο και το τελικό αποτέλεσμα εξαρτάται βασικά από τρία στοιχεία: Τη δομή του προκαπιταλιστικού σχηματισμού τη στιγμή της διεθνούς ενσωμάτωσης, τις οικονομικές μορφές της διεθνούς επαφής και τις πολιτικές μορφές που συνόδευσαν αυτή την ενσωμάτωση. Επομένως, υπάρχουν ιδιομορφίες και πολυπλοκότητες από χώρα σε χώρα, οι οποίες δεν επιτρέπουν γενικεύσεις και δογματισμούς. Η ιστορική διαδικασία ενσωμάτωσης μιας χώρας στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά παρακολουθείται από κάποιες ιδιαιτερότητες που δημιουργεί η συγκυρία και καθορίζουν το πλαίσιο της ένταξης. Η ελληνική περίπτωση εντάσσεται μεν στην ολότητα των βαλκανικών κρατών, όπου συναντώνται κοινά χαρακτηριστικά, αλλά διαφοροποιείται δε τουλάχιστον σε ένα στοιχείο το οποίο διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις του ελληνικού κράτους, την ομογένεια.

Η κοινή παράδοση των βαλκανικών κρατών προδίκασε τις αφετηρίες οικονομικής ανάπτυξης των χωρών αυτών, οι οποίες ήταν σαφώς διαφορετικές από εκείνες των αναπτυγμένων κρατών της δύσης. Η χρονική καθυστέρηση των βαλκανικών λαών να σχηματίσουν εθνικά κράτη, γεγονός που επιτεύχθηκε στο δεύτερο τέταρτο του 19ου αι., επιβρονονόταν από τη μακροχρόνια οθωμανική κληρονομιά, η οποία περιλάμβανε τον ανατολικό δεσποτισμό, την καθυστέρηση στις πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές σχέσεις, το χαλαρό διοικητικό σύστημα και το χαμηλό πνευματικό επίπεδο. Η βαρεία αυτή κληρονομιά που διαμόρφωσε στην πορεία των αιώνων χαρακτήρες και νοοτροπίες δε θα πρέπει να υποτιμάται, όταν επιχειρείται η διερεύνηση και η ενδασκώπιση της εξέλιξης των βαλκανικών λαών σε οποιοδήποτε τομέα της ανθρώπινης δράσης. Η παράδοση αυτή εξανάγκασε την Ελλάδα και τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς να καθυστερήσουν στην επιδιωκόμενη ανάπτυξη, καθώς η διαδικασία παγίωσης ανεξαρτήτων κρατών στα Βαλκάνια ευρίσκει τα δυτικά κράτη στη βιομηχανική τους ανάπτυξη και στην καπιταλιστική ανωψη. Η ιστορική αυτή καθυστέρηση δεν καθόρισε μόνο την ποσότητα της ανάπτυξης, αλλά και την ποιότητα, καθώς ήταν η αιτία της διαφορετικής αναπτυξιακής διαδικασίας των βαλκανικών κρατών της σε σύγκριση με αυτά της δύσης. Η ανάπτυξη των κρατών της μητρόπολης επιτεύχθηκε σε μια ιστορική συγκυρία, όπου δεν προϋπήρχαν άλλα κράτη αναπτυγμένα για να στηριχθούν και επομένως η ανάπτυξή τους ήταν αυτόχθονη και εσωστρεφής. Οι χώρες αυτές απετέλεσαν από κοινού τα μέλη μιας ολότητας στον καιρό της ανόδου του παγκοσμίου καπιταλιστικού συστήματος, όπου η ιεραρχική θέση των μελών καθοριζόταν από την οικονομική δύναμή τους (21). Οι αλληλεπιδράσεις και η αλληλοσύνδεση

των κρατών αυτών δεν προκάλεσαν ποιοτικές μεταβολές στη διάρθρωση των δομών τους, αλλά μόνο ποσοτικές, με την έννοια της επιτάχυνσης ή της επιβράδυνσης της αναπτυξιακής διαδικασίας (22), καθώς οι σχέσεις καθορίσθηκαν περισσότερο από την αμοιβαία αλληλεπίδραση και λιγότερο από την οικονομική ισχύ του ανώτερου προς τον κατώτερο. Αντίθετα, οι χώρες της βαλκανικής χερσονήσου, εξαιτίας της χρονικής καθυστέρησης, αντιμετώπισαν μια ιστορική συγκυρία τελείως διαφορετική από τις χώρες της δύσης, καθώς η έναρξη της αναπτυξιακής τους διαδικασίας συνέπεσε με την ύπαρξη των ισχυρών βιομηχανικών κρατών της δύσης, στα οποία στήριζαν την ανάπτυξή τους. Επομένως, εκ των πραγμάτων αναγκάσθηκαν να ακολουθήσουν μια εξωστρεφή αναπτυξιακή διαδικασία, η οποία βασίσθηκε στην εισαγωγή κεφαλαίων από τις αναπτυγμένες χώρες (23). Η ενσωμάτωση των χωρών αυτών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά συνοδεύτηκε από ποιοτικές μεταβολές στη διάρθρωση των δομών τους και στρέβλωση της αναπτυξιακής τους πορείας, καθώς αυτή δεν καθορίσθηκε κατά κύριο λόγο από τις ανάγκες και τα συμφέροντα των κρατών αυτών, αλλά από τις προθέσεις και τις επιδιώξεις των μητροπολιτικών κρατών.

Η χρονική καθυστέρηση κατά συνέπεια της Ελλάδας να σχηματίσει ανεξάρτητο κράτος και να ξεκινήσει την αναπτυξιακή διαδικασία, της οποίας το αποτέλεσμα θα ήταν ο καπιταλιστικός μεταχηματισμός της, σηματοδότησε εν μέρει τη μορφή της ανάπτυξης που θα ακολουθούσε. Ο αγώνας δρόμου ήταν άνισος, καθώς τα αναπτυγμένα κράτη της δύσης είχαν τερματίσει σχεδόν τον αγώνα δρόμου της ανάπτυξης, όταν η Ελλάδα βρισκόταν ακόμα στην αφετηρία. Η ενσωμάτωση λοιπόν της Ελλάδας στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά έγινε με σημαντική χρονική υστέρηση.

Η άποψη ότι οι χώρες της περιφέρειας, οι οποίες ενσωματώνονται στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά, θα ακολουθήσουν την ίδια εξελικτική πορεία με τα αναπτυγμένα κράτη της δύσης και αργά ή γρήγορα θα γίνουν ομοιες με αυτά, δε φαίνεται να δικαιώνεται από την ιστορία, καθώς η απόσταση αυτών των χωρών στην καλύτερη περίπτωση διατηρείται και στη χειρότερη αυξάνει (24).

Εξάλλου, η οικονομία των σημερινών βιομηχανικών κρατών της δύσης ελάχιστα κοινά στοιχεία παρουσίασε τον καιρό της ανάπτυξής τους με την οικονομία των περιφερειακών χωρών στο ανάλογο χρονικό διάστημα (25), καθώς έλειπαν τα χαρακτηριστικά της εξωστρεφούς ανάπτυξης στις χώρες της δύσης και συνακόλουθα δεν υπήρχε εξάρτηση. Και αυτό γιατί η ανάπτυξη των χωρών της περιφέρειας, τόσο στην κατασκευή τεχνικο-οικονομικής υποδομής, που δημιούργησε τις προϋποθέσεις καπιταλιστικού μετασχηματισμού, όσο και στο εγχείρημα της εκβιομηχάνισης, στηρίχθηκε στο ξένο κεφάλαιο, το οποίο λειτούργησε με τέτοιο τρόπο, ώστε διαρκώς αυξάνει την εξάρτηση των χωρών αυτών (26). Η εξάρτηση αυτή είναι πιο διακριτή και πιο εξηγήσιμη σε ένα παράδειγμα δύο χωρών με διαφορετική αναπτυξιακή διαδικασία, οι οποίες συνολολόγησαν κρατικά δάνεια της Ελλάδας και της Γαλλίας. Η εισροή κεφαλαίου στην Ελλάδα μέσω του κρατικού δανεισμού όχι μόνο δεν επέφερε επιδιωκόμενα για την ανάπτυξη αποτελέσματα, αλλά για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, υπερβάρινε την υπηρεσία του δημοσίου χρέους σε τέτοιο βαθμό, ώστε από τα μέσα της δεκαετίας του 1880 και ύστερα να συνομολογούνται δάνεια με σκοπό την αποπληρωμή τοκοχρεωλυσιών προγενεστέρων δανείων και με τελική κατάληξη τη χρεοκοπία του ελληνικού κράτους. Από την άλλη πλευρά η ανάπτυξη της Γαλλίας στα αρχικά

στάδια της κατασκευής σιδηροδρόμων βοήθηθη από το ξένο δάνειο. Η λειτουργία όμως της εισροής κεφαλαίων στην περίπτωση αυτή ήταν διαφορετική από την αντιστοιχία της Ελλάδας, καθώς ο δανεισμός αυτός, λόγω της ισχυρής θέσης της Γαλλίας και της παραγωγικής αξιοποίησής του, δεν κατέληξε σε χρόνια χρέωση και σε συνακόλουθη εξάρτηση από τους δανειστές, αλλά σε αποπληρωμή και σε αποπεράτωση του έργου (27). Το διαφορετικό αποτέλεσμα της εισροής κεφαλαίου στις δύο χώρες οφείλεται στη μορφή ανάπτυξής τους και είναι αποτέλεσμα αυτής, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζονται οι άλλοι παράγοντες, όπως για παράδειγμα οι διαχειρίσεις των κρατικών δανείων. Η αποκλειστική όμως απόδοση της ευθύνης στις κυβερνήσεις για τη χρεοκοπία του κράτους και το διεθνές οικονομικό έλεγχο απλουστεύει το πρόβλημα (28).

Η αδικαιώτη ιστορικά προαναφερθείσα εξελικτική θεωρία παρακίνησε μελετητές (29) να διατυπώσουν μια διαφορετική θεωρηση της ανάπτυξης, η οποία ερμηνεύει με καλύτερο τρόπο τη διαφορετικότητα της βιομηχανικής δύσης και της περιφέρειας. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία οι χώρες που καθυστέρησαν χρονικά στην ανάπτυξη τους και είχαν να αντιμετωπίσουν το πανίσχυρο μπλοκ των αναπτυγμένων κρατών ενσωματώνονται στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά ως εξαρτημένες των ισχυρών αναπτυγμένων χωρών (30). Οι χώρες στις οποίες η αναπτυξιακή διαδικασία καθορίσθηκε άμεσα ή έμμεσα από τις αναπτυγμένες χώρες, με δεδομένη πάντοτε την οικονομική αλληλεπίδραση που επιβάλλει ο παγκόσμιος καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας, αναγκαστικά αφήνουν τη διαδικασία αυτή να καθορίζεται βάσει εξωτερικών συμφερόντων ή αναγκών, τα οποία συμφέροντα προδισγραφούν και τις ανάλογες τακτικές και στρατηγικές. Στην περίπτωση

που οι ανάγκες των εξαρτημένων κρατών δεν συμπίπτουν με εκείνες των κυρίαρχων, τότε ακολουθούν τις στρατηγικές και τακτικές, που ορίζονται από τη μητρόπολη του καπιταλισμού. Τα κράτη κατά συνέπεια που καθυστέρησαν χρονικά στην ανάπτυξή τους αναγκάζονται, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, να αποδεχθούν και να εφαρμόσουν τον εκάστοτε διεθνή καταμερισμό εργασίας, ο οποίος τα υποχρεώνει να παίζουν παραπληρωματικό ρόλο στη διεθνή αγορά και να εξυπηρετούν τις ανάγκες του οικονομικού προγραμματισμού των ισχυρών κρατών.

Η θεωρία αυτή, ερμηνεύει την απόσταση των κρατών, αλλά είναι ντετερμινιστική και ιδιαίτερη πεσιμιστική για το μέλλον μεγάλου αριθμού κρατών. Είναι ανσμφισβήτητο γεγονός από τη μια πλευρά, ότι οι κυρίαρχες χώρες με τον πλούτο και τη δύναμή τους προσπαθούν να επιβάλλουν τα συμφέροντά τους, ενώ οι αδύναμες περιφερειακές χώρες βρίσκονται σε μειονεκτική θέση και τις περισσότερες φορές συμμορφώνονται με τις αποφάσεις που λαμβάνονται χωρίς τη θέλησή τους και ενάντια στα συμφέροντά τους. Από την άλλη πλευρά όμως ο ισχυρός αυτός εξαναγκασμός, που επιχειρεί να προδιαγράψει τα αναπτυξιακά πλαίσια ενός κράτους, δε μπορεί να πετύχει πάντοτε, καθώς υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που είναι ικανοί να τον εξασθενίσουν ή και ακόμα να το δαμάσουν. Η αναπτυξιακή διαδικασία της Ιαπωνίας ως παράδειγμα αν και είχε το πλεονέκτημα να είναι απομονωμένη από την παγκόσμια καπιταλιστική αγορά την εποχή της εκβιομηκάνισής της, ενισχύει την άποψη ότι ο εξαναγκασμός μπορεί να μη λειτουργήσει καθώς μετατράπηκε σε ένα ισχυρό βιομηχανικό κράτος, μολονότι καθυστέρησε χρονικά στην ανάπτυξη σε σύγκριση με τις βιομηχανικές χώρες της δύσης (31). Πέρα λοιπόν από τις

ιδιομορφίες κάθε κράτους που διαμορφώνονται στην ιστορική διαδικασία και διαψεύδουν τους γενικούς περιορισμούς, το σημαντικό είναι ότι η πολυδιάστατη και πολυποικιλη κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα δεν περικλείεται συνήθως στα πλαίσια κάποιας θεωρίας, αν και αυτή συμβάλλει τα μέγιστα στην ερμηνεία της (32). Με άλλα λόγια η θεωρία είναι καλό εργαλείο ανίχνευσης μιας πραγματικότητας, αλλά δεν αρκεί από μόνη της, αν δεν παρακολουθείται από συλλογή στοιχείων, που την επιβεβαιώνουν στην κάθε ειδική περίπτωση.

III. Συνοψίζοντας τις προηγούμενες σκέψεις για τους παράγοντες που διαμόρφωσαν την αναπτυξιακή πορεία του ελληνικού κράτους και λαμβάνοντας υπόψη τις παγκόσμιες θεωρίες που διατυπώθηκαν σχετικά με το θέμα της ανάπτυξης θα διατυπώσουμε κάποιες διαπιστώσεις, που αφορούν στο ελληνικό κράτος με αφετηρία πάντοτε το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. και με άξονα τα κρατικά δάνεια, που συνομολογήθηκαν αυτή την περίοδο. Η προσέγγιση της περιόδου, της συγκυρίας, θα γίνει πιο ομαλά με τη βοήθεια στοιχείων της πορείας του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, από την ίδρυσή του, μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. Στα πρώτα πενήντα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας, τα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, με εξαίρεση κάποιες μικρές διαφοροποιήσεις, παραμένουν ουσιαστικά αναλλοίωτα. Η Ελλάδα ήταν μια καθυστερημένη αγροτική χώρα με χαμηλή συσσώρευση κεφαλαίου, ανύπαρκτο βιομηχανικό τομέα και υπερδιογκωμένο τριτογενή τομέα. Η ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά κατά το δεύτερο ημίσιό του 19ου αι., δεν άλλαζε τους προαναφερθέντες προσδιορισμούς, καθώς οι μη καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής, παρέμειναν βασικοί

τόσο στη γεωργία, όσο και στη βιοτεχνία - βιομηχανία. Στην ίδια αυτή περίοδο η Ευρώπη βρίσκεται σε οικονομική άνοδο, επιταχύνεται η συσσώρευση κεφαλαίου και ακμάζει ο καπιταλισμός.

Η οικονομική ακμή της δύσης κατά το τρίτο τέταρτο του 19ου αι., βρήκε την Ελλάδα απροετοίμαστη και ανίκανη να επωφεληθεί από τις εξελίξεις. Η ευνοϊκή συγκυρία για την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής την περίοδο αυτή με αποτέλεσμα την απορρόφηση του δημογραφικού πλεονόσματος από τη γεωργία, η μη εμπορευματοποίηση της γεωργίας και η απουσία κεφαλαίων δεν ευνόησαν την εκβιομηχάνιση της χώρας σε μια συγκυρία διεθνώς ευνοϊκή. Η βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας ήταν αδύνατη χωρίς τη διείσδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στη γεωργία, ώστε να αυξάνονταν η παραγωγικότητα, να μειώνονταν το κέρδος και να μετατρέπονταν ένα τμήμα αγροτών σε βιομηχανικούς εργάτες της πόλης (33). Η αποτυχία της Ελλάδας να παρακολουθήσει τις εξελίξεις της Δυτικής Ευρώπης στο τρίτο τέταρτο του 19ου αι. και να πετύχει την εκβιομηχάνιση προσδιόρισε σύμφωνα με το Β. Παναγιωτόπουλο τη μορφή ανάπτυξης που θα ακολουθούσε στη συνέχεια (34). Η θέση αυτή υποδηλώνει προφανώς ότι το τρίτο τέταρτο του 19ου αι. ευνοούσε την αυτόνομη ανάπτυξη της Ελλάδας, ενώ το τελευταίο τέταρτο με τις εξωτερικές και εσωτερικές ανακατατάξεις δεν ευνοούσε μια μικρή οικονομία της ευρωπαϊκής περιφέρειας να αναπτυχθεί αυτόνομα. Η σύγκριση αυτή αν και δεν είναι στα πλαίσια αυτής της εργασίας σε κάποια σημεία κατ' ανάγκη της ιστορικής ανασδρομής υποφάνεται.

Οι δομές αυτές μιας παραδοσιακής αγροτικής οικονομίας και ενός υπερτροφικού τριτογενούς τομέα αρχίσαν να

κλυδωνίζονται στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. Είχε έλθει η ώρα του ιστορικού εγχειρήματος του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της χώρας. Το κράτος κατά την περίοδο αυτή επιχειρεί τη βελτίωση του συγκοινωνιακού δικτύου της χώρας με την κατασκευή κυρίως των σιδηροδρόμων προχωρεί στην εκτέλεση μεγάλων δημοσίων έργων και γενικότερα επεμβαίνει στη βελτίωση της υποδομής με αποτέλεσμα την ανάπτυξη του εμπορίου, το οποίο μαζί με τη ναυτιλία παραμένουν πάντα οι κύριες οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων. Η γεωργία στο δρόμο της εμπορευματοποίησης και δημιουργούνται οι προϋποθέσεις εκβιομηχάνισης της χώρας αλλαγές αυτές παρακολουθούνται από την ανάπτυξη του πιστωτικού τραπεζικού συστήματος, καθώς ιδρύονται νέες τράπεζες στο Ελληνικό κράτος (35).

Οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας επηρεάζουν έντονα το κράτος και την κοινωνία, καθώς επιχειρείται αφενός μείωση της παρέμβασης του κράτους στις ιδιωτικές οικονομικές σχέσεις με επακόλουθο την ανάπτυξη της "ιδιωτικής κοινωνίας" (36), σε βάρος της "πολιτικής κοινωνίας" και αφετέρου μεταβάλλονται οι σχέσεις των κοινωνικών ομάδων (37). Δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις της μετατροπής του κοινωνικού - οικονομικού σχηματισμού της χώρας και του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της, καθώς η εισροή ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα αντικατέστησε - ή τουλάχιστον αποδιοργάνωσε - την παραδοσιακή αγροτική οικονομία με μια εκκρηματισμένη οικονομία η οποία και προκάλεσε αλλοιώσεις και κλυδωνισμούς στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Οι προϋποθέσεις όμως αυτές του μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας δημιουργήθηκαν κυρίως από το εξωτερικό, επειδή η σφετηρία ήταν το ξένο κεφάλαιο που εισέρεψε την περίοδο αυτή μέσω

κυρίως των κρατικών δανείων. Επομένως, η επιδιωκόμενη ανάπτυξη του ελληνικού κράτους στηρίχθηκε στο κεφάλαιο των μητροπολιτικών κρατών της δύσης και ήταν εξωστρεφής και εξαρτημένη από αυτές τις χώρες (38).

Η χρηματοδότηση λοιπόν της ανορθωτικής οικονομικής προσπάθειας του ελληνικού κράτους κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. προήλθε κυρίως από το ξένο κεφάλαιο, του οποίου το μεγαλύτερο μέρος προερχόταν από τα κρατικά δάνεια (39). Ο κρατικός αυτός δανεισμός από το εξωτερικό εξυπηρέτησε μια αμφίδρομη συνθήκη: Την ανάγκη από τη μια πλευρά, του ελληνικού κράτους να εξοικονομήσει κεφάλαια για την ισχυροποίηση του στρατού, τη συντήρηση της υπερδιογκωμένης γραφειοκρατίας και την ανόρθωση της οικονομίας, από την άλλη πλευρά τις προσπάθειες του διεθνούς κεφαλαίου να βρει κερδοφόρες αγορές για να τοποθετήσει τα χρήματά του, οι οποίες αναμφισβήτητα θα ήταν πολύ πιο συμφέρουσες από τις αντίστοιχες των κρατών τους. Ο σχηματισμός αυτών των κρατικών δανείων ήταν ασύμφορος για την Ελλάδα, καθώς οι όροι του ήταν επιβαρυντικοί και οι εγγυήσεις ταπεινωτικές, ενώ αντίθετα ευνόησε τα συμφέροντα των δανειστών, οι οποίοι διασφάλιζαν τα κεφάλαιά τους και απέκτιζαν σημαντικά κέρδη. Οι αυξανόμενες παραχωρήσεις των ελληνικών κυβερνήσεων προς τους δανειστές στην προσπάθειά τους να πετύχουν νέα δάνεια οδήγησαν σε αδιέξοδο την ελληνική οικονομία, η οποία δεν άντεξε με αναπόφευκτο αποτέλεσμα τη χρεοκοπία του ελληνικού κράτους. Η Ελλάδα αναγκάστηκε να αποδεχθεί τον διεθνή οικονομικό έλεγχο και την εγκατάσταση στη χώρα της διεθνούς οικονομικής επιτροπής. Η αποδοχή αυτή σήμαινε τον έλεγχο των εσόδων του κράτους, αλλά του συνόλου της οικονομίας, με αποτέλεσμα οι ζωτικές

λειτουργίες του κράτους να ασκούνται για ένα χρονικό διάστημα από τις μητροπολιτικές δυνάμεις της δύσης, οι οποίες καθόριζαν τις οικονομικές επιλογές του ελληνικού κράτους (40).

Η δυτική καπιταλιστική διεύθυνση στην Ελλάδα αυτή την περίοδο επεδίωκε, μέσω του σχηματισμού κρατικών δανείων και πέτυχε να ελέγξει τις δημόσιες εισπράξεις, την ελληνική οικονομία και να επιδράσει στην ανάπτυξη του κράτους (41). Η πολιτική του υπερδανεισμού των ελληνικών κυβερνήσεων, η μη παραγωγική χρησιμοποίηση των δανείων και γενικά η διαχείρισή τους βοήθησαν τις επιδιώξεις του ξένου κεφαλαίου. Συνεπώς, η εισροή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα, για όλους τους λόγους που αναφέρθηκαν σε προηγούμενα κεφάλαια, παγιώνει την εξάρτηση της Ελλάδας από τις καπιταλιστικές χώρες της δύσης, καθώς παρέχεται η δυνατότητα σε αυτές να ελέγχουν την οικονομία της και να της επιβάλλουν το διεθνή καταμερισμό εργασίας, που εκάστοτε αυτοί αποφασίζουν. Ο διεθνής αυτός καταμερισμός εργασίας στην περίοδο αυτή επέβαλε τον τύπο συσσώρευσης, ο οποίος είχε ονομαστεί "προαγωγή εξαγωγών" (42), σύμφωνα με τον οποίο τα κράτη της περιφέρειας ειδικευόταν στην παραγωγή και εξαγωγή αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών έναντι ανταλλάγματος βιομηχανικών προϊόντων, τα οποία εισάγονταν από τις βιομηχανικές χώρες της δύσης.

Το παροικιακό κεφάλαιο από την άλλη πλευρά όχι μόνο δεν εναντιώθηκε στη θέση που επέβαλε ο διεθνής καταμερισμός εργασίας στην Ελλάδα, αλλά την ενίσχυσε με τις δραστηριότητές του, που ευνοήθηκαν και ευνοούσαν αυτή τη θέση. Εξάλλου δε φαίνεται να είχε λόγους να εναντιωθεί σε μια τέτοια θέση επειδή δε λειτουργούσε ως εθνική

αστική τάξη, η οποία θα είχε λόγους να διαφωνεί με μια τέτοια εξέλιξη, καθώς θα θιγόταν τα συμφέροντά της. Η άρχουσα εγχώρια τάξη, η οποία θα είχε λόγους να αντιδράσει, ήταν τόσο αδύναμη και τόσο εμποτισμένη από τις δραστηριότητες των ομογενών, ώστε ήταν έκδηλη η ανικανότητά της να εναντιωθεί και να προτάξει σχέδιο εκβιομηχάνισης της χώρας. Ο ρόλος κατά συνέπεια που επεβλήθη στην Ελλάδα από το διεθνή καταμερισμό εργασίας όχι μόνο δεν εύρισκε αντιδράσεις από τις προνομιούχες κοινωνικές ομάδες που δρούσαν στον ελληνικό χώρο, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις προωθήθηκε, επειδή η συγκυρία ευνοούσε τις μεταπρατικές τους δραστηριότητες και τους απέφερε σημαντικά κέρδη. Εξάλλου, όπως προαναφέρθηκε, ο υπερδανεισμός του κράτους δε ζημίωσε τα προνομιούχα στρώματα και ιδιαίτερα τους ομογενείς, καθώς ο μεγάλος πλούτος που κατείχαν τους επέτρεπε να βρίσκουν διαρκώς τρόπους να συγκετρώνουν το οικονομικό πλεόνασμα του κράτους, να ελέγχουν την κατανομή του εθνικού προϊόντος και τελικά να εξασφαλίζουν ένα σύστημα οικονομικής κυριαρχίας με την ανοχή ή τη συνενοχή του κράτους. Το ελληνικό κράτος, συνεπώς, δεν ευνοήθηκε από την ιστορική συγκυρία της ενσωμάτωσής του στην καπιταλιστική αγορά, ατύχησε στο εγχείρημα της εκβιομηχάνισης και της συνεπακόλουθης καπιταλιστικής "απογείωσης", καθώς η ανάπτυξή του ελέχθηκε από το ξένο κεφάλαιο, το οποίο επέβαλε το διεθνή καταμερισμό εργασίας, την εφαρμογή του οποίου αποδέχθηκε εκούσια το παροικιακό κεφάλαιο, ακολούθησε από αδυναμία, ανικανότητα ή συγκυριακό συμφέρον η εγχώρια άρχουσα τάξη και ανέχθηκε το κράτος.

Κάτω από το πρίσμα αυτών των δεδομένων της ελληνικής πραγματικότητας, μελετητές από όλα σχεδόν τα ιδεολογικά

στρατόπεδα επιχείρησαν την αξιολόγηση και την αποτίμηση της εισροής ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα με σκοπό να δια φωτίσουν την αναπτυξιακή διαδικασία της. Και όσο και αν φαίνεται παράξενο, μελετητές, από αντίθετα ιδεολογικά στρατόπεδα - αστού φιλελεύθεροι και μαρξιστές - ξεκινώντας από διαφορετική αφετηρία και αιτιολογία κατέληξαν στο ίδιο αποτέλεσμα. Η απόληξη των δύο αντίθετων θεωριών είναι κοινή και υποστηρίζει, ότι η εξαγωγή κεφαλαίων από τις αναπτυγμένες χώρες προς την Ελλάδα θα είχε ως αποτέλεσμα την εκβιομηχάνισή της, τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της και τη συνεχή μείωση της απόστασής της από τις αναπτυγμένες χώρες σε τέτοιο βαθμό, ώστε η τελική κατάληξη της διαδικασίας αυτής θα ήταν το οριστικό κλείσιμο της ψαλίδας, η ολοκλήρωσή του καπιταλισμού στην Ελλάδα και η μετατροπή σε κράτος όμοιο με τα αναπτυγμένα της δύσης (43). Η κατάληξη αυτή των δύο θεωριών που αφορούν σε όλα τα περιφερειακά κράτη, ανταποκρινόταν στις επιθυμίες και προσδοκίες των εμπνευστών, καθώς ο καπιταλισμός για τους αστούς - φιλελεύθερους ήταν το αναγκαίο στάδιο, πριν τη σοσιαλιστική αλλαγή (44). Η ιστορία δε φαίνεται να δικαιώνει τις προαναφερθείσες θεωρίες, καθώς η ανάπτυξη της Ελλάδας και των υπολοίπων περιφερειακών χωρών δεν είχε την ίδια εξελικτική πορεία με τα βιομηχανικά κράτη της δύσης και η απόσταση δε μειώνεται, αλλά κατά κύριο λόγο αυξάνεται. Επιπλέον στην ιστορία παρεμβαίνουν απρόβλεπτοι ή τυχαίοι παράγοντες, οι οποίοι ανατρέπουν τα σχέδια επί χάρτου και τις όποιες επιθυμίες ή προσδοκίες. Το ερώτημα βέβαια που υπολείπεται είναι ο τύπος ανάπτυξης που έδειξαν οι προϋποθέσεις που δημιουργήθηκαν στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. με την εισροή κεφαλαίων στην Ελλάδα μέσω κυρίως των κρατικών δανείων.

Ο επιδιωκόμενος κοινωνικό - οικονομικός μετασχηματισμός του ελληνικού κράτους κατά την περίοδο αυτή στηρίχθηκε, όπως είδαμε στο ξένο κεφάλαιο και τα στοιχεία που προαναφέρθηκαν το χαρακτηρίζουν ως εξωστρεφή. Ο προσδοκώμενος καπιταλιστικός μετασχηματισμός των δομών του κράτους (45) μπλοκαρίστηκε και η επιθυμητότητα του κράτους απέτυχε, εξαιτίας κυρίως του επσχευος σχηματισμού των κρατικών δανείων και της αντιπαραγωγικής αξιοποίησης αυτών με αποτέλεσμα να υπερβορυνθεί η οικονομία του κράτους υπερβαίνοντας τις δυνατότητες της παραγωγικής βάσης της χώρας.

Η αναπόφευκτη χρεοκοπία του κράτους οδήγησε στην επιβολή του διεθνούς οικονομικού ελέγχου και στη σύσταση διεθνούς οικονομικής επιτροπής με αυξημένες αρμοδιότητες στον έλεγχο της εθνικής οικονομίας. Όσο και αν κάποιος είναι δύσπιστος για τις προθέσεις του ξένου κεφαλαίου και των μεγάλων βιομηχανικών κρατών απέναντι στα ασθενέστερα κράτη, θα πρέπει να δεχθεί ότι το αποτέλεσμα της εισροής κεφαλαίων, ανεξαρτήτα ή όχι από προθέσεις ήταν ο έλεγχος της οικονομίας και της ανάπτυξης. Ο σχηματισμός κατά συνέπεια των κρατικών δανείων, η χρεοκοπία και η επιβολή του διεθνούς οικονομικού ελέγχου μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το εγχείρημα της Ελλάδας στην περίοδο αυτή να μετασχηματίσει τις δομές της ελέχθηκε από το εξωτερικό. Η ανάπτυξη της Ελλάδας δεν ήταν εσωστρεφής, αυτόνομη και αυτοκαθοριζόμενη, αλλά εξωστρεφής, ετερόνομη και ετεροκαθοριζόμενη από το διεθνές καπιταλιστικό κέντρο, το οποίο με τους μηχανισμούς του είχε κατορθώσει να ελέγχει την οικονομία της (46). Στην περίοδο επομένως αυτή καθορίστηκε το ποιον της ανάπτυξης, με την έννοια της αυτονομίας ή της εξάρτησης, και αυτό είναι το κυριο

και όχι το ποσό, με την έννοια του πόσο λιγότερο ή περισσότερο αναπτυγμένη είναι η Ελλάδα συγκριτικά με τις αναπτυγμένες χώρες. Εξάλλου, η ποσότητα της ανάπτυξης της Ελλάδας αποδεικνύεται με μια σειρά αριθμητικών στοιχείων και στατιστικών δεικτών, που ούτε στο πλαίσιο αυτής της εργασίας μπορεί να περιληφθεί ούτε στις προθέσεις μας είναι. Ανεξάρτητα λοιπόν από το πόσο λιγότερο ή περισσότερο αναπτύχθηκε η Ελλάδα ο τύπος της ανάπτυξης της δημιούργησε συνεχείς αντιφάσεις, κρίσεις και φαινόμενα υπανάπτυξης, τα οποία τη διαφοροποιούσαν από τις βιομηχανικές χώρες της δύσης.

Ο τύπος ο οποίος θα ταίριαζε περισσότερο στην αναπτυξιακή διαδικασία της Ελλάδας, θα ήταν "εξαρτημένη ανάπτυξη" καθώς έτυχε πρόσφατης σοβαρής θεωρητικής προσέγγισης (47), δεν αποκλείει τη δυνατότητα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων (48) σε αντίθεση με την υπανάπτυξη και τέλος φαίνεται περισσότερο δικαιωμένος από την ιστορία. Η παραδοχή ενός τέτοιου χαρακτηρισμού δεν περιλαμβάνει και όλες τις συνέπειές του, καθώς υπάρχει πάντοτε η προαναφερθείσα θέση η οποία υποστηρίζει ότι η άρση των ανθρωπών και των κοινωνικών ομάδων μπορεί να ανατρέψει τις όποιες νομοτέλειες και τους όποιους εξαναγκασμούς. Αντίθετο, ο τύπος της ανάπτυξης δηλώνει το εξωτερικό πλαίσιο, σχηματικά θα λέγαμε τις αντικειμενικές συνθήκες οι οποίες επικρατούν όταν δεν υπάρχουν ισχυρές αντιστάσεις. Η έννοια της "εξαρτημένης ανάπτυξης" σημαίνει τη συμμετοχή της Ελλάδας σε μια παγκόσμια καπιταλιστική αγορά, την οποία συναποτελούν κράτη πολλών "ταχυτήτων" όπου τα κυρίαρχα της μητρόπολης του καπιταλισμού αποφασίζουν τη μορφή, που κάθε φορά λαμβάνει ο διεθνής καταμερισμός εργασίας και τα αδύνατα κράτη της

περιφέρειας, όπως η Ελλάδα υποχρεώνονται να αποδεχθούν και να εφαρμόσουν τις αποφάσεις. Η έννοια της εξαρτημένης ανάπτυξης καθώς δεν αποκλείει τη δυνατότητα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, δεν πρέπει να ταυτίζεται με την έννοια της καθυστέρησης ή της υποανάπτυξης, αλλά να ερμηνεύεται και να εννοείται στο πλαίσιο των επιλογών του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος και στον καταμερισμό εργασίας που επιβάλλεται από αυτό. Με αυτή την έννοια η εκβιομηκάνιση της Ελλάδας στην μεταπολεμική περίοδο δεν μεταβάλλει κατ' ανάγκη τον τύπο ανάπτυξής της, καθώς μπορεί να ληφθεί ως μια νέα μορφή καταμερισμού εργασίας που επιλέγει το κέντρο του καπιταλισμού.

Παρενθετικά στην εργασία μπορούμε να πούμε ότι στη μεταπολεμική περίοδο (μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο) μια σειρά από δομικές αλλαγές στα κράτη της μητροπόλης του καπιταλισμού (49) οδήγησαν στην επιλογή ενός νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας, ο οποίος όπως ήταν φυσικό είχε σημαντικές συνέπειες τόσο στο κέντρο του καπιταλισμού όσο και στην "περιφέρεια" του. Επιγραμματικά μόνο μπορούμε να πούμε ότι στα πλαίσια του νέου αυτού καταμερισμού εργασίας, το διεθνές κεφάλαιο αναλαμβάνει να πράξει αυτό που αρνισταν η εγχώρια αστική τάξη στην Ελλάδα ή διστακτικά και πληγμελώς το έπρατε, την εκβιομηκάνιση δηλαδή της χώρας. Η δημιουργία προβλημάτων στο κέντρο, που είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των κερδών, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την έξοδο του επενδυτικού κεφαλαίου προς την περιφέρεια το οποίο για πρώτη φορά ενθαρρύνει τη δυνατότητα μερικής εκβιομηκάνισης στις εξουνημένες χώρες (50). Στην Ελλάδα διαπιστώνεται ότι το βιομηχανικό συγκροτήμα που ιδρύθηκε την περίοδο

αυτή είχαν εξαγωγικό προσανατολισμό και λειτουργήσαν περισσότερο ως τμήμα του παγκόσμιου καπιταλιστικού μηχανισμού παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών και λιγότερο της εσωτερικής οικονομικής δομής (51). Η παρατήρηση του ΠΙΝΑΚΑ 26 δείχνει ότι οι δυναμικοί κλάδοι της βιομηχανίας της Ελλάδας είναι συγχρονως και κείνοι με τη μεγαλύτερη εξαγωγική δυνατότητα. Ο δυναμικότερος δε βιομηχανικός κλάδος που έδωσε την ώθηση στην όλη βιομηχανική παραγωγή στην περίοδο αυτή ήταν ο κλάδος των βασικών μετάλλων, που αποτελούσε και τον κατ' εξοχήν εξαγωγικό κλάδο της ελληνικής βιομηχανίας. Πρόκειται κατά συνέπεια για πιο περίπτωση "εξαρτημένης εκβιομηχανισής" (52) της Ελλάδας στα πλαίσια της νέας επιλογής του διεθνούς καταμερισμού εργασίας (53). Η παρένθεση αυτή, που αναφέρθηκε στη μερική εκβιομηχάνιση της Ελλάδας κατά τη μεταπολεμική περίοδο, είχε ως σκοπό να διυσοφινίσει την έννοια της "εξαρτημένης ανάπτυξης" και όχι να αναλύσει φυσικά την οικονομική πραγματικότητα της Ελλάδας αυτή την περίοδο. Μια τέτοια ανάλυση δεν είναι ούτε στις προθέσεις ούτε στις δυνατότητες του γράφοντος. Η παραπομπή σε κάποια βιβλιογραφία ή σε κάποιους πίνακες επιδιώκει να πετυχει την σφάλεια των προαναφερθέντων και όχι την σπόδειξη (54). Αυτό όμως που αποδεικνύεται είναι το διεθνές κεφάλαιο μέχρι σχεδόν το μεσοπόλεμο παρουσιάζονταν κυρίως με τη μορφή του πιστωτικού κεφαλαίου, ενώ από τη δεκαετία του 1950 και ύστερα στα πλαίσια του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας παίρνει κυρίως όχι αποκλειστικά τη μορφή του άμεσου επενδυτικού κεφαλαίου (55).

Κλείνοντας την παρένθεση για τη μεταπολεμική μερική εκβιομηχάνιση της Ελλάδας, επανέρχουμε στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι., όπου εστιάζεται και η εργασία. Όπως

λοιπόν προαναφέρθηκε το παροικιακό κεφάλαιο και η εγχώρια ασχούσα τάξη δεν εναντιώθηκαν στο ρόλο της Ελλάδος στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, επειδή ευνοήθηκαν απ' αυτόν με την αγορά ή τη δυνατότητα του κρατικού μηχανισμού. Επομένως, η εισροή κεφαλαίων, η οποία επιτεύχθηκε κυρίως με τη μεσολάβηση του κράτους, ευνόησε κάποιες προνομιακές κοινωνικές ομάδες, που όδρουν στον ελληνικό χώρο, αλλά ζητιώσε το σύνολο της εθνικής οικονομίας με τις συνέπειες που είχε. Η μη δημιουργία εθνικής αστικής τάξης στην ελληνική κοινωνία, η οποία θα εναντιωνόταν σε μια τέτοια κατεύθυνση της οικονομίας, καθώς θα ειχόταν τα συμφέροντά της, δεν προκάλεσε τις προϋποθέσεις για την αυτόνομη ανάπτυξη του ελληνικού κράτους. Η ακραία μορφή εξάρτησης του ελληνικού κράτους με την παραχώρηση της άσκησης ζωτικών διοικητικών και νομοθετικών λειτουργιών και αρμοδιοτήτων στη διεθνή οικονομική επιτροπή προκάλεσε αλυσιδωτές συνέπειες και βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα στην ανάπτυξη της Ελλάδας. Μια ανάπτυξη που εξυπηρετούσε περισσότερο τις ανάγκες και τις απαιτήσεις των αναπτυγμένων κρατών και λιγότερο αυτές της Ελλάδας (56). Επίσης, μια ανάπτυξη που προσιώνιζε τον τύπο της περιφερειακής και εξαρτημένης διαφορετικής απ' εκείνη των κρατών της διομηχανικής δωσης, στην αντίστοιχη χρονική περίοδο. Ανάλογα είναι και τα χαρακτηριστικά τα οποία παρακολουθούν την πορεία του ελληνικού κράτους και σε γενικές γραμμές ενισχύουν τον τύπο της ανάπτυξης του. Το κύριο χαρακτηριστικό της αναπτυξιακής πορείας του ελληνικού κράτους είναι ο υψηλός βαθμός ανισομέρειας και ελάδων παραγωγής, ο οποίος έχει ως συνέπεια τις διαφορές στην κατανομή παραγωγικότητας και εισοδημάτων (57).

Η αποτυχία που εγγειογράφησε την εξάρτηση των κρατών και της οικονομίας ανάσχεσε στο τέλος του 19ου αι. δημιουργήσε πρόβλημα απασχόλησης του πλεονάζοντος ανθρώπινου δυναμικού. Η χαμηλή παραγωγικότητα του πρωτογενούς τομέα που δεν επέτρεπε την απορρόφηση όλου του ανθρώπινου δυναμικού, ιδιαιτέρως μετά τη στασιδτική κοίτη, οι δύσκολες συνθήκες εργασίας και οι αποράδεικτοι όροι διαβίωσης του πληθυσμού της υπαίθρου, ανάγκασαν πολλούς αγρότες να εγκαταλείψουν την ύπαιθρο και να αναζητήσουν αλλού ευκαιρίες. Το πλεονάζον αυτό ανθρώπινο δυναμικό κατευθυνθηκε στο εξωτερικό (58) στη μεγάλη μετανάστευση στις αρχές του αιώνα. Η στο εσωτερικό στο μεγάλα αστικά κέντρα. Η μετανάστευση στο εξωτερικό στις αρχές του αιώνα κατευθυνθηκε κυρίως προς την Αμερική, όπου το αμερικανικό όνειρο τροφοδοτούσε το όνειρο μιας καλύτερης ζωής. Η εσωτερική μετανάστευση προς τα αστικά κέντρα απείχε τον πληθυσμό των μεγάλων πόλεων και καθώς η βιομηχανία ήταν σχεδόν ανυπαρκτή, δημιουργήθηκε πρόβλημα απορρόφησης του πλεονάσματος και δυναμικού αυτού προσωπικού.

Η ανεπάρκεια συνεπώς του δευτερογενούς τομέα σε συνδυασμό με την καλλιτεργημένη από τις πελατειακές σχέσεις (59) νοοτροπία των Ελλήνων οδήγησαν μέρος του πλεονάζοντος ανθρώπινου δυναμικού στον τομέα των υπηρεσιών με συνέπεια τη διόγκωση του τριτογενούς τομέα, ο οποίος είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσαναφερθείσας ανισομερείας. Η απώλεια του ανθρώπινου δυναμικού, τείνου να παρσχει και να συμβάλλει στην ανάπτυξη της χώρας, η μετανάστευση και η διόγκωση του τριτογενούς τομέα θεωρούνται ως συνέπειες και χαρακτηριστικά της "εξαρτημένης ανάπτυξης" την οποία δεν

μπορέσει να θεραπεύσει ούτε η μεταπολεμική μερική εκβιομηχάνιση της Ελλάδας. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρούνται στη δεκαετία του 1960, γεγονός που υποδηλώνει ότι η μερική εκβιομηχάνιση δεν εξυπηρέτησε τις ανάγκες της Ελληνικής κοινωνίας, αλλά ήταν προσανατολισμένη στις απαιτήσεις των μητροπολιτικών κρατών του καπιταλισμού (60).

Παράλληλα, με τις προσνοφερθείσες συνέπειες, ο σχηματισμός των δανείων και η μη παραγωγική αξιοποίηση αυτών είχε ως αποτέλεσμα, όπως προνομήθηκε, την ισοδύναμη βραχυπρόθεσμα και υψηλότερη μακροπρόθεσμα εκροή κεφαλαίων, από την εισροή στην Ελλάδα. Το αποτέλεσμα αυτής της πορείας ήταν το μόνιμο παθητικό ισοζύγιο πληρωμών, γεγονός αρνητικό για την εκβιομηχάνιση και ανάπτυξη της Ελλάδας (61). Η αντίστοιχη λοιπόν κατανομή του εισοδήματος, η συμπίεση των κομμένων εισοδηματικών στρωμάτων από την έμμεση φορολογία, η κάρπωση του οικονομικού πλεονάσματος από μια προνομιούχο ομάδα, η οποία δεν είχε λόγους να εναντιωθεί στον τύπο ανάπτυξης της Ελλάδας, η εκροή του πλεονάσματος και το μόνιμο παθητικό ισοζύγιο πληρωμών συμπληρώνουν τις συνέπειες και τα χαρακτηριστικά της "εξαρτημένης ανάπτυξης" στις αρχές του αιώνα. Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν εξαλείφθηκαν στη δεκαετία του 1960 όταν επικροτήσε ο νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας και επιτεύχθηκε μερική εκβιομηχάνιση της Ελλάδας (62).

Αν λοιπόν θελήσουμε να μην αυτοπαγιδευτούμε στην υποξή ιστορικών νόμων και νομοτελειών και έχουμε στο μυαλό μας την αρχή ότι η ιστορία και τα κοινωνικά συστήματα είναι δημιουργίες ανθρώπινες, τότε με

δυστηρικότητα, επιφύλαξη και με επίγνωση των αδυναμιών θα καταλήξουμε στην ακόλουθη συμπερασματική πρόταση, η οποία απορρέει από την προαναφερθείσα ευπειτική και θεωρητική προσέγγιση. Η αναπτυξιακή διαδικασία της Ελλάδας περιορίσθηκε στην πρώτη φάση της, από μια ιστορική συγκυρία μη ευνοϊκή για την αυτονόμη ανάπτυξη της, αλλά ιστόρσα θεακτική για μικρές κοινωνικές ομάδες που ευνοήθηκαν και προκλητική για τις κυβερνήσεις, που τόλμησαν το εγχείρημα της οικονομικής "απογειώσης". Η συγχυστή τακτικών - στρατηγικών του κράτους με τους επιδιωκόμενους στόχους, η ιδιομορφία του παροικισκού κεφαλαίου, το οποίο ευνοήθηκε από τη συγκυρία και ελίχθηκε σε αυτή με άξονα την κοσμοπολιτική συμπεριφορά του και η αδύναμη εγχώρια άρχουσα τάξη, η οποία δέσμια μιας νοστροπίας ήταν ανέκαη να συλλαβεί το μέλλον, αποδέχθηκαν την ιστορική συγκυρία, την ενίσχυσαν και προκάλεσαν την εξάρτηση του ελληνικού κράτους από τις αναπτυγμένες χώρες της δύσης.

Με αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις της "εξαρτημένης ανάπτυξης" της Ελλάδας, η οποία δεν περιορίζεται μόνο στην οικονομία, αλλά επεκτείνεται στην πολιτική και στον πολιτισμό με την εισαγωγή θεσμών, πρωτοπων αξιών (63). Η διεισδυση των Ευρωπαϊκών και αμερικανικών θεσμικών και ιδεολογικών προσώπων ήταν συνεκόλουθα της ενσωματώσης της Ελλάδας στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα και όχι σπόρροιο μίσης ομολής διαδίκασίας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στο πλαίσιο της ίδιης της κοινωνίας. Το αποτέλεσμα αυτής της αναπτυξιακής διαδικασίας επέδρασε όπως ήταν φυσικό και στη νοστροπία και ψυχολογική των Ελλήνων, οι οποίοι διαμορφώσαν χαρακτηρισξ βραχυπρόθεσμων σχεδίασμων, βούληση

για ομαρή και ταχεία αποτελεσματικότητα των έργων τους και με ικανότητα να δράσουν και να δημιουργήσουν, όταν το κερδίουν ήταν άμεσα και γρήγορα. Ο τύπος της ανάπτυξης της Ελλάδας δεν μετεβλήθη όταν το ξένο κεφάλαιο επιχειρούσε και πέτυχε τη μερική εκβιομηχάνιση της Ελλάδας στη δεκαετία του 1960, ούτε όταν αργότερα εξήγαγε την τεχνολογία (know - how) στην Ελλάδα.

Οι Έλληνες παρέμειναν αθεράπευτοι λάτρες της συγκυρίας και απέφυγαν την μακροπρόθεσμη δέσμευση, τη συστηματικότητα, την επιμονή και υπομονή, χαρακτηριστικά απαιτούμενα για μεγάλονα έργα. Αντίθετα όμως οι Έλληνες δεν αποδέχθηκαν τις συνέπειες της εξάρτησης και εναντιώθηκαν κυρίως στις εθνικές εκφάνσεις αυτής. Άρκετες φορές στην ιστορία διεκδίκησαν την πολιτική τους ανεξαρτησία και την οικονομική και πολιτιστική τους αυτονομία παλεύοντας με ισχυρούς αντιπάλους, αλλά η επιδίωξη τους για ουσιαστική, αυτοθεσμιζόμενη και αυτοδιδευθυνόμενη κοινωνία αρκετές φορές προδόθηκε από τους ίδιους τους εαυτούς τους και τους ηγέτες τους.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παπαγιαννόκης Π.,

"Οι ελληνικοί σιδηροδρόμοι
(1882 - 1910). Μορφωτικό
Γδρυμα Ε.Τ.Ε., Αθήνα 1982,
σελ. 146.

Το κονδύλι που
χρησιμοποιήθηκε για την
κατασκευή σιδηροδρόμων,
σύμφωνα με το συγγραφέα,
ανέρχονταν στα 71,1
εκατομμύρια. Από αυτό τα
18,8 εκατομμύρια προήλθαν
από τον τακτικό
προϋπολογισμό και τα 52,9
εκατ. από τα εξωτερικά
δάνεια. Επίσης σελ.
173-174, "προβλεπόμενες
ακαθορίστες εισπράξεις
(κατά μέσο όρο): 12.000
δρχ. ανά χιλιόμετρο".

Πραγματικές εισπράξεις, τη
δεκαετία του 1880: 7.000
δρχ. ανά χιλιόμετρο. Στα
1902/1903: 8.500 δρχ. ανά
χιλιόμετρο, επίσης σελ.
205, για το ζήτημα της
μεταλλουργικής βιομηχανίας.

Αγρίοντώνη Χ.,

"Οι απαρχές της
εκβιομηχάνισης ..." σελ.
255. Το ζήτημα της
δημιουργίας βαριάς

- μεταλλουργίας με σφοδρή τη
κατασκευή των σιδηροδρόμων,
σύμφωνο με τη συγγραφέα,
ούτε καν τέθηκε.
- Μουζέλης Ν., ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ... ,
σελ. 43
- Dakin D., "The Unification ...", σελ.
146.
- Martin P.F., "Greece of the 20th Cen-
tury" σελ. 201.
- Δερτιλής Γ., "Κοινωνικός
μετασχηματισμός", σελ. 76
κ.ε.
2. Λιγνάδης Τ., "Η ξενική εξάρτησις ...",
σελ. 136.
- Δερτιλής Π., "Το δημόσιον κρέας ...",
σελ. 149 κ.ε.
- Ανδρεάδης Π., "Εργα", τόμος II, σελ. 163
κ.ε.
- Στεφανίδης Σ.Δ., "Η εισροή ξένων
κεφαλαίων...", σελ. 172
3. Ανδρεάδης Α., "Εργα", τόμος II, σελ. 370
κ.ε.
- Καλλιάβας Α., Ο Δ.Ο.Ε. της Ελλάδος και τα
αποτελέσματα, Αθήνα 1929,
σελ. 50 κ.ε.
4. Βεργόπουλος Γ., "Το αγροτικό ζήτημα στην
Ελλάδα", σελ. 85 κ.ε.

- Σκαλτσούνης Ι., Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας, Αθήνα 1968, σελ. 82
- Νικολινάκος Μ., "Μελέτες πάνω στον ελληνικό καπιταλισμό", σελ. 42
- Γρηγοριάδης Σ., "Οικονομική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας", σελ. 24 κ.ε.
- Κάποιες σποραδικές απόπειρες να παραχθούν ορισμένοι τύποι ελαφρών μηχανών στην Ελλάδα δεν μπόρεσαν να επιτύχουν εξοίτιση του εθνικού ανταγωνισμού.
- Μανσόλας Α., "Απογραφικά πατησφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων", Αθήνα 1876.
5. Στεφανίδης Σ.Δ., "Η εισροή ξένων κεφαλαίων ...", σελ. 201
- Νικολινάκος Μ., "Μελέτες πάνω στον ελληνικό καπιταλισμό", σελ. 38
- Σταυριανός Α., "The Balkans 1815 - 1914", σελ. 413 - 544
- * Αυτές και άλλες μελέτες καταγράφουν την εξαγωγή κεφαλαίων από τις αναπτυγμένες χώρες σε αυτές

της περιφέρειας κατά το
τελευταίο τέταρτο του 19ου
αι.

6. Μουζέλης Ν.,

"Νεοελληνική κοινωνία ...",
σελ. 215

"Το παράδειγμα οι δύο
πρώτες σιδηροδρομικές
γραμμές στα Βαλκάνια (από
τη Varna στο Ruschik και
από την Constantza στην
Cernavoda) κατασκευάσθηκαν
για να εξυπηρετήσουν τα
βρεταννικά συμφέροντα μετά
το κοιμωικό πόλεμο".

Σταυριανός Α.,

"The Balkans ...", σελ.
417. Σύμφωνα με το
συγγραφέα οι σιδηροδρομικές
γραμμές προωθούνταν ή
μπούκοτάρονταν ανάλογα με
τα στρατηγικά συμφέροντα
των συναρμεών της Ούσσης.

May J.A.,

"Trans - Balkan Railway
schemes, Journal of Modern
History", Δεκ. 1938, σελ.
496, 527.

7. Ισουλκάς Κ.,

"Εξόρτηση και αναπροσαγωγή
...", σελ. 253.

8. Gross H.,

"Η συμβολή της Δυτικής
Ευρώπης στην οικονομική και

κοινωνική ανάπτυξη των
Βαλκανικών λαών". από το
"Εκσυγχρονισμός και
βιομηχανική επανάσταση
...". σελ. 49

9. Δερτιλής Γ.,

"Κοινωνικός μετασχηματισμός
...". σελ. 40 κ.ε.

10. Ισουλιάδης Γ.,

"Κοινωνική ανάπτυξη και
κράτος". σελ. 72 κ.ε.

11. Poulantzas N.,

"Le etat le pouvoir le
socialisme", Paris 1975,
σελ. 143 κ.ε.

12. Ισουλιάδης Κ.,

"Κοινωνική ανάπτυξη και
κράτος". σελ. 130 κ.ε.

Βεργόπουλος Κ.,

"Κράτος και οικονομική
πολιτική του 19ου αι.",
Αθήνα 1978 (όλο το βιβλίο)

Αγριαντώνη Χ.,

"Οι απόψεις της
εκβιομηχάνισης ...". σελ.
295 κ.ε.

13. Guery A.,

"Les Finances de la
monarchie française sous
l'Ancien Regime", Annales
ESC, et. 33 (1973), τχ.2,
σ.230

- Blouvier, "Histoire financière et problèmes d'analyse des dépenses publiques, Annales ESC, τ. 33 (1978), τχ.2, σ.209
14. Βλέπε σημείωση 13, όπου παραπέμπει στην ανάλυση της δύναμης και ανόδου του κράτους και του ρόλου του στην αναπτυξιακή διαδικασία. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι., οι δημόσιες δαπάνες αυξανόνταν με μεγαλύτερη ταχύτητα από αυτή που μπορούσε να αντέξει η οικονομική βάση της χώρας.
15. Τρικούπης Χ., Ανάλεκτα, 16 τόμοι, Αθήνα 1881 - 1907. Αγόρευσις συζητουμένου του οικονομικού συστήματος της κυβέρνησεως, 24/3/1887.
16. Τσουκαλάς Κ., "Η αναθεωτική προσπάθεια του Χ. Τρικούπη, 1882 - 1895", από την Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, σελ. 13.
- Μουζέλης Ν., "Νεοελληνική κοινωνία ...", σελ. 45 - 46.

17. Ισοουκαλάς Κ., "Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος", σελ. 26-27
18. Για τη μελέτη των σχέσεων κοινωνίας - κράτους ή "κοινωνίας των πολιτών" και "πολιτικής κοινωνίας", υπάρχουν ενδιαφέρουσες εργασίες, οι οποίες είτε ασχολούνται εξ ολοκλήρου με αυτό το θέμα, είτε το αναλύουν σε κάποιο τμήμα. Μερικές από αυτές είναι:
- Ισοουκαλάς Κ., "Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος", Αθήνα 1986
- Braudel F., "Sur une conception de l'histoire sociale", Annales No2, Avril-June 1959, σελ. 308, κ.ε.
- Βεργόπουλος Κ., "Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αι.", Αθήνα 1978
- Κοντογιώργης Γ., "Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα", Αθήνα 1977, σελ. 50 κ.ε.
- Πουλιαντζάς Ν., "Le etat le pouvoir le socialisme", Paris 1978
- "Pouvoir politique et classes sociales", Paris 1968
- Αγριαντώνη Χ., "Οι σφαίρες της εκβιομηχάνισης ...", σελ. 295 κ.ε.

- Mouzélis N., "ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ...", σελ. 45 κ.ε.
- Samir A., "Le developpement inegal: essai sur les formations sociales du capitalisme peripherique". Paris 1973
- Anderson P., "Lineages of the absolutist State". London 1874
- Lefevre H., "De l' etat", (4 vol.) Paris, 1977
- Luxemburg Rosa, "L' acumulation du capital", Nouvelle edition francaise en deux volumes, Paris, Maspero, 1969.
19. Αγριαντώνη Χ., "Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης ...", σελ. 350
- "Έχουμε να κάνουμε με μια νέα κοινωνία. υπερβολικά (παθολογικά) προσηλωμένη στη συγκυρία (επειδή ωφελήθηκε συχνά από τη συγκυρία) και επομένως ξένη προς την υπομονή και επιμονή, τη μακροπρόθεσμη δέσμευση και τη συστηματικότητα που απαιτούν τα βιομηχανικά έργα".

20. Αμην S.,
"Η συσσωρευτική σε πυγκόσσιο
κλίμακα", Νέα Συνορα, 1975,
σελ. 274 - 275
21. Φωτόπουλος Γ.,
"Εξαρτημένη ανάπτυξη. Η
ελληνική περίπτωση",
Εξάντας 1985, σελ. 42.
22. Φωτόπουλος Γ.,
"Εξαρτημένη ανάπτυξη. Η
Ελληνική περίπτωση", σελ.
21
"Οι κυρίαρχες μονάδες
(κράτη) μέσα στην ιεραρχική
ολότητα βρίσκονται σε
σχέσεις αλληλεξάρτησης
μεταξύ τους, με την έννοια
ότι συμμετέχουν ομασά και
αποφασιστικά στη διαδικασία
λήψης των
στρατηγικών/τακτικών
αποφάσεων της ολότητας".
23. Gross H.,
Hofman G.W.
"Η συμβολή της δυτικής
Ευρώπης ...", σελ. 46 - 51
"Regional development
strategy in Southwest
Europe".
(Πρόκειται για μια
στρατηγική ανάλυση των
βαλκανικών κρατών αναφορικά
με την ανάπτυξη τους) New
York 1972.

χαρακτηριστικό της κλασικής μαρξιστικής σκέψης μπορεί να συναχθεί από τα γραπτά των Μαρξ - Ενγκελς - Λαβόεμπουργκ και Λένιν είναι "ο προοδευτικός" χαρακτήρας της ενσωμάτωσης των περιφερειακών χωρών στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα.

Η διαδικασία της ενσωμάτωσης θα οδηγούσε στην εκβιομηχάνιση των χωρών αυτών κι επομένως στη μείωση της απόστασης με τα μεγάλα βιομηχανικά δυτικά κράτη βλ. Marx K. and Engels F.:

"Manifesto of the Communist Party", Marx K.: "Pre-Capitalist Economic formations", ed. by De Honsbaw, Lawrence and Wischart, 1964
Marx K.: "On Colonialism and modernisation", ed. by S. Anineri. Doubleday Anchor, 1969

Lenin, V.I. "Imperialism, the highest stage of capitalism, 1917. "The development of Capitalism in Russia", 1899

Luxemburg R.: "The accumulation of capital", Routledge and Kegan Paul, 1963.
 Επίσης για ανάλυση αυτών των θεωριών βλ. Φωτόπουλος Γ., "Εξαρτημένη ανάπτυξη ...", σελ. 64 κ.ε., Μουζέλης Ν., "Νεοελληνική κοινωνία ...", σελ. 86 κ.ε.
 Για μια παρουσίαση της νεοεξελικτικής θέσης βλ. Rostow W.W., "The stages of Economic growth" (αρχική κριτική της θεωρίας), 1964, Frank G.A., "Sociology of development and the Underdevelopment", University of Buffalo, 1967
 Bernstein H., "Modernisation theory and the sociological study of development studies, Journal of development studies", του VII, 1971.

25. Santos Dos T.,

"The structure of dependence", American Economic Review, Papers and Proceedings, Μαΐος 1970, σελ. 70 κ.ε.

26. Baran P., "The political Economy of Growth, Monthly Review Press, 1957
27. Μουζέλης Ν., "Νεοελληνική κοινωνία ...", σελ. 96-97
 Σταυριανός Σ.Α., "The Balkans ...", σελ. 413 κ.ε.
28. Cameron R., "La France et la developpement economique de l'Europe (1800 - 1914), Paris 1971, σελ. 67
 θεωρεί την ελληνική κυβέρνηση ως υπεύθυνη για την πτώχευση του 1893 και τη χαρακτηρίζει διεφθαρμένη και αναποτελεσματική. Η αποκλειστικότητα της ευθύνης και μάλιστα με τέτοιους χαρακτηρισμούς δε φαίνεται να διευκολύνει την ερμηνεία μιας πραγματικότητας, αντίθετα την αποπροσανατολίζει.
29. Στο συμπέρασμα για την αδυναμία της κλασικής μαρξιστικής σκέψης να ερμηνεύσει την αναπτυξιακή διαδικασία και εξέλιξη των περιφερειακών κρατών στον

αιώνα μας καταλήγουν και οι μαρξιστές της τριτοκοσμικής σχολής.

Βλ. Sweezy P., "More on Soviet society", Monthly Review, Μάρτιος 1976.

Θεωρεί ότι η μαρξιστική θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, όπως είχε αναπτυχθεί στο "Κεφάλαιο", ήταν ανίκανη να εξηγήσει την πορεία της παγκόσμιας Ιστορίας στον 20ο αι.

30. Baran P.,

"The political economy of Growth", Monthly Review Press, 1957

Η άποψη του είναι ότι η απόσταση μεταξύ των μητροπολιτικών χωρών και των περιφερειακών διευρύνεται αντι να μικραίνει, ως συνέπεια της ενσωμάτωσης των τελευταίων στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα..

Frank G.A.,

"Capitalism and Underdevelopment in Latin America", Monthly Review Press, 1967
Θεωρεί την εισαγωγή κεφαλαίων στις περιφερειακές χώρες ως

παράγοντα αποδιοργάνωσης αυτών και τροφοδότησης της υπανάπτυξής τους. Επομένως, κατά τη γνώμη του, το ξένο κεφάλαιο έχει οπισθοδρομικό χαρακτήρα.

Στην ίδια άποψη

μπορούν να συμπεριληφθούν και οι εξής:

Furtado C. "Development and Underdevelopment", University of California, Press 1964.

Amin S. "Accumulation on a World scale", Monthly Review 1974

Cardoso H.F., "Sociologie du developement en Amerique Latine", Anthropos, Paris 1969

Σύμφωνα με την άποψη

αυτή ο καπιταλισμός δεν είναι είναι ιστορικά μια προοδευτική δύναμη. Η υπανάπτυξη της περιφέρειας είναι αποτέλεσμα της ίδιας διαδικασίας που δημιουργήσε την ανάπτυξη του κέντρου. Με άλλα λόγια, ο καπιταλισμός στη μητρόπολη αναπτύσσεται σε βάρος της ανάπτυξης της περιφέρειας.

31. Φωτόπουλος Τ.,

"Εξαρτημένη ανάπτυξη ...",
στη σελ. Β6 σημειώνει:
"Αν βέβαια θεωρήσουμε ότι η
Ιαπωνία δεν υπάγεται στον
ασιατικό τρόπο παραγωγής (ο
ίδιος ο Μαρξ δεν αναφέρεται
πορευνό στη φύση της
ιαπωνικής κοινωνίας και της
διαδικασίας μετάβασης της
στον καπιταλιστικό τρόπο
παραγωγής) και την
κατατάσσουμε στις χώρες με
φεουδαρχική δομή, ανάλογη
των δυτικοευρωπαϊκών, τότε
το πρόβλημα της Ιαπωνίας
πιθανώς λύνεται, αλλά
εξακολουθεί να υπάρχει ως
προς τις άλλες
καθυστερημένες και στάσιμες
χώρες π.χ. Ινδία στην εποχή
του Μαρξ, αλλά και σήμερα.
Το ερώτημα δηλαδή είναι:
Μπορούν οι χώρες αυτές να
αναπτύξουν τις παραγωγικές
τους δυνάμεις μέσω της
ενσωμάτωσης ή αντίθετα, της
απομόνωσής τους από τη
διεθνή αγορά:"

32. Υποστηρίζω δηλαδή τη

μεσότητα, ανάμεσα στην
υπερβολή του εμπειρισμού
από το ακαδημαϊκό

κατεστημένο και την έλλειψη
εμπειρικών στοιχείων, που
αντικαθίστανται με την
άκρατη θεωρητικολογία. Γύρω
από αυτό το ζήτημα βλέπε:

Μουζέλης Ν.: "Νεοελληνική
κοινωνία", σελ. 168 κ.ε.

Bachelard G.: "La formation
de l' Esprit scientifique",
Paris, 1967

Altusser L.: "For Marx",
Penguin Paris, 1969, σελ.
80 κ.ε.

Braithwaite B.R.: "Scien-
tific explanation", London
1964

33. Παναγιωτόπουλος Β.,

"Η βιομηχανική επανάσταση
...", σελ. 230-231

Τsakonas E.,

"Canal maritime de
Corinthe", Athenes 1896,
σελ. 26. Αρμένιοι εργάτες
απασχολήθηκαν στη διάνοιξη
της διώρυγας της Κορίνθου.

34. Παναγιωτόπουλος Β.,

"Η βιομηχανική επανάσταση
...", σελ. 232

"Αλλά την περίοδο όπου
συντελείται η πρώτη μεγάλη
οικονομική αλλαγή με την
εμφάνιση και στην Ελλάδα
απαρχών βιομηχανίας δεν

- ήταν πια δυνατή μια
αυτόνομη ανάπτυξη για μια
μικρή οικονομία της
ευρωπαϊκής περιφέρειας".
35. Βλ. κεφάλαιο της
εργασίας 1.1 σημείωση 12
36. Τσουκαλάς Κ.,
"Κοινωνική ανάπτυξη και
κράτος", σελ. 26-27
37. Σβορώνος Ν.,
"Επισκόπηση της
νεοελληνικής ιστορίας",
σελ. 101-102, σημειώνει:
"Οι μεταβολές της ελληνικής
οικονομίας ανάμεσα στα
χρόνια 1875 και 1909
τροποποίησαν βαθιά τις
σχέσεις των κοινωνικών
ομάδων και προκαλώντας τη
γέννηση άλλων, τόνισαν τις
κοινωνικές διαφοροποιήσεις.
38. Φωτόπουλος Γ.,
"Εξαρτημένη ανάπτυξη ...",
σελ. 42-43
39. Βλ. σημείωση 2,
40. Isouderos J.E.,
"Le Relevement Economique
de la Grece", Berger -
Levrault, Paris 1920

- Levandis A., "The Greek foreign debt and the great powers 1821 - 1898, New York 1944, σελ. 200 κ.ε.
- Μουζέλης Ν., "Νεοελληνική κοινωνία ...", σελ. 97-98
41. Βλέπε σημείωση 8 Επίσης κεφάλαιο 4 "Αποτίμηση του εξωτερικού δανεισμού" και ειδικά το υποκεφάλαιο που αναφέρεται στους λόγους που δάνειζαν οι ξένες τράπεζες μια υπερχρεωμένη οικονομία, όπως της Ελλάδας.
42. Βιβλιογραφία για την ταξινόμηση των τύπων περιφερειακής συσσώρευσης βρίσκεται στο άρθρο του: A. Lipietz, "Towers Global Fordism", New left Review, αρ. 132, Μάρτιος - Απρίλιος, 1982, σελ. 33-48 (από το βιβλίο του Τ. Φωτόπουλου: "Εξαρτημένη ανάπτυξη ..." σελ. 63).
43. Φωτόπουλος Τ., "Εξαρτημένη ανάπτυξη ..." σελ. 68-69..
- Μουζέλης Ν., "Νεοελληνική κοινωνία ...", σελ. 146-163
- Επιχειρεί μια επισκόπηση

των μελετών που έχουν
γίνει, για τη σύγχρονη
Ελλάδα.

44. Bookchin M.,

"Post-scarcity Anarchism",
London 1974, σελ. 241 κ.ε.
Παρατηρεί για το Μαρξισμό:
"Η ελευθερία απεκδύεται της
αυτονομίας της και της
κυριαρχίας της στην
ανθρώπινη συνθήκη.
Μετατρέπεται σε μέσο αντί
για σκοπό. Εάν η ελευθερία
είναι επιθυμητή ή όχι
εξαρτάται από το αν προωθεί
την "αντικειμενική"
εξέλιξη. Επομένως
οποιαδήποτε αυταρχική
οργάνωση, οποιοδήποτε
σύστημα καταπίεσης,
οποιαδήποτε τακτική
καθοδήγησης των μαζών
γίνεται αποδεκτή ακόμα και
θαυμαστή αν ευνοεί το
κτίσιμο του σοσιαλισμού ή
την αντίσταση στον
ιμπεριαλισμό, σαν να ήταν
δυνατό ο σοσιαλισμός ή ο
αντιιμπεριαλισμός να έχουν
οποιοδήποτε νόημα, όταν
δηλητιαριάζονται από την

καταπίεση, στη χειραγώγηση και τις αυταρχικές μορφές οργάνωσης".

Το απόσπασμα μπορεί και ως κάποιο βαθμό να αποδώσει και τις αιτίες της κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλισμού.

45. Πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι η ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά δεν τη μετατρέπει αυτόματα και σε καπιταλιστική.

Η έννοια του όρου "καπιταλισμός" καλύπτεται από την ευρεία χρήση μισθωτών εργατών και συνεπώς από το χωρισμό των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους.

Η εμπορευματοποίηση ενός τομέα παραγωγής, όπως της γεωργίας, δε σημαίνει την αυτόματη

καπιταλιστικοποίηση της ελληνικής οικονομίας, καθώς ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν έχει επικρατήσει στον κοινωνικό σχηματισμό. (Γ. Δερτιλής,

ο.π., σελ.15)

Για ευρύτερη μελέτη του πολύπλοκου και διιστάμενου αυτού φαινομένου βλ.

Μουζέλτις Ν.,

"Νεοελληνική Κοινωνία ...",
σελ. 34 - 81

Dobb M.,

"Studies in the Development
of Capitalism", International
Publishers, New
York, 1968, σελ. 1 - 32

Hilton R.,

"The transition from feu-
dalism to Capitalism, New
Left books, London 1976

Lenin V.I.,

"The development of capi-
talism in Russia", Απαντα,
τόμος III, σελ. 345 κ.ε.

46. Ως προς τον τύπο

ανάπτυξης της Ελλάδας
υπάρχουν διαφοροποιήσεις,
οι οποίες δεν είναι δυνατό
να αντιμετωπισθούν ούτε στα
πλαίσια της εργασίας, ούτε
φυσικά στα πλαίσια των
παραπομπών.

Η αντιμετώπιση και η
κριτική τους απαιτούν
ιδιαίτερη μελέτη, η οποία
απαιτεί ικανό εμπειρικό
υλικό και υψηλή θεωρητική
κατάρτιση.

Ωστόσο, θα πρέπει στο σημείο αυτό να αναφερθούν κάποιες από αυτές.

Ζαχαρέας Α.: "Ένα δημοκρατικό πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξεως", ΝΕΑ ΚΕΙΜΕΝΑ, Κέδρος 1972.

Αβδελίδης Π.: "Η αγροτική οικονομία και οι προοπτικές ανάπτυξης της", Αθήνα 1975.

Βεργόπουλος Κ.: "Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας", Εξάντας 1975.

Πουланτζάς Ν.: "Η κρίση των δικτατοριών", Παπαζήσης 1975

Τσουκαλάς Κ.: "Εξάρτηση και αναπαραγωγή", Αθήνα 1977

Μουζέλης Ν.: "Νεοελληνική κοινωνία: Οψεις υπανάπτυξης", Εξάντας 1978

Νικολινάκος Μ.: "Μελέτες πάνω στον ελληνικό καπιταλισμό", Νέα Σύνορα 1976

Μοσκώφ Κ.: "Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα", Σύγχρονη Εποχή 1978

Οι διαφοροποιήσεις

των μελετητών σχετικά με το πρόβλημα της ανάπτυξης της Ελλάδας αναφέρονται επιγραμματικά στα εξής έργα:

Φωτόπουλος Γ. "Εξαρτημένη ανάπτυξη ...", σελ. 73-78
Μουζέλης Ν. "Νεοελληνική κοινωνία ...", σελ. 145 κ.ε.

47. Φωτόπουλος Γ.,

"Εξαρτημένη ανάπτυξη, η ελληνική περίπτωση", σελ. 78-81

48. Στο γενικό θεωρητικό

έργο του Μαρξ, η "υπανάπτυξη" ταυτίζεται με την καθυστέρηση και το μπλοκάρισμα των παραγωγικών δυνάμεων, γεγονός που δεν υπονοεί η "εξαρτημένη ανάπτυξη". Βλ. Foster - Carter, A. "The modes of production debate", New left Review, Ιανουάριος 1978.

49. Φωτόπουλος Γ.,

"Εξαρτημένη ανάπτυξη ...", σελ. 47

Οι δομικές αυτές αλλαγές είναι η δημιουργία του "κράτους ευημερίας". Ο

ρόλος των εργατικών
 σωματείων στη διαδικασία
 καθορισμού των πραγματικών
 μισθών, οι τεχνολογικές
 μεταβολές κ.ο.κ. Έτσι, στο
 κέντρο άρχισε μια εντατική
 συσσώρευση κεφαλαίου που
 συνοδεύτηκε από συστηματικό
 έλεγχο της μαζικής
 κατανάλωσης, τόσο άμεσα,
 από το κράτος (εφαρμογή
 κεύσσιανής πολιτικής στα
 πλαίσια του κράτους
 ευημερίας) όσο και έμμεσα,
 από τα εργατικά σωματεία,
 που εξασφάλιζαν ότι η
 αύξηση των πραγματικών
 μισθών θα ήταν σε αρμονία
 με την αύξηση
 παραγωγικότητας και τιμών.

Frobel F., Heinrichs J.,

Kreye O., "The New interna-
 tional division of Labour"
 Cambridge University Press,
 1980.

50. Επειδή στα πλαίσια

της εργασίας είναι δύσκολο
 να αναλυθεί η επιγραμματική
 πρόταση, αλλά και έτσι όπως
 τίθεται δημιουργεί

- προβλήματα, παραθέτουμε κάποιες μελέτες, οι οποίες την τεκμηριώνουν.
- Papantoniou J., "Foreign trade and Industrial development: Greece and the EEC", Cambridge Journal of Economics, 1979, σελ. 33-38
- Νικολαΐδης Π., "Η προσπάθεια εκβιομηχανίσεως έχει τα θεμέλιά της στο πρόγραμμα του έτους 1948", Οικονομικός ταχυδρόμος, 9/12/1971.
- Παπανδρέου Β., "Πολυεθνικές επιχειρήσεις και αναπτυσσόμενες χώρες, η περίπτωση της Ελλάδας", Gutenberg 1981, σελ. 260 κ.ε.
- Φωτόπουλος Τ., "Εξαρτημένη ανάπτυξη ...", σελ. 44-53
51. Παπανδρέου Β., "Πολυεθνικές επιχειρήσεις ..." σελ. 269-271 κ.ε.
Παρατηρεί ότι οι ξένες επιχειρήσεις εξάγουν περισσότερο από τις εγχώριες. Το 1973 οι ξένες επιχειρήσεις εξήγαν κατά μέσο όρο 26,7% των πωλήσεων τους, ενώ οι εγχώριες μόνο το 11,1%

Ακόμα ενώ ο βιομηχανικός τομέας στο σύνολο του εξήγαγε το 16,6% των πωλήσεων η συμμετοχή των ξένων επιχειρήσεων στις εξαγωγές ήταν 46,5%

52. Φωτόπουλος Γ.,

"Εξαρτημένη ανάπτυξη ...".

σελ. 135

Με βάση λοιπόν τα ακόλουθα τέσσερα κριτήρια μπορούμε λοιπόν να χαρακτηρίσουμε την εκβιομηχάνιση μιας χώρας εξαρτημένη:

I. Ανάπτυξη που βασίζεται στην εξωτερική αγορά.

II. Ανάπτυξη που στηρίζεται στο ξένο επενδυτικό κεφάλαιο.

III. Εξαρτημένη τεχνολογία.

IV. Ελλείψη ολοκληρωμένης βιομηχανικής βάσης.

53. Williams A.,

"Southern Europe transformed", Harper and Row 1984, σελ. 15.

54. Εξάλλου, η διατύπωση

σκέψεων ή προτάσεων δεν αποδεικνύουν πολλά πράγματα αν δεν παρακολουθούνται από ανάλογο εμπειρικό υλικό.

και όπως λέει ο Feyerabend P. (against Method N.L.B., 1975, σελ. 27-28), οι ακολουθούντες τέτοιους θεωρητικούς δρόμους, όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με το πλούσιο ιστορικό υλικό δεν μπορούν να κάνουν τίποτα άλλο παρά να το φτωχαίνουν με τους διάφορους ιστορικούς "νόμους" τους, για να μπορέσουν έτσι να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για διανοητική ασφάλεια, για "αντικειμενικότητα" και "αλήθεια".

55. Παραθέτουμε μερικές

μελέτες για τη σημασία και το ρόλο του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα μεταπολεμικά. Οπου το θέμα αναφέρεται μερικώς θα σημειώνονται οι σελίδες.

Μουζέλης Ν., "Νεοελληνική κοινωνία ...", σελ. 266-267
Φωτόπουλος Τ., "Εξαρτημένη ανάπτυξη ...", σελ. 140-167
Γιαννίτσας Τ., "Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις ...", σελ. 91 κ.ε.

Μπουμπονόσης Σ., Σουλός Κ.,
 "Η Ελλάδα στην περιφέρεια
 των αναπτυγμένων χωρών",
 Θεμέλιο 1976, σελ. 135 κ.ε.
 Baklanoff N.E., "The econ-
 omic transformation of
 Spain and Portugal",
 Praeger 1978
 Murolo A., "The Greek
 Economy: The Role of the
 transnational and the
 E.E.C.", Mezzogiorno d'
 Europa, 1982, σελ. 195 κ.ε.
 Archibald C.G., "Investment
 and Technical Change in
 Greek Manufacturing",
 Κ.Ε.Π.Ε., 1964, σελ. 30
 κ.ε.

56. Βλέπε σημείωση 6

57. Φωτόπουλος Τ.,

"Εξαρτημένη ανάπτυξη ...",
 σελ. 92, κ.ε.

58. Νικολινάκος Μ.,

"Μελέτες ...", σελ. 107.
 "Η μεγάλη μετανάστευση
 υποδηλώνει επίσης ότι ενώ
 από τη μια μεριά
 συγκεντρωνόταν στα χέρια
 των εμπόρων και των
 εφοπλιστών χρηματικό
 κεφάλαιο, μεγάλες μάζες
 προλεταριοποιούνταν και

- εύρισκαν τη μοναδική
διέξοδο από την αελιότητα
στη μετανάστευση".
- Ευελπίδης Χ.,
"Οικονομική και κοινωνική
ιστορία της Ελλάδος", Αθήνα
1950, σελ. 122 κ.ε.
Σύμφωνα με το συγγραφέα, η
μετανάστευση στο διάστημα
1899-1911 έλαβε μεγάλες
διαστάσεις, καθώς
μετανάστευσαν από την
Ελλάδα 200.000 άνθρωποι.
- Μουζέλης Ν.,
"Νεοελληνική κοινωνία ...",
σελ. 73
"Πραγματικά, μετά την κρίση
της σταφίδας παρατηρήθηκε
ένα μαζικό μεταναστευτικό
ρεύμα προς τις Ηνωμένες
Πολιτείες, που σταμάτησε
μόνο με την απότομη αλλαγή
στη μεταναστευτική πολιτική
των ΗΠΑ μετά το 1921".
59. Το σύστημα της
πολιτικής πελατείας στην
Ελλάδα διαμόρφωσε
χαρακτήρες και δημιούργησε
καταστάσεις, των οποίων τα
απομεινάρια διακρίνονται
και σήμερα.
Το σύστημα αυτό ήταν
περισσότερο εμφανές στην
Ελλάδα πριν το 1909. Αλλά

εξακολουθήσει να υπάρχει με διαφορετική μορφή και όταν η ελληνική κοινωνία πήρε πιο άμεσα ταξικό χαρακτήρα. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε:

Μουζέλης Ν. "Νεοελληνική κοινωνία ...", σελ. 303 κ.ε.

Δερτιλής Γ., "Κοινωνικός μετασχηματισμός ...", σελ. 135-153

Legg P.K., "Politics in Modern Greece", Stanford University Press, 1969

Μεϊνών Ζ., "Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα", Αθήνα 1966.

60. Για τη διόγκωση του

τρίτογενούς τομέα μεταπολεμικά βλέπε Κόλμερ Κ., "Η Ελληνική οικονομία σε κρίσιμη καμπή", Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Πληροφοριών, 1981.

"Ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων αυξήθηκε από 65.000 το 1956 σε 175.000 το 1980".

Για τη μετανάστευση:

Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ ο αριθμός των μεταναστών στην

περίοδο 1961-71 ήταν 543.000 (Μηνιαία στατιστικά δελτία, 1974).

Επίσης, σύμφωνα με τον Νεγρεπόντη Μ., Δελιβάνη Μ., ("Ανάλυση της Ελληνικής οικονομίας", Παπαζήσης 1979), το ποσοστό ανεργίας, αν οι μετανάστες είχαν παραμείνει στην Ελλάδα θα ήταν 17,4%

Συνολική εκτίμηση των φαινομένων αυτών βλ. Φωτόπουλος Τ., "Εξαρτημένη ανάπτυξη ...", σελ 92, κ.ε. Οι συνέπειες αυτού του φαινομένου (σ.δ. της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης) είναι πολύ γνωστές και περιγράφονται από το τρίπτυχο: ανεργία - υποαπασχόληση - μετανάστευση.

Το 1961 περίπου 24% του ενεργού πληθυσμού ήταν άνεργο ή υποαπασχολούμενο. Ακόμα το μέσο ποσοστό ανεργίας - υποαπασχόλησης μέσα στον ενεργό πληθυσμό ήταν 13,6% στη δεκαετία του '60 και περίπου 6,5% στη δεκαετία του '70.

θα πρέπει όμως να τονισθεί
εδώ, ότι η "πρώδους" από τη
δεκαετία στην άλλη, που
σήμανε μείωση του αριθμού
των ανέργων "
υποαπασχολούμενων κατά
περίπου 500.000 άτομα, δεν
οφειλόταν στην επέκταση της
μεταποιητικής απασχόλησης.
Πρωτορχική αιτία της
μείωσης αυτής ήταν η μαζική
μετανάστευση, που έφθασε
περίπου τα 500 χιλιάδες
άτομα".

Συμπέρασμα:

Η μεταπολεμική ανάπτυξη και
εκβιομηχάνιση της Ελλάδας
όχι μόνο δεν αύξησε τις
δυνατότητες απασχόλησης του
λαού, αλλά αντίθετο, τις
μείωσε, όπως δείχνει η
συνεχής μείωση του ενεργού
πληθυσμού την περίοδο αυτή,
που απέληξε στο γεγονός ότι
ο όγκος της απασχόλησης στη
χώρα μας το 1981 ήταν
μικρότερος από το 1961.

61. Harris L.,

"The Balance of Payments
and the international Econ-
omic System", στο βιβλίο

των F. Green, P. Note
Economics, an Antitext,
Macmillan, 1977.

Φωτόπουλος Γ.,

"Εξαρτημένη ανάπτυξη ...",
σελ. 131-134

62. Φωτόπουλος Γ.,

"Εξαρτημένη ανάπτυξη ...",
σελ. 132

"Το έλλειμμα στο ισοζύγιο
πληρωμών των εξορτημένων
χωρών όχι μόνο αποτελεί
καθοριστικό παράγοντα της
ανάπτυξιακής του
διαδικασίας, αλλά και
καθορίζεται το ίδιο από το
ρυθμό και κυρίως τη μορφή
που παίρνει η ανάπτυξη και
εκβιομηχάνιση των χωρών
αυτών".

63. Για τις πολιτικές και

πολιτιστικές πλευρές της
εξάρτησης βλέπε Μουζέλης
Ν., "Νεοελληνική κοινωνία
...", σελ. 303 κ.ε.

"Ένα από τα κυριότερα
χαρακτηριστικά της
πολιτικής και πολιτιστικής
πρακτικής στον ελληνικό
κοινωνικό σχηματισμό είναι
ο βαθμός στον οποίο οι
συγκρούσεις παίρνουν
φορμαλιστικό - νομικιστικό

καρκτησα μεταθέτοντας την
προσοχή των μαζών από τα
ουσιώδη" προβλήματα στα
εποισιώδη."

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αγγελόπουλος Α., "Οικονομικά έρευνα για μελέται 1946 - 1947", Αθήνα, 1974
2. Αναστασόπουλος Γ., "Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας", 3 τόμοι, Αθήνα, 1947.
3. Ανδρεάδης Α., "Έργα", 3 τόμοι, Αθήνα, 1939.
4. Ασπρέας Γ., "Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος", Αθήνα, 1930.
5. Αβδελίδης Π., "Η αγροτική οικονομία και οι προοπτικές ανάπτυξης της", Αθήνα, 1975.
6. Αραβαντινός Περ., "Τις πταίει, ήτοι τα αίτια της ενεστώσης κρίσεως μετά του συνοπτικού ιστορικού των Εθνικών δανείων από του υπέρ Ανεξαρτησίας Αγώνος μέχρι σήμερον", Κέρκυρα, 1894.
7. Αγριοντώνη Χ., "Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα

- τον 19ο αι.", Μορφωτικό
 Ίδρυμα Εμπορικής Τραπεζας
 της Ελλάδος, Αθήνα, 1950.
8. Βλάχος Ν., "Το Ανατολικόν ζήτημα και η
 Ελλάς", Αθήνα, 1950.
9. Βακαλόπουλος Κ., "Ιστορία του νέου
 Ελληνισμού", Α-Ω,
 Θεσσαλονίκη 1961 - 1974.
10. Βεργόπουλος Κ., "Το Αγροτικό ζήτημα στην
 Ελλάδα", Αθήνα, 1976.
11. Βαλσωρίτης Ι., "Ιστορία της Εθνικής
 Τραπεζής της Ελλάδος, 1842 -
 1902", Αθήναι, 1902.
 (επανεκδόση, Μορφωτικό
 Ίδρυμα ΕΤΕ, Αθήνα, 1980).
12. Βερνασδάκης Ν.Α., Le present et l'avenir de
 la Grece, Paris 1870.
13. Γρηγοριάδης Σ., "Οικονομική Ιστορία της
 Νεωτέρας Ελλάδος", Inter-
 view, Αθήνα, 1975.
14. Γαρόγκα
 Αλεξανδροπούλου Κ., "Ο Κ. Καραπάνος και οι
 διαπραγματεύσεις για την
 προσάρτηση της Θεσσαλίας και
 Ηπείρου", Δελτίο Ιστορικής
 Εθνολογικής Εταιρείας της
 Ελλάδος, том. 26, 1983.

15. Γιαννίτσας Γ.,
"Η ελληνική βιομηχανία
ανάπτυξη και κρίση", Gutenberg,
1987.
16. Γρηγορογιάννης Α.,
"Το ξeno κεφάλαιο στην
Ελλάδα", Γραμμή 1975.
17. Γκεβέτσος Μ.Α.,
"Η εξέλιξη της ελληνικής
βιομηχανίας. Στατιστική
διερεύνησις", Αθήνα, 1975.
18. Δερτιλής Γ.,
"Το ζήτημα των Τραπεζών
(1871 - 1873)". Μορφωτικό
Ίδρυμα Ε.Γ.Ε., Αθήνα, 1980.
-"κοινωνικός μετασχηματισμός
και στρατιωτική επέμβαση,
1880 - 1909", Εξάντας,
Αθήνα, 1977.
-"Σχέσεις της ελληνικής
οικονομίας με την ευρώπη,
1860 - 1910", Δελτίο
Εταιρείας Σπουδών
Νεοελληνικού πολιτισμού,
τχ. 2, Αθήνα, 1978, σελ.
86-96.
-"Διεθνείς οικονομικές
σχέσεις και πολιτική
εξάρτησις: η Ελληνική
περίπτωση 1824-1878", Τα
Ιστορικά, τχ. 1, (Σεπτ.
1983), σελ. 145-174.

19. Δερτιλής Γ.,

"Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος και αποψεις περί του διακανονισμού του", Αφοι Σάκκουλα, Αθήνα, 1960.

-Σύστημα δημόσιας οικονομίας, 2 τόμοι, Αθήνα, 1936.

20. Dakin D.,

"Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770 - 1923", Μορφωτικό ίδρυμα Ε.Τ.Ε., Αθήνα 1892, (Α' έκδοση στα Αγγλικά - London, 1972.

21. Δάσιος Α.,

"Περί βιομηχανίας εν Ελλάδι", Αθήνα 1871

- "Κρίσεις και σκέψεις περί της Ελληνικής ατμοπλοίας", Αθήνα, 1867.

22. Δεμαθός Ζ.,
καλαφάτης Β.,
Σακεραλλόπουλος Β.,

"Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείριση τους στην Ελλάδα, 1880 - 1930", Θεμέλιο, Αθήνα, 1991.

23. Δελιβάνη-Νεγροπόντη Μ.,

"Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας", Παπαζήσης, Αθήνα, 1979.

24. Ευελπίδης Χ.,

"Οικονομική και κοινωνική Ιστορία της Ελλάδας", Αθήνα, 1950.

25. Εξερτζογλου Χ.,

"Προσαρμογή και στρατηγική των ομογενών κεφαλαίων σε μια περιφερειακή αγορά: Ο Οίκος Ζαριφής και Ζαφειρόπουλος και η αγορά της Κων/πόλεως", Αθήνα, 1987.

- "Η Ελληνική ιστοριογραφία και το ομογενές κεφάλαιο: Προβλήματα μεθόδου και ερμηνείας", Σύγχρονα θέματα, περίοδος Β', τχ. 35, 36, 37, Δεκ. 1988, σελ. 152 - 160.

26. Ζολώτας Ξ.,

- "Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως", Έλευθερουδάκης, Αθήνα, 1926.

- "Η συμβολή των εξαγωγών στην οικονομική ανάπτυξη", Τράπεζα της Ελλάδας, 1976.

- "Κατανάλωση επενδύσεις και νομισματική ισορροπία", Τράπεζα της Ελλάδος, 1977.

27. Ζαχαρέας Α.,

"Ενα δημοκρατικό πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής αναπτυξεως", ΝΕΑ ΚΕΙΜΕΝΑ, Κέδρος, 1972, σελ. 312-354.

28. Ζεύκος Γ., "Σύντομη μελέτη της Νεοελληνικής Ιστορίας", Αθήνα, 1974.
29. Ζωγράφος Α.Δ., "Ιστορία της Ελληνικής γεωγραφίας", I - III, Αθήνα 1921-24.
30. Θωμαδάκης Στ., "Πίστη και εκχρηματισμός της οικονομίας προαξωλητικός δανεισμός και Εθνική Τράπεζα", Μορφωτικό Ιδρυμα Ε.Τ.Ε., Αθήνα, 1981.
31. Καλλιγιάς Π., "Μελέται, νομικά, πολιτικά, οικονομολογικά, ιστορικά, φιλολογικά κλπ. και λόχοι εν τη Εθνοσυνελεύσει και τη Βουλή", τόμος Α', Αθήνα, 1899.
- 31α. Καραγιάννης Σ., "Το Τρικουπικό Πολιτικό κόμμα (1872 - 1895)", εκδ. Αναστασίου, Αθήνα 1989.
32. Κυριακίδης Ε., "Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού", 2 τόμοι, Αθήνα, 1956.
33. Κορδάτος Ι., "Ιστορία του Ελληνικού αρχαϊκού κινήματος", Κορβάκης, Αθήνα 1956.

34. Κοντογιώργης Γ.,
"Κοινωνικές και πολιτικές
δυνάμεις στην Ελλάδα",
Αθήνα, 1977.
35. Κόλμερ Κ.,
"Η Ελληνική οικονομία σε
κρίσιμη καμπή", κέντρο
Πολιτικής Έρευνας και
Πληροφοριών, Αθήνα 1981.
36. Κωστής Κ.,
Τσακόπουλος Β.,
"Οι τράπεζες στην Ελλάδα,
1898 - 1928", Παπαζήσης,
Αθήνα, 1988.
37. Καστοριάδης Κ.,
"Το επαναστατικό πρόβλημα
σήμερα", Βέργος, 1976.
- "Η γραφειοκρατική
κοινωνία", Βέργος, 1977.
38. Καλλιβάς Α.,
"Ο Δ.Ο.Ε. της Ελλάδος και τα
αποτελέσματα", Αθήνα, 1929.
39. Λεωνταρίτης Γ.,
"Η Ελληνική εμπορική
ναυτιλία, 1453 - 1850",
Μορφωτικό Ίδρυμα Ε.Τ.Ε.,
Αθήνα, 1972.
40. Λάσκαρης Μ.,
"Το Ανατολικόν ζήτημα, 1800
- 1923", Τόμοι ΙΙ,
Θεσσαλονίκη, 1948.
41. Λισκόπουλος Ε.,
"Εθνικά χρεη", Αθήνα, 1893.

42. Γουβερνός Σ.,
"Ο Εθνικός πλούτος", 1.2,
Αθήνα, 1902.
43. Μάξιμος Σ.,
"Η αγωγή του ελληνικού
κοπιταλισμού", Αθήνα, 1973.
44. Μανσολας Α.,
"Απογραφικοί πληροφορίες
περι των εν Ελλάδι
οτοκινήτων βιομηχανικών
καταστημάτων", Αθήνα, 1876.
45. Μπισμπανάσης Π.,
"Η Ελλάδα στην περιφέρεια
των αναπτυγμένων χωρών",
Βεμέλιο, Αθήνα, 1976.
46. Μασαράκης Π.,
"Πολιτικά φασισγνωμιαί:
Χαρίλαος Τρίκουπης,
Αλέξανδρος Κουμπουνδούρος",
Αθήναι, 1941.
47. Μαρξ Κ.,
"Το Κεφάλαιο"/
-"Η 18η Μηνιαία του
Λουδοβίκου Βοναπάρτη".
48. Μπούλας Μ.,
"Οδηγός εμπορικός,
γεωγραφικός και ιστορικός
των πλείστων κυριότερων
πόλεων της Ελλάδος του έτους
1875", Αθήναι, 1875.

49. Μοσκόφ Κ.,
"Η Εθνική και κοινωνική
συνειδηση στην Ελλάδα. Η
ιδεολογία του μεταπρατικού
χώρου", Θεσσαλονίκη, 1972.
50. Μουζέλης Ν.,
"Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις
υπανόπτυξης", Εξάντας,
Αθήνα, 1978.
51. Μπάτσος Δ.,
"Η βαρεία βιομηχανία στην
Ελλάδα", Νέα βιβλία, Αθήνα,
1947.
52. Μπενάς Δ.,
"Η εισβολή του ξένου
κεφαλαίου στην Ελλάδα",
Παπαζήσης, 1976.
53. Νάλτσας Χ.,
"Η συνθήκη του Αγ. Στεφάνου
και ο Ελληνισμός",
Θεσσαλονίκη, 1953.
54. Νικολινάκος Μ.,
"Μελέτες πάνω στον ελληνικό
καπιταλισμό", Νέα Σύνορα,
Αθήνα, 1976.
- "Εξάρτηση και οικονομική
ανάπτυξη", Νέα Σύνορα,
Αθήνα, 1977.
- "Οικονομική ανάπτυξη και
μεταναστευση στην Ελλάδα",
Κόλδρας, 1974.

55. Παπαγιαννάκης Α., "Οι Έλληνικοί στατιστές", 1882 - 1910 . Μορφωτικό ίδρυμα Ε.Γ.Ε., Αθήνα, 1982.
56. Πουλιαντζας Α., "Η κρίση των δικτατοριών", Παπαζήσης, Αθήνα, 1975.
57. Παπασηληγιόπουλος Σ., "Μελέτες πάνω στη σύγχρονη ελληνική οικονομία", Παπαζήσης, Αθήνα, 1978.
58. Παπανδρέου Β., "Πολυμεθνικές επιχειρήσεις και αναπτυσσόμενες χώρες, η περίπτωση της Ελλάδας", Gutenberg, Αθήνα, 1981.
59. Πιζάνιαν Π., "Δανειστικές σχέσεις και οικονομική κυριαρχία στην Ελλάδα του 19ου αι.", Περιοδ. "Ο πολίτης", Νοεμ.-Δεκ. 1983, σελ. 47-58.
60. Παναγιωτόπουλος Β., "Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871", από το συνέδριο "Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια κατά τον 19ο αι.", Θεμέλιο, Αθήνα, 1980.

61. Παυρνάρας Δ., "Χαρίλαος Τριkoumis. Η ζωή και το έργο του", 4 τόμοι, Αθήναι, 1939.
62. Παπαθανασόπουλος Κ., "Ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1833-1856", Μορφωτικό ίδρυμα Ε.Τ.Ε., Αθήνα, 1983.
63. Ραπτάρης Π., "Ιστορία της οικονομικής ζωής της Ελλάδος", Ι. ΙΙ, Αθήνα, 1935.
64. Στεφανίδης Δ.Σ., "Η εισροή ξένων κεφαλαίων και οι πολιτικές και οικονομικές της συνέπειαι", Θεσσαλονίκη, 1930.
-"Η θέση της βιομηχανίας εν τη κοινωνική μας οικονομία", Θεσσαλονίκη, 1938.
65. Σβορώνος Ν., "Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας", Θεμέλιο, Αθήνα, 1985.
66. Συγγρός Α., "Απομνημονεύματα", 3 τόμοι, Αθήνα, 1908.
67. Σκιαδάς Π.Σ., "Αι τέσσαρσι εν Ελλάδι αναγκαστικά κυκλοφορίαί", Παρνάσσος, τόμος ΙΖ', Ιούνιος 1985.

68. Σκούντζος Β.,
"Διαφωτιστικές αλλαγές στην
ελληνική οικονομία:
διαχρονική ανάλυση στα
πλοίσια του συστήματος
εισροών - εκροών", ΚΕΠΕ,
1980.
69. Συναρεάλη Μ.,
"Το εξωτερικό εμπόριο της
Ελλάδας κατά το 19ο αι.",
περ. "Τα Ιστορικά", τχ.2,
Δεκ. 1984, σελ. 349-370.
70. Σιδέρης Γ.,
"Γεωργική πολιτική της
Ελλάδος κατά την Λήξαν
εκατονταετία, 1833 - 1933",
Αθήνα, 1934.
71. Σκαλτσούνης Ι.,
"Σκέψεις περί της εν Ελλάδι
βιομηχανίας", Αθήνα, 1868.
72. Στασινόπουλος Κ.Ε.,
"Η ιστορία της Εθνικής
Τραπέζης της Ελλάδος, 1891 -
1966", Αθήνα 1966.
73. Τσουκαλάς Κ.,
"Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο
κοινωνικός ρόλος των
εκπαιδευτικών μηχανισμών
στην Ελλάδα", Αθήναι,
Βεμέλιο, 1977.
-"κοινωνική ανάπτυξη και
κράτος. Η συγκρότηση του

δημοσίου κώρου στην
Ελλάδα", Θεμέλιο, Αθήνα,
1986.

- "Το ανθρωπινό έργο του λ.
Τρίκουπη", Μελέτη στην
"Ιστορία του Ελληνικού
Έθνους", Εκδοτική Αθηνών,
Τόμος ΙΔ', Αθήνα, 1977,
σελ. 8 - 22, 39 - 56.

74. Τσέστον (Cheston) Κ., "Η βιομηχανική επανάσταση
στη Δ. Ευρώπη και οι
Βαλκανικές επαρχίες της
Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η
περίπτωση της Βουλγαρίας",
Από το "Εκσυγχρονισμός ...",
Θεμέλιο, Αθήνα, 1980, σελ.
137-157.

75. Φίλιπς Β., "Κοινωνία και εξέλιξη στην
Ελλάδα. Η νόθα
αστικοποίηση", Αθήνα, 1974.

76. Φλώρος Γ.Σ., "Αναγκαστική κυκλοφορία εν
Ελλάδι", Οικονομική
Επιθεώρησης, φ. 127/1883,
σελ. 265-286.

77. Φωτόπουλος Τ., "Εξαρτημένη ανάπτυξη. Η
Ελληνική περίπτωση",
Εξάντας, Αθήνα, 1985.

78. Χαριτάκης Γ., "Ελληνική βιομηχανία", Αθήνα, 1927.
79. Χατζηγιάννης Η.Θ., "Η φορολογία των δημόσιακων καρπών εν Ελλάδι", Αθήνα, 1910.
80. Χουμανίδης Β.Θ., "Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας από της Ανεξαρτησίας μέχρι του έτους 1935", Εκδ. Σμπίλιος, 1986.
81. Χρηστίνης Θ., "Μελέται περί της εν Ελλάδι γεωργίας", Αθήνα, 1899.
82. Χρηστομάνος Γ., "Η μεγάλη βιομηχανία εν Ελλάδι", Αθήνα, 1901.
83. Χριστάκης-Ζωγράφος Γ., "Το αγροτικόν ζήτημα εν Βεσσαλίσ", Αθήνα, 1911.
84. Ψυρούκης Ν., "Το Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο", Επικαιρότητα, Αθήνα, 1983.

B. ΕΝΘΕΛΟΝΤΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Amin S., "Accumulation on a World Scale", Monthly Review, Press, 1974.
- "Unequal development", Harvester Press, 1976.
2. Anderson P., "Lineages of the absolutist State", London, 1974.
3. Archibald C.G., "Investment and Technical Change in Greek manufacturing", ΚΕΠΕ, 1964.
4. Althusser L., "for Marx", Penguin, 1969.
- "Reading Capital", New left books, 1970.
5. Alexander A., "Greek industrialists: an Economic and Social Analysis", Athens, 1964.
6. Bairoch P., "Revolution industrielle et sous - developement", Mouton, Paris - La Haye, 1974.
- "International Industrialization levels from 1750 to 1980", Journal of European Economic History, 11/1/1982, p. 269 - 333.
7. Berend, T.I., Ranki G., "Economic development in East Central Europe in the nineteenth and twentieth centuries", New York, Columbia University Press, 1974.
8. Braudel F., "Civilisation materielle, economie et capitalisme XV-XVII siecle, Annales ESC, 26/1971.
9. Bouvier I., "Initiation au vocabulaire et aux mecanismes economiques contemporains", Paris, 1977.
10. Beaulieu - Leroy P., "La reconstitution de la Grece et l'etablissement d'

- un controle financier international", L' economiste Francais, et. 25, ap. 21, 22/5/1987.
11. Baran P., "The political Economy of Growth", Monthly Review, 1975.
 12. Bookchin M., "Post - scarcity Anarchism", London, 1974.
 13. Bernstein G.A., "Modernisation theory and the sociological study of development", Journal of development studies, 1971.
 14. Bachelard G., "La formation de l' Esprit Scientifique", Paris, 1967.
 15. Braithwaite B.R., "Scientific Explanation", London, 1964.
 16. Baklanoff N.E., "The economic transformation of Spain and Portugal", Praeger, 1978.
 17. Benenati A., "Le developpement inegal en Italie", Paris, 1982.
 18. Bell D., Kristol I., "The crisis in Economic Theory", Basic Books, 1981.
 19. Cameron R., "Banking and Economic development, Some Lessons of History", New York, 1972.
 20. Charitakis G., "L' Industrie greque", Athenes, 1927.
 21. Cardoso H.F., "Sociologie du developpement en Amerique Latine", Anthropolos, Paris, 1969.
 22. Crouzet, Fr., "Capital formation in the industrial revolution", Metheun and Co London, 1972.
 23. Clague C.K., "Capital - Labour substitution in manufacturing in underdeveloped countries", Econometrica, vol 37, no 3.
 24. Driault, E., Lheritier M., "Histoire diplomatique de la Grece de 1821 a nos jours", 5 tomes, Paris, 1926.

25. Diamandouros N., "Politics and society in Greece, 1884 - 1847", London, 1979.
26. Dobb M., "Studies in the development of Capitalism", International Publishers, New York, 1968.
27. Ellis H.S., "Industrial capital in Greek development", Athens, Centre of planning and Economic Research, 1964.
28. Emmanuel A., "Myths of development versus myths of underdevelopment", New left Review, May - June, p. 61 - 83.
29. Feyerabend P., "Against method", New left books, 1975.
30. Frank G.A., "Capitalism and Underdevelopment in Latin America", M.R., 1967.
- "Sociology of development and the Underdevelopment", University of Buffalo, 1967.
31. Furtado C., "Development and Underdevelopment", University of California Press, 1964.
32. Frobel F.,
Heinrichs I.,
Kreye O., "The new international division of Labour", Cambridge University, Press, 1980.
33. Guery A., "Les finances de la monarchie Francaise sous l' Ancien Regime", Annales ESC, et. 33, 1978, tx.2.
34. Gerschenkron A., "Economic backwardness in historical perspective", Harvard University Press, 1976, (A' edition 1962).
- "Typology of industrial development as a tool of analysis", Deuxieme Conference Internationale d'

	Histoire Economique, Mouton, Παρίσι-Χ'αγη, 1965.
35. Giannitsis A.,	"Les investissements directs etrangers et la formation de l' economie hellenique", Επιθεώρηση Κοινωνικών ερευνών, 30/31, Αθήνα 1977.
36. Gross H.	"Η συμβολή της Δυτικής Ευρώπης στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των Βαλκανικών χωρών", από το συνέδριο : "Εκσυγχρονισμός ...", Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
37. Green F., Nore P.,	"Issues in Political Econ- omy", Macmillan 1979.
38. Galbraith G.K.,	"The new Industrial State", Pelican, 1967.
39. Geras N.,	"Althusser's Marxism", New Left Review, no 71, p.57-88.
40. Hobsbawn E.,	"Histoire economique et sociale de la Grande-Bre- tagne", Paris 1977, (A' έκδοση 1968). - "The age of capital", Lon- don 1975. - "Capitalisme et agricul- ture : Les reformateurs ecossais au XVIIIe siecle", Annales ESC, τ.33, τχ.3, 1978, σ.580-601.
41. Hobson J.A.,	"Imperialism a study", London 1902, Επανάκδοση : Paperback. New York, 1965.
42. Hadziiossif C.,	"Greek Mercant colonies and Independent Greece: Problems and Interpretations", from New trends in Modern Greek Historiography, Athens 1982.

- "La colonie greque en Egypte, 1833-1856", these de doctorant, Paris IV, Ecole pratique des Hautes etudes, IVe section, Paris 1981.
- 43. Hildebrand G.K., "Les traits caracteristiques de l' industrialization des pays Scandinaves et de la Filande au XIXe siecle", Premiere Conference Internationale d' Histoire Economique, Paris 1960.
- 44. Hoffman G.W., "Regional development Strategy in Southwest Europe. A comparative analysis of Albania, Bulgaria, Greece, Romania and Yugoslavia", New York, London 1972.
- 45. Hilton R., "The transition from feudalism to Capitalism", New Left books, London 1976.
- 46. Hirshmann A.O., "The strategy of Economic development", Yale University Press, 1958.
- 47. Iorga N., "Histoire des etats Balkaniques", Paris 1925.
- 48. Issawi C., "The economic History of the Middle East, 1800-1914", London 1961.
- 49. Jessop B., "Recent theories of the capitalist State", Cambridge Journal of Economics, no 1, p.353-373, 1977.
- 50. Jelavitch C., "The establishment of the Balkan National States", Seattle and London 1977.
- 51. Kay G., "Development and Underdevelopment: a Marxist analysis", Macmillan, 1975.
- 52. King R.L., "Southern Europe: dependency or development?", Geography, vol.67, p.221-234.

53. Leon, P., "L' industrialization en France en tant que facteur de croissance economique, du debut du XVIIIeme siecle a nos jours", Premiere Conference Internationale d' Histoire Economique, Paris 1960.
54. Lenin I.V., "Imperialism, the highest stage of capitalism", 1917.
- "The Development of Capitalism in Russia", 1899.
55. Luxemburg R., "The Accumulation of capital", Paris, 1696 (επανάδοση).
56. Lipietz A., "towards Global Fordism", New left Review, σπ.132, Μάρτιος-Απρίλιος 1982.
57. Lefevre H., "De l' etat", (4 vol.), Paris 1977
- "La Grece economique et financiere en 1915", Paris 1916.
58. Levandis A., "The Greek foreign debt and the Great Powers, 1821-1898", New York, 1944.
59. Lampe J.R.,
Jackson M.R., "Balkan Economic History, 1550-1950", Indiana University Press, 1982.
60. Martin P.F., "Greece of the Twentieth Century", London 1913.
61. Mathius P., "Capital, credit and enterprise in the Industrial Revolution", Journal of European Economic History, 1973, p.121-143.
62. Moraitinis P., "La Grece telle qu' elle est", 1877. [επανάδοση: Δ. & Ν. Καραβία].
63. Millic D., "Εκσυγχρονισμός στον οικονομικό τομέα, εμπόριο και χειροτεχνική παραγωγή στη Σερβία του 19ου αι.", από το

- "Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια κατά τον 19ο αι.", Βεμέλιο, Αθήνα 1980, σ.206-215.
64. Marx K., "Capital" 1867.
"Pre-Capitalist Economic Formations", ed. by G. Hobsbawn, Lawrence and Wishart, 1964.
"On colonialism and modernisation", ed. by S. Aniveri, Doubleday Anchor, 1969.
65. May, J.A., "Trans-Balkan Railway schemes", Journal of modern History, Δεκ. 1938, σελ.496-527.
66. Murollo A., "The Greek Economy: the Role of the transnational and the E.E.C.", Mezzogiorno d' Europa, 1982.
67. Maddison A., "Economic growth in the West", New York 1964.
68. Neuburger H., "The industrial Policies of the Gradit Bankers, 1880-1914", Business History Review, 11/2/1977, p.190-207.
69. Novack D.,
Lekachman R., "Development and society: the dynamics of economic change", New York 1964.
70. Owen R., "The middle East in the world economy", 1981.
71. Pepelasis A., "Economic development", New York, 1961.
72. Papantoniou J., "Foreign trade and Industrial development: Greece and the E.E.C.", Cambridge Journal of Economics 1979.
73. Rioux J.P., "Le revolution industrielle 1780-1880", Paris 1971.
74. Rostow W.W., "The stages of Economic Growth", 1964.

75. Ranki G., "Industrialisation et developement economique des peripheries de l' Europe aux XIXeme et XXeme siecles", MSH-Information, no 31, Iqv.1980.
76. Stavrianos L., "The Balkans 1815-1914", New York, 1965.
77. Summer A., "Russia and the Balkans, 1870-1880", ΟΕφρόρη 1937.
78. Selwyn P., "Some thoughts on Cores and Peripheries", στο έργο των Seers P., Schafner B., Kil-jummen M., "Underdeveloped Europe", Harvester 1979.
79. Santos Dos T., "The structure of dependence", American Economic Review, Papers and Proceedings, Μάιος 1970.
80. Sweezy P., "More on Soviet Society", Monthly Review, Μάρτιος 1976.
81. Spulber N., "Changes in the economic structure of the Balkans 1860-1910", in Ch. and B. Jlavitch (ed): "The Balkans in transition", Berkley and Los Angeles 1963.
82. Thery E., "La Grece actuelle au point de vue economique et financier", Paris 1905.
83. Tsakonas E., "Canal maritime de Corinthe", Athenes 1986.
84. Tsouderos J.E., "Le Relevement Economique de la Grece", Berger-Levrault, Paris 1920.
85. Tilly C., "The formation of national States in Western Europe", 1975.
86. Todorov N., "The Balkan town on the second half of the Nineteenth Century", Etudes Blakaniques, 5, 1969, no 2.

87. Vilar P., "Croissance économique et analyse historique", Première Conférence Internationale d' Histoire Economique", Paris 1960.
88. Vuco N., "Η βιομηχανική επανάσταση και ο εκσυγχρονισμός των πόλεων στη Σερβία του 19ου αι.", από το "Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια κατά τον 19ο αι.", σελ. 199-205, Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
89. Williams A., "Southern Europe transformed", Harper and Row 1984.
90. Wallerstein I., "The modern World System", 1974
- "The capitalist World economy", Cambridge 1979.
- "Ιστορικός καπιταλισμός", Θεμέλιο, Αθήνα, 1987.
91. Yatunsky K.V., "Main teatures of industrialization in Russia before 1917", Première Conférence Internationale d' Histoire Economique, Paris 1960.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

1. "Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στο Βαλκάνια τον 19ο αι.", Εισαγωγή-επιμέλεια: Ε. Παραγιωτόπουλος, Βερέλιο, Αθήνα, 1980.
2. "Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (18ος-19ος αι.)", Εισαγωγή και επιλογή κειμένων: Σ. Αδρακός, Μέλισσα, Αθήνα, 1979.
3. "Ιστορία του Ελληνικού Έθνους", Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980, τόμοι ΙΓ' και ΙΔ'.
4. "Premiere Conference Internationale d' Histoire Economique Stockholm, 1960, Paris, 1961"
5. "The Cambridge Economic History of Europe", Vol VI & VII, Cambridge, 1966
6. "Deuxieme Conference Internationale d' Histoire Economique" , (Aix-en-Provence 1962), Paris, 1965.
7. "Σύγχρονα ρεύματα στην Ιστοριογραφία του νεου Ελληνισμού", περ. Σύγχρονα θέματα, τ.χ. 35-36-37, Δεκ. 1988.
8. "Οικονομική και Λογιστική Εγκυκλοπαίδεια", τόμος Ελλάς, Αθήνα, 1958.

Δ.ΕΙΔΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΕΝΤΡΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΝ ΕΡΕΥΝΩΝ: "Στατιστικά μελέται 1821-1971".
2. GREEK CONSULAR REPORTS, British Foreign Office Annual series, 1889-1910 (incl. Law's Report, written before Greece's submission to the International Financial Commission: F.O. Annual Series, No 1169, April 1893).
3. Συλλογή Γ. Βλασσαγιάννη. Αρχεία περιόδου Γεωργίου Α', φ.179 (Υπουργείον Οικονομικών, 1862-1897).
4. Πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής από το 1876 ως το 1893. (Οι συνεδριάσεις παρατίθενται στις πηγές που χρησιμοποιώ στα ειδικά κεφάλαια).
5. Προϋπολογισμοί του κράτους και πίνακες της υπηρεσίας εξυπηρέτησεως του δημοσίου χρέους από το 1879 ως το 1893.
6. Εφημερίδες κι ειδικά περιοδικά της εποχής:
 - Παλιγγενεσία (ημερήσια), Το Μέλλον (δισεβδομαδιαία), Αιών (ημερήσια), Εστία (ημερήσια), Ακρόπολις (ημερήσια), Εφημερίς (ημερήσια), Ωρα (ημερήσια), Εφημερίς της κυβερνήσεως.
 - Οικονομολόγος (Εμ. Ι. Μαυρογορδάτου, εβδομαδιαία), Αθήνα 1883-1885.
 - Οικονομική Επιθεώρησις (Αρ. Οικονόμου, μηνιαία) τ.1-14, Αθήνα, 1873-1890.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

(σε εκατομ. δραχ.)

Ετη ετήσιου	Τακτικά Εσοδα	Συνολικές δαπάνες	Συνολικά ελλείμματα	Μέσος όρος ελλείμματος

1833-1878 έτος	933,5	1.170	236,5	5,2 κατ'
1879-1892	992,9	1.464	471,5	36,2 " "

(εκδοτική "Ιστορία του ελληνικού έθνους ΙΔ τόμος σελ. 76)

Το 30% των συνολικών δαπανών στην περίοδο αυτή απορροφήθηκαν από τις στρατιωτικές δαπάνες, ενώ το 15% με 20% απορροφήθηκε από τα δημόσια έσοδα. Αν συνυπολογίσουμε ότι η υπηρεσία του δημόσιου εξωτερικού χρέους απορρόφησε γύρω στο 30-35% των δαπανών κατανοούμε την δυσκολία των κυβερνήσεων να συντάξουν προϋπολογισμό και την κατάωσή τους στον συνεχή εξωτερικό δανεισμό.

ΠΙΝΑΚΑ) 2

ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ

(Μέσου όρου πενταετιών σε εκατομ. δρχ.)

	I Σύνολο δαπανών	II Στρατιωτικές δαπάνες
1866-70	36,8	10,2 (27,7%)
1871-75	36,6	9,2 (25,1%)
1876-80	58,4	24,5 (41,9%)
1881-85	89,7	43,6 (48,6%)

Πηγές: D. Dakin σελ. 319-320

- * Οι δαπάνες της επιστοάτευσης του 1885-86 εκτιμήθηκαν σε 60-72 εκατομμύρια (Ανδρεάδης σελ. 413) ενώ το συνολικό κόστος των επιχειρήσεων και στρατιωτικών προετοιμασιών της εποχής εκτιμάται σε 133 εκατομ. (D. Dakin σελ. 215).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΝΕΡΓΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

	<u>1861</u>	<u>1870</u>	<u>1879</u>	<u>1907</u>
Πρωτογενής τομέας	62,63%	62,17%	56,94%	50,05%
Δευτερογενής τομέας	18,28%	18,14%	15,37%	24,15%
(Βιομηχανία ορυχεία)	11,02%	11,40%	10,06%	18,33%
Τριτογενής τομέας	19,09%	19,69%	27,69%	24,80%
{εμπόριο-οικονομία}	3,44%	4,49%	7,64%	10,80%
{προσ/κές υπηρεσίες}	6,84%	6,70%	9,18%	5,07%
{ελεύθερα επαγγ/τα}	3,18%	3,01%	3,93%	4,68%
{δημόσιες υπηρεσίες}	5,63%	5,49%	6,94%	4,25%

Πηγές: Απογραφές του πληθυσμού. Βλ. ακόμα Μακρής "Ο ενεργός πληθυσμός"

Γ. Δερετζής ο.π: σελ. 54 Απασχόληση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.5

ΕΜΠΟΡΙΚΑ ΙΣΟΖΥΓΙΑ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΕΡΑΤΩΝ

1891-1900 (σε εκατομ.φράγκα)

Ελλάδα	εισαγωγές	129	- 42
	εξαγωγές	87	
Βουλγαρία	εισαγωγές	67	+ 1
	εξαγωγές	68	
Σερβία	εισαγωγές	44	+ 15
	εξαγωγές	59	
Ρουμανία	εισαγωγές	126	- 74
	εξαγωγές	252	

Πηγές: Sundbarg "Appercus statistiques internationaux"
Στοκχόλμη 1908, σελ. 310

Ελλείμα του εμπορικού ισοζυγίου

(σε εκατομμύρια δραχμές)

Μέσος ετήσιος όρος δεκαετιών

1833 - 1840	10
1840 - 1845	11
1851 - 1860	13
1860 - 1870	26
1870 - 1880	36
1880 - 1890	37
1890 - 1900	35

Πηγές: Ζολώτας "Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανήσεως"
Αθήνα 1964.

Περσσότερες λεπτομέρειες βλ. πίνακα εμπο-
ρικού ισοζυγίου στη σελίδα 58 του Γ.Δερτιλή
"Κοινωνικός μετασχηματισμός....."

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Βλ. "Ιστορία του Ελληνικού Έθνους" Εκδοτική Αθηνών
σελ. 72-73

"Η φορολογική πολιτική" Δανειζόμαστε τον πίνακα:

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΦΟΡΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

(σε εκατομ. δραχ.)

	<u>Άμεσοι φόροι</u>	<u>Έμμεσοι φόροι</u>	<u>Σύνολο</u>
1871	21	13	25
1880	20	23	43
1895	35	60	95

Από τον παραπάνω πίνακα συνάχεται ότι οι έμμεσοι φόροι, ενώ το 1871 αντιπροσώπευαν το 39% των συνολικών φορολογικών εσόδων, το 1880 είχαν περάσει σε 50% και το 1895 σε 64,5%. Είναι φανερό ότι ο άξονας της φορολογικής πολιτικής του Τρικούπη ήταν η αύξηση των έμμεσων φόρων και των δασμών.

- * Ο Ανδρεάδης με βάση τον πίνακα του Cheston που παραθέτουμε στη συνέχεια αναφέρεται στους λόγους ανεπαρκούς αποδόσεως των φόρων. Κυριότερος λόγος είναι η καθυστέρηση στην εφαρμογή των νόμων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΕΠΟΧΑΙ ΤΗΣ ΨΗΦΙΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΑΡΞΕΩΣ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ
ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΩΝ ΝΟΜΩΝ.

<u>Φόροι</u>	<u>Εποχή ψηφίσεως</u> <u>νόμου</u>	<u>Εναρξίς της λειτουργίας</u> <u>του νόμου</u>
Επί των οιν/των & του ζύθου	17 Απριλίου 1883	9 Μαΐου 1886
του οίνου	9 Μαΐου 1883	9 Μαΐου 1883
του σιχαρόχαρτου	11 Μαΐου 1883	24 Μαΐου 1883
του καπνού	9 Μαΐου 1883	26 Νοεμβρίου 1883
Το νέο δασμολόγιο	1 Μαΐου 1884	7 Ιουνίου 1884
του πετρελαίου	31 Μαρτίου 1884	13 Φεβρουαρίου 1885
των παιχνισιόχαρτων	3 Απριλίου 1884	
των πυρετών	8 Απριλίου 1884	

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΙΝΑΞ ΕΙΣΗΓΜΜΕΝΟΣ ΕΚ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΕΦ ΟΡΑΤΙΟΥ
ΚΑΙ ΕΞΟΔΑ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1885 ΕΝ ΣΥΓΚΡΙΣΕΙ

Ε Σ Ο Δ Α	1 8 8 4		
	Εσοδα κατά τον υπό του κ.Τοικτούπη υποβληθέντα εις την βου- λήν προϋπο- λογισμὸν (προ της διάλυσεως)	Εσοδα κατά τον υπό του κ.Δηλιγιάννη υποβληθέντα εις την νέαν βουλήν προϋ- πολογισμὸν	1884
Αμειστοι φόροι	Δρχ.	Δρχ.	Δρχ.
Εγχειρις φόρος.....	8,076,000	7,858,500	9,315,000
Φόρος επί των βοσκών	160,000	120,000	210,000
- ζώων.....	3,500,000	3,000,000	3,200,000
- επιτηδευσμάτων..	2,100,000	1,700,000	1,800,000
- οικοδομῶν.....	2,000,000	1,400,000	2,000,000
- επί του εισοδή- ματος Ανωνύμων εταιριῶν.....	350,000	400,000	300,000
- των οίνων.....	---	2,500,000	---
Εμειστοι φόροι			
Τέλη τελωνιακά.....	24,500,000	20,762,941	23,500,000
- χαρτοσήμου.....	9,000,000	7,500,000	7,000,000
διάφορα δικαιώματα...	670,000	677,500	470,000
παιχνιόχαρτα.....	600,000	300,000	370,000
δικαιώματα καταναλώ- σεως πνευματοδῶν ποτῶν καὶ ζύθου.....	1,200,000	700,000	2,140,000
προξενικά τέλη.....	700,000	600,000	700,000
οίνος.....	2,000,000	---	3,200,000
καπνός.....	4,675,090	3,501,328	10,000,000
σιχαρόχαρτον.....	1,200,000	800,000	3,000,000
δικαιώματα εισιτηρίων θεάτρων, ατμοπλοίων κλπ.	300,000	350,000	200,000
πυρεῖα.....	1,000,000	500,000	300,000
πετρέλαιον.....	3,600,900	3,300,000	700,000

Δημόσια κατστήματα	Δρχ.	Δρχ.	Δρχ.
Νομισματοποιεία.....	----	----	----
Ταχυδρομεία.....	1,000,000	1,000,000	1,000,000
Τηλεγραμμογραφεία.....	1,122,000	1,000,000	1,220,000
Τυπογραμμογραφεία.....	7,000	7,000	7,000
Δημόσια νομίσματα και κτήματα.....	5,368,109	4,000,342	4,138,940
Εκποιήσεις εθνικών κτημάτων.....	4,292,865	4,322,865	4,435,000
Διάφορα εισοδήματα..	5,623,073	4,998,610	3,563,000
Εκκλησιαστικά.....	399,500	497,500	354,000
Εσοδα κεκλεισμένων χρήσεων.....	2,000,000	2,100,000	2,000,000
Εσοδα εκ των καθυστέρούντων.....	100,000	110,000	1,000,000
Ολικόν πρσόν	85.641,547	74,006,586	86,122,950

Η ΕΛΛΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1887
RUMBOLD ΚΑΙ ΔΕΙΚΝΥΩΝ ΤΑ ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΘΕΝΤΑ ΕΙΣΟΔΑ
ΠΡΟΣ ΤΑ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1884

ΕΙΣΟΔΑ	1 8 8 5		
	Εξοδα κατά τον υπό του κ.Τρι- κούπη υποβλη- θέντα εις την βουλήν προϋπο- λογισμόν (προ της διαλύσεως)	Εξοδα κατά τον υπό του κ.Δηλιγιάννη υποβληθέντα εις την νέαν βουλήν προϋ- πολογισμόν	1 8 8 4
Δημόσιον χρέος	Δρχ.	Δρχ.	Δρχ.
Εξωτερικόν.....	1,102,650	1,102,650	1,100,250
Εσωτερικόν.....	27,277,120	29,282,016	23,009,043
Συντάξεις.....	3,685,860	3,859,760	3,613,702
Βασιλική χορηγία.....	1,012,500	1,012,500	1,012,500
Αποζημιώσεις βουλευτών και έξοδα γραφείου βουλής.....	572,178	572,178	572,178

Γενική Υπηρεσία	Δοχ.	Δοχ.	Δοχ.
Υπουργείον			
εξωτερικών.....	2,528,982	2,114,964	2,570,746
δικαιοσύνης.....	4,135,466	3,944,267	*4,241,321
εσωτερικών.....	6,368,103	6,411,675	*6,932,901
εκκλησιαστικών και			
δημ.εκπαιδευσεως.	3,760,794	3,094,559	3,977,531
στρατιωτικών.....	18,485,723	18,235,278	*25,166,842
ναυτικών.....	3,750,859	3,551,519	*15,313,069
οικονομικών.....	1,930,268	2,195,220	3,027,193
Εξοδα διοικήσεως, επιστάσεως			
και εισπράξεως των πόρων.....	6,455,983	5,633,180	*6,978,032
Διάφορα			
Επιστροφά χρημάτων εις το			
ταμείον της οδοποιίας.....	4,000,000	4,000,000	4,300,000
Επισκευή οροφής ανακτόρων...	-----	-----	220,000
Άλλα έξοδα.....	391,504	341,004	566,504
Ολικόν πασάν.....	85,457,990	85,350,770	102,601,771

* Τα δι'αστερίσκου σημειωμένα κονδύλια ηυξήθησαν μετά την ωήφισιν του προϋπολογισμού δι' αναπληρωτικών πιστώσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ
(σε εκατομμύρια παλιά χρυσά δολάρια)

	<u>1820</u>	<u>1840</u>	<u>1860</u>	<u>Αύξηση σε %</u>
Αγγλία	1411	1883	2808	99%
Γαλλία	1168	1606	2092	79%
Γερμανία	900	1484	1995	112%
Η.Π.Α.	268	467	1907	612%

Πηγή: Novaya Istoria Kolonialnich i Zavisimich Stran, Moskva 1939
σελ. 400

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΡΕΟΥΣ

	Εξυπηρέτηση δημόσιου χρέους (εκατ.δρχ.)	% των δημοσίων δαπανών
1861	1,2	4,7
1868	4,3	9,6
1872	8,2	24,6
1875	7,7	21,8
1879	8,5	24,1

Πηγή: Α. Ανδρεάδης "Εοχα" του. Β σελ. 363

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

ΕΞΟΔΑ ΤΟΥ ΔΑΝΕΙΟΥ ΤΩΝ 170.000.000 ΦΡ.
ΠΟΥ ΑΝΕΛΑΒΕ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΗΜΟΣΙΟ

1.	Δικαίωμα προμήθειας και έξοδα κατά το έτος 10 της συμβάσεως.	600.000.000
2.	Παραχώρησις εξαμήνου τόκομερίδιου επί 110.000 ομολογιών (Ferme) επί κεφαλαίου μη καταβληθέντος (άρθρ. 7).	1.375.000
3.	Το περιπλέον προμήθειας επί της αναπείρας, λογιζομένης προς 1/2 % κατά 3 εξαμηνιαίας, ενώ είναι δοτέα εφόπαξ (άρθρ. 8)	350.000
4.	Δισφορά τόκων και κανονισμού δόσεων, είτε καταβαλλομένων είτε μη, εις ως δύναται να δώσει αφορμήν η αοριστία των άρθρων 8 και 9.	350.000
5.	Περίσσευμα δαπανών κλπ.	275.000
ΣΥΝΟΛΟΝ		4.650.000

ΠΗΓΗ : Πρακτικά Βουλής 1883, σελ. 384

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΑΝΕΙΩΝ

ΠΙΝΑΞ ΖΗΤΟΥΜΕΝΩΝ ΑΝΑΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΩΝ ΠΙΣΤΩΣΕΩΝ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΤΗΣ
ΧΡΗΣΕΩΣ 1886

Ειδικού προϋπολο- γισμού	ΤΙΤΛΟΣ ΕΞΟΔΩΝ	Πιστώσεις απαιτούμ. δι'όλο το έτος 1886
Κεφ. Αρθρ		
2 5	<u>ΧΡΕΩΛΥΤΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ</u> B.' Δάνειον των 25.000.000 φράγκων Χρεωλύσια και τόκοι α.εξαμηνίας..... 1,155,283,75 Χρεωλύσια και τόκοι β.εξαμηνίας..... <u>1,154,325.-</u>	2,309,608 75
	Z.' Δάνειον των 170.000.000 Χρεωλύσια και τόκοι α.εξαμηνίας..... 1,661,250.- Χρεωλύσια και τόκοι α.εξαμηνίας..... <u>1,616,875.-</u>	3,278,125
	IB.' Δάνειον 18.000.000 εις Τραπεζ. των δρ.2 και I Τόκος των πραγματοποιηθέντων τοιούτων γραμματίων...	<u>146,000</u>
6	<u>ΠΡΟΣΩΡΙΝΑ ΔΑΝΕΙΑ</u> Προκαταβολή επί ενεχυρίσσει ομολογιών του δανείου των 170.000.000 Τόκοι και προμήθειαι Τα ήδη πληρωθέντα	3,389,576 94
	Τα οφειλόμενα δια την β.' εξαμηνίαν Της προκαταβ. 35,000,000 Τραπ. Κ/πόλεως 1,400,000 1,000,000 Τραπ. Ιονικής 35,000 6,000,000 Τραπ. Κ/πόλεως και Ευγενιδίου 240,000 1,500,000 Τραπ. Εθνικής 52,500 647,500 Τραπ. Ηπειροθεσσαλίας 25,900 550,000 Τραπ. Κ/πόλεως 22,000 2,500,000 Τραπ. Compoir d'escompt... 125,000 700,000 Τραπ. Societe Marsellaise .. 28,000 500,000 Τραπ. Ροδοκανάκη 20,000 500,000 Τραπ. Anglo foreing 20,000 750,000 Τραπ. Capital Banek 30,000 875,000 Τραπ. Κ/πόλεως <u>35,000</u>	<u>2,033,400</u>
	Τόκος του παρέ τη Εθνική Τραπέζη ανοικτού λ/σμού επί του δανείου της οδοποιίας . Δια την α.εξαμηνίαν πληρωθείς 617,354.- Δια την β.εξαμηνίαν οφειλόμενος <u>617,354.-</u>	5,422,97 1,234,70
	Τόκος εντόκων γραμματίων εις τραπεζικά γραμμάτια Οι ήδη πληρωθέντες 148,313 Οι οφειλόμενοι μέχρι τέλους του 1886 <u>320,000</u> Ομοίως εντόκων γραμματίων εις μεταλλικών Επί του πραγματοποιηθέντος ποσού δρχ, 19,000,000 Επί 6 μήνας πρὸς 8 % Δάνειον Τραπεζών επ' αναγκαστική κυκλοφορία Πληρωθείς δια την Α' εξαμηνίαν ... 305,522 Οφειλόμενος δια την Β' εξαμηνίαν.. <u>400,000</u>	468,31 760,00 705,52
		<u>8,592,51</u>

Πιστώσεις ψηφισθείσαι δια του προϋπολογισμού του 1886		Εκ του απαιτούμενου π.σ. σου		Ποσόν πιστώσεως απαιτούμενον	
Περισσεύουν Ελλείπουν					
2,308,307			1.301	75	1.301 7
3,257,125			21,000		21,000
	5,65,432		<u>146,000</u>	75	<u>146,000</u>
			168,301		168,301 7
	5,553,750	130,773	06		
	1,000,000		234,708		
	786,000	317,687			
	295,000		760,000		
			<u>410,522</u>		
			1,405,230		
			- <u>448,460</u>	06	956,799 94
	<u>7,634,750</u>	<u>448,460</u>	<u>956,769</u>	94	

Ειδικού προϋπολο- γισμού		ΤΙΤΛΟΣ ΕΞΟΔΩΝ		Πιστώσε- ως του διδάο το έτος 1886	
Κεφ.	Αρ.ορ				
2	7	<u>ΕΞΟΔΑ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ</u>			
Υπερτίμησης μεταλλικού και συναλλαγματος απαιτούμενου δια της εις τοιούτον νόμισμα οφειλόμενης πληρωμής τω εσωτερικῷ και τῷ εξωτερικῷ					
Τα ἤδη πληρωθέντα		1,852,439	52		
Τα ἤδη οφειλόμενα ἦτοι					
Δια το δάνειον των	25,000,000	250,000			
Δια το δάνειον των	26,000,000	500,000			
Δια το δάνειον των	60,000,000	1,000,000			
Δια το δάνειον των	120,000,000	3,500,000			
Δια το δάνειον των	170,000,000	1,650,000			
1824 και 1825		950,000			
Τόκοι και προμήθειαι προκαταβολών		2,033,400			
Απόδοσις κεφαλαίων προκαταβολών		2,000,000			
Τόκοι εντάκων γραμματίων εις μεταλλικόν οφειλόμενοι 760,000					
Τόκοι δανείου αναγκαστικῆς κυκλοφορίας εις μεταλλικόν οφειλόμενοι		168,000			
		13,511,400			
προς 30 %		4,053,420	5,905,859	52	
Εκτύπωσις, υλικόν, εργασίαι διάφοροι, ταχυδρομικά και ασφάλιστρα και αποζημιώσεις υπαλλήλων εργαζομένων εις κατάρτισιν των σολογιών του δανείου των 300,000,000 και των τραπεζικόν γραμματίων των δρχ. 2 και 1					
Τα δαπανηθέντα ἤδη		20,869.47			
Χρεώσιον του δανείου των 30,000,000		45,000			
Τα απαιτούμενα μέχρις αποπεράτωσης των ανωτέρω εργασιών		10,000	75,869	47	
			5,981,728	99	
<u>ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΙΣ</u>					
2	5	Δάνεια χρεωλυτικά		5,733,733	75
	6	Δάνεια προσωρινά		8,591,519	94
	7	Εξόδα υπηρεσίας δανείων		5,981,728	99
Το όλον			20306982	68	

Πιστώσεις ψηφισθείσαι δια του προϋπολογισμού του 1886			Εκ του απαιτούμενου ποσού			Ποσόν πιστώσεως ζητούμενον	
			Περίσσευον Ελλείπου				
	1,600,000				4,305,859	52	
	100,000		24,130	53			
	1,700,000		24,130	53	4,305,859	52	4,281,728
					- 24,130	54	
					4,281,728		
.....	5,565,432					168,301	75
.....	7,634,750					956,769	94
.....	1,700,000					4,281,728	99
.....	14900182					5,406,800	68

ΠΗΓΗ : Πρακτικά Βουλής 1886, σελ. 7, 8, 9, 10.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Αρχομένου του 1886, υπήρχον αι επόμεναι προκαταβολαί, ληφθείσαι επί
εγγυήρω ομολογιών :

	Ενέχ. ομολογίαι	Φράγκοι
- Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως και Ηπειροθεσσαλίας	140.000	35.000.000
- Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως και Ευγενίδης	24.000	6.000.000
- Comptoir d' Escompte	11.110	2.550.000
- S. Marseillaise	2.948	700.000
- Ροδοκανάκης	2.106	500.000
- Angl. F. Banking	2.106	500.000
- Cap. Counties Bank	5.435	1.250.000
- Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως	3.500	843.542
- Τράπεζα Ιονική	4.000	1.000.000
- Τράπεζα εθνική	6.000	1.500.000
- Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας	6.000	1.500.000
- Ζαρίφης και Ζαριφόπουλος	4.211	1.000.000

ΠΗΓΗ : Εφημερίδα "Αιών", 27 Φεβρουαρίου 1887

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

**ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΡΕΟΣ, ΕΛΛΕΙΜΑ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΙΣΟΖΥΓΙΟΥ
ΚΑΙ ΥΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣ**

Ετος	Εξωτερικό ονομαστικό κεφάλαιο	δημόσιο χρέος πραγματικό κεφάλαιο	τελική εισροή	Ποσοστό νομισμ/κής υποτίμησης	Ετήσιο έλλειμα εμπορικού ισοζυγίου μεσ. όρος 10 ετίας	Μέσο ετήσιο τοκο- χρεώλυο
1867				0		
1881	180	133		0	31.5 (1863-72)	
1884	280	203		0	39.5 (1873-82)	
						21.6 (1879-93)
1886				18.5		
1887	415	294		21.5		
1893	640	468	389	37.8	31.8 (1883-92)	
----- Π Τ Ω Χ Ε Υ Σ Η -----						
1895				44.5		
1903				36.3	37.2 (93-1902)	
1904				21.1		
1905				8.8		

ΣΗΜ. 1: Όλες οι αξίες σε εκατομμύρια δραχμές

ΣΗΜ. 2: Κυριότερες δαπάνες που χρηματοδοτήθηκαν με εξωτερικό δανεισμό :

Σιδηρόδρομοι	120
Στρατ. δαπάνες	100

220

Σημαντικό μέρος των δαπανών διοχετεύθηκε στο εξωτερικό για εισαγωγές, και επομένως περιλαμβάνεται στα ελλείματα του ισοζυγίου πληρωμών.

ΣΗΜ. 3: Ολικές δαπάνες εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους 1879-1893: 470 εκατομμύρια.

Οι λόγοι και μέσοι όροι έχουν βγει με επεξεργασία στοιχείων από : Ζολώτας "Η Ελλάς εις...", σσ. 155-157 και Pan. Dertilis "La publique des Etats Balkaniques", σσ. 111-113 και ιδίως 131-133. Οι αξίες είναι κατά προσέγγιση και σε εκατομμύρια δραχμών

Από Γ. Δερτιλή : "Κοινωνικός μετασχηματισμός", σελ. 58

ΠΙΝΑΚΑΣ 15
ΒΑΣΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΕΙΚΤΩΝ

Ετος	Χρυσό θράγκο Χρ. Δραχμή	Ετος	Χρυσό θράγκο Χρ. Δραχμή	Λ. Στερλίνα	\$	Τιμολογισμός
1884	1.0000	1912	1.0000	25.22		
85	1.0508	13	1.0000	25.22		
86	1.2325	14	1.0000	25.16 ²	5.19 ⁴	
87	1.2633	15	1.0101	25.01	5.35	
88	1.2733	16	1.0000	24.72	5.21	
89	1.2300	17	1.0000	24.68	5.18	
1890	1.2350	18	1.0000	24.77	5.18	
91	1.2983	19	1.0638	24.54	5.53	
92	1.4363	1920	1.8518	34.24	9.55	
93	1.6077	21	3.4483	70.91	18.29	
94	1.7492	22	12.5000	166.50	37.15	
95	1.8021	23	11.1112	296.67	64.60	
96	1.7382	24	12.4000	247.35		
97	1.6757	25		312.74		
98	1.4741	26		386 ³		
99	1.5650	27				
1900	1.6432	28		375	77 ³	
01	1.6580	29		375	77	
02	1.6273	1930		375	77	
03	1.5695	31		352	77	
04	1.3520	32		375	147	
05	1.0952	33				
06	1.0982	34				
07	1.0878	35				
08	1.0833	36		540		
09	1.0315	37				
1910	0.9990	38			125.71	
11	1.0000	39		550	125	

ΣΗΜ.: Τιμή χάρτινης λίρας στερλίνας σε χρυσές δραχμές πριν από το 1912 : δρχ. 25.2215

1. Ζολώτας "Η Ελλάς εις το", σελ. 157
2. Charitakis, "Le mouvement....", σελ. 237
3. Οικονομική και Λογιστική Εγκυκλοπαίδεια, τ. III, σελ. 340, και τ. Ελλάς, σσ. 121-23

ΠΙΝΑΚΑΣ 16
ANTONY GIBBS AND SONS
Λογαριασμός δανείου παγίου Α. 1.200.000
Σύμβασις 14 Φεβρουαρίου 1889

1889 Απριλ. 1	Α' δόσις του εκ Α. 1.200.000 ονομαστικού κεφαλαίου πραγματικόν κεφάλαιον καταβληθέν την 20 Μαρτίου / 1 Απριλίου 1889				412.000		
1889 Απριλ. 1	Τόκος προς 1 1/2 και 2 % α υπολογισθείς επί πληρωμών γενομένων μετά την 1 Απριλίου. Ο τόκος ούτος δεν είχε συμφωνηθή δια της συμβάσεως	236	19	8			
1889 Ιουνίου 14	Β' δόσις καταβληθείσα την 2/14 Ιουνίου				405.500		
	Τόκος προς 3 1/2 % από 1 Απριλίου - 14 Ιουνίου 1889 συμφωνηθείς δια του άρθρου 3 της συμβάσεως ημερών 74	2.877	7	8			
	Ονομαστικόν κεφάλαιον Α. 1.200.000 προς 68 1/8 % πραγματικόν καταβληθέν				817.500		
	Οι απαιτηθέντες τόκοι				3.114	7	4
	Το όλον				820.614	7	4
1889 Απριλ. 1	Εις την Τράπεζαν Κων/πόλεως συμμετοχή αυτής εκ θρ. 5.500.000 εις το προσωρινόν δάνειον 10.200.000 Α.				220.000		
1889 Απριλ. 1	Εις Ant.Gibbs δι'έντοκα γραμμάτια Α. 400.000	101.766	13	4			
Ιουνίου 14	Εις Ant.Gibbs δι'έντοκα γραμμάτια Α. 400.000	309.000			410.766	13	4
Απριλίου 2	Εις την Εθνικήν Τράπεζαν δια την δόσιν 1888 του δανείου των τριών δυνάμεων				24.000		
Απριλίου 26	Εις την αυτήν δια την υπηρεσίαν του δανείου των 60.000.000 δόσις 20 Απριλίου 1889				31.171		
Ιουνίου 18	Εις Πρόξενον Λονδίνου αντίτιμον 310 ομολογιών του δανείου των 135.000.000 αγορασθεισών δια το κρεάλυτρον της 1 Ιουλίου 1889	4819					
Ιουνίου 20	Εις Comptoir National d'Escompte δια την υπηρεσίαν του δανείου 135.000.000 της 1 Ιουλίου 1889	92.102			96.921		
Ιουνίου 20	Εις Τράπεζαν Κων/πόλεως δια την υπηρεσίαν των δανείων 120 και 170 εκατομμυρίων της 1 Ιουλίου 1889				34.608		
Ιουνίου 20	Εις την Εθνικήν Τράπεζαν εις λογαριασμόν συμμετοχών αυτής εις το προσωρινόν δάνειον 10.200.000				3.147	14	
	Το όλον				820.614	7	4

ΠΗΓΗ : Πρακτικά Βουλής 1889

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Εκ του δανείου των 1.200.000 λ. στερλινών εισπραχθηκαν	817.500 λ.στ.
Εκ του δανείου των 5.000.000 λ. στερλινών εισπραχθηκαν	3.637.800 λ.στ.
ΣΥΝΟΛΟΝ	4.455.300 λ.στ.

ΕΞ αυτών εκπληρώθησαν, συμφώνως, με τον νόμον ΑΨ^ο προς εξόφλησιν
προϋπαρχόντων δανείων :

α) Δια το δάνειον των 400.000	400.000 λ.στ.
β) απένταντι του δανείου των 10.200.000 φρ.	220.000 λ.στ.
γ) Δια το δάνειον των 60.000.000 φρ.	2.185.000 λ.στ.
δ) Δια το δάνειον του σιδηροδρόμου Μύλων-Καλαμών	950.000 λ.στ.
ε) Δια το δάνειον του σιδηροδρόμου Μεσολογγίου-Αγρινίου	148.780 λ.στ.
στ) Δια την πραγματικήν αξίαν των 5823 ομολογιών του δανείου των 26.000.000	93.919 λ.στ.
ΣΥΝΟΛΟΝ	3.997.699 λ.στ.

Υπόλοιπον : 457.601 λ. στερλ.

ΠΗΓΗ : Πρακτικά βουλής 1890, σελ. 327

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ, μέσοι όροι κατά δεκαετία, 1870 - 1920

	1871-80	1881-90	91-1900	1901-10	1911-20
Εισαγωγές	91.959	122.081	120.257	144.042	716.646
Εξαγωγές	56.827	85.981	86.419	103.196	367.309
Σύνολο	148.786	208.062	206.676	247.238	1.083.955
Εισαγ. κατά κεφ.	58	57	50	55	118
Εξαγ. κατά κεφ.	36	41	36	40	60
Σύνολο κατά κεφ.	94	98	86	95	178
Εξαγ. % εισαγ.	62	70	72	72	51

(Στατιστική Επετηρίς, 1938, χρ. δραχμές).
Από Γ. Δερτιλή : "Κοινωνικός μετασχηματισμός", σελ. 59

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

ΤΑ ΔΑΝΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1879-93

A/A	Τόκος	Ετος	ονομαστικό κεφάλαιο	τιμή εκδόσεως	πραγματικό κεφάλαιο
1	6 %	1879	60 εκατ.	73.3 %	44 εκατ.
2	5 %	1881	120 εκατ.	74.6 %	89.5 εκατ.
3	5 %	1884	100 εκατ.	69.78 %	69.8 εκατ.
4	4 %	1887	135 εκατ.	67.4 %	91 εκατ.
5	4 %	1889	30 εκατ.	68.1 %	20.4 εκατ.
6	4 %	1889	125 εκατ.	72.75 %	90.9 εκατ.
7	5 %	1890	60 εκατ.	89 %	52.9 εκατ.
		Σύνολο	630 εκατ.		485.5 εκατ.

ΠΗΓΗ : Πρακτικά βουλής - προϋπολογισμοί των ετών 1879-93 και συμβάσεις των δανείων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑ ΣΕ ΧΡΥΣΟ

.	Δάνειο 1879	60.000.000	χρυσά φράγκα	
.	Δάνειο 1881	120.000.000	χρυσά φράγκα	
.	Δάνειο 1884	170.000.000	χρυσά φράγκα	ή λίρες στερλ.
.	Δάνειο 1887	135.000.000	χρυσά φράγκα	ή λίρες στερλ.
.	Δάνειο 1889	30.000.000	χρυσά φράγκα	ή λίρες στερλ.
.	Δάνειο 1889	125.000.000	χρυσά φράγκα	ή λίρες στερλ.
.	Δάνειο 1890	60.000.000	χρυσά φράγκα	ή λίρες στερλ.

ΗΓΗ : Πρακτικά βουλής, Συμβάσεις των δανείων της περιόδου 1879-93

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

Η απορρόφηση της υπηρεσίας δημοσίου χρέους από το 1879 ως το 1893

Χρόνος	Ποσό
1879	13.300.000 δρχ.
1880	14.100.000 δρχ.
1881	18.400.000 δρχ.
1882	20.100.000 δρχ.
1883	20.400.000 δρχ.
1884	23.800.000 δρχ.
1885	30.500.000 δρχ.
1886	35.200.000 δρχ.
1887	29.700.000 δρχ.
1888	36.000.000 δρχ.
1889	29.700.000 δρχ.
1890	35.600.000 δρχ.
1891	36.700.000 δρχ.
1892	35.300.000 δρχ.
ΣΥΝΟΛΟ	378.800.000 δρχ.

ΠΗΓΗ : Π. Δερτιλής, "Το δημόσιον χρέος....", σελ. 193
Α. Ανδρεάδης, "Η Ιστορία των εθνικών δανείων", σελ. 21 κ.ε.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

Χρονική διάρκεια της απόσβεσης
των εξωτερικών δανείων της περιόδου 1879-93

<u>Δάνειο</u>	<u>Διάρκεια απόσβεσης</u>
6 % 1879	39 χρόνια
5 % 1881	40 χρόνια
5 % 1884	37 ¹ / ₂ χρόνια
4 % 1887	75 χρόνια
4 % 1889	Διηνεκές
-----	Διηνεκές
5 % 1890	99 χρόνια

ΠΗΓΗ : Π. Δερτιλής, "Το δημόσιον χρέος.....", σελ. 249-253
Τ. Λιγνάδης, "Η ξενική εξάρτησις....", σελ. 123 κ.ε.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΠΑΓΙΟΥ ΧΡΕΟΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΕΡΑΣ ΤΗΣ
ΠΡΩΒΥΠΟΥΡΓΙΑΣ

ΤΟΥ Κ. ΤΡΙΚΟΥΠΗ ΕΝ ΕΤΕΙ 1885

Εποχή Συν- ομολογήσ.	ΧΡΕΗ ΚΑΙ ΕΓΓΥΗΣΕΙΣ ΑΥΤΩΝ	Ονομαστικόν Ποσόν Χρέους	Πραγματικόν Ποσόν οφειλόμενον	Ποσά απαιτούμενα προς υπηρεσίαν δανείων
		Δραχμαί	Δραχμαί	Δραχμαί
1832	Δάνειον Αιρ. Αγγλίας 3.000.000 ηχχυμένον υπό της Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας	75.000.000	60.000.000	900.000
1868	Χρέος προς τους κληρονόμους του Βασιλέως Οθωνος	4.500.000	4.500.000	200.250
	Αποζημιώσεις προς τας ναυτικές νήσους Υδρας, Σπέτσας κλπ, δια θυσίας γενομένης κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα	----	----	270.539
1863	Δάνειον 6.000.000 παλ. δραχμών (6 %)	5.340.000	3.642.400	427.239
1869	Δάνειον 25.000.000 φρ. ηχχυμένον δια των εισπράξεων των τελωνείων Αθηνών, Πειραιώς και Πατρών (μέρος αυτού προς 8% και μέρος προς 9%)	25.000.000	16.793.250	2.320.713
1874	Δάνειον 26.000.000 δρ. ηχχυμένον δια του τρίτου των εισπράξεων των ταμείων Κατακόλου, Καλαμών, Κεφαλληνίας και δύο τρίτων εκ του τελωνείου Σύρου προς 6 %	26.000.000	24.478.500	1.689.895
1876	Δάνειον 10.000.000 δρ. ηχχυμένον δια των εισπράξεων του τελωνείου Ζακύνθου προς 6%	10.000.000	7.121.000	483.912
1878	Δάνειον 30.000.000 εις χρυσόν (το μετατραπέν παλαιόν δάνειον του 1824-1825) προς 5 %	30.000.000	22.500.000	1.897.500

Εποχή Συν- ομολογήσ.	ΧΡΕΗ ΚΑΙ ΕΓΓΥΗΣΕΙΣ ΑΥΤΩΝ	Ονομαστικών Ποσών Χρέους	Πραγματικών Ποσών οφειλόμενων	Ποσά απαιτούμενα προς υπηρεσίαν δανείων
1879	Δάνειον 60.000.000 εις χρυσόν ηγγυημένον δια της προσόδου του χαρτοσήμου προς 6 %	60.000.000	58.240.000	3.963.825
1880	Δάνειον 120.000.000 εις χρυσόν, ηγγυημένον δια του φόρου επί της καταναλώσεως του καπνού, δια των ετησίων δόσεων των εθνικών γαιών και φυτειών και δια του περισσεύματος των τελωνιακών εισπράξεων Αθηνών, Πειραιώς και Ζακύνθου προς 5 %	120.000.000	117.465.000	6.969.500
1884	Δάνειον 170.000.000 εις χρυσόν, ηγγυημένον δια του περισσεύματος της προσόδου του χαρτοσήμου των περισσευμάτων των τελωνείων Πειραιώς, Αθηνών, Πατρών, Σύρου, Κατακώλου, Καλαμών, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου και Κερκύρας και δια των τελωνιακών εισπράξεων Βώλου, Ταύγεσι και Αρτης (μόνο 110.000 Ομολ. του δανείου τούτου διετέθησαν)	170.000.000	55.000.000	1.630.000
	Όραγμαί	529.840.000	372.958.900	21.113.323

ΠΙΝΑΚΑΣ 24

ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΧΡΕΟΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1887

Εποχή Συν- ομολογήσεως	ΧΡΕΗ ΚΑΙ ΕΓΓΥΗΣΕΙΣ ΑΥΤΩΝ	Ονομαστικόν Ποσόν Χρέους	Πραγματικόν Ποσόν σφειλόμενον γυν	Ποσά απαιτο- ύμενα προς υπηρεσίαν δανείων	Χρεωλύσια περιλαμβανόμενα εν τη υπηρεσία των δανείων
		Δραχμαί	Δραχμαί	Δραχμαί	Δραχμαί
1832	Δάνειον λιρ. Αγγλίας 3.000.000 ηγχυμένον υπό της Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας	75 εκ.	60 εκ.	902.400	-----
1868	Χρέος προς τους κληρονόμους του βασιλέως Οθωνος	4.500 εκ.	4.500 εκ.	200.250	-----
	Αποζημιώσεις προς τας ναυτικές νήσους Υδρας, Σπέτσας κλπ, δια θυσίας γενομένης κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα	----	----	280.634	-----
1863	Δάνειον 6.000.000 παλ. δραχμών (6 %)	5.340 εκ.	3 εκ.	213.634	53.400
1869	Δάνειον 25.000.000 δρ. ηγχυμένον δια των εισπράξεων των τελωνείων Αθηνών, Πειραιώς και Πατρών (μέρος αυτού προς 8% και μέρος προς 9%)	25 εκ.	13.787.750	1.731.60	1.170 εκ.
1871	Δάνειον 4.000.000 δρ. ηγχυμένον δια του τρίτου των εισπράξεων του τελωνείου Σύρου προς 8 %	4 εκ.	2.878.750	292.460	132.250
1874	Δάνειον 26.000.000 δρ. ηγχυμένον δια του τρίτου των εισπράξεων των ταμείων Κατακώλου, Καλαμών, Κεφαλληνίας και δύο τρίτων εκ του τελωνείου Σύρου προς 6 %	26 εκ.	22.763 εκ.	1.691.27	269.500
1876	Δάνειον 10.000.000 δρ. ηγχυμένον δια των εισπράξεων του τελωνείου Ζακύνθου προς 6%	10 εκ.	6.938 εκ.	483.768	68.500
1878	Δάνειον 30.000.000 εις χρυσόν (το μετατραπέν παλαιόν δάνειον του 1824-1825) προς 5 %	30 εκ.	18.750 εκ.	1.890 εκ.	952.500
1879	Δάνειον 60.000.000 εις χρυσόν ηγχυμένον δια της προσόδου του χαρτοσήμου προς 6 %	60 εκ.	56.705 εκ.	3.979.17	590.000

Εποχή Συν- ομολογήσεως	ΧΡΕΗ ΚΑΙ ΕΓΓΥΗΣΕΙΣ ΑΥΤΩΝ	Ονομαστικών Ποσών Χρέους	Πραγματικών Ποσών οφειλόμενων νυν	Ποσά απαιτο- ύμενα προς υπηρεσίαν δανείων	Χρεωλύσια περιλαμ- βανόμενα εν τη υπηρεσία των δανείων
1880	Δάνειον 120.000.000 εις χρυσόν, ηγγυημένον δια του φόρου επί της καταναλώσεως του καπνού, δια των ετησίων δόσεων των εθνικών φαιών και φυτειών και δια του περισσεύματος των τελωνιακών εισπράξεων Αθηνών, Πειραιώς και Ζακύνθου προς 5 %	120 εκ.	113.965 εκ.	6.967.375	1.285.000
1884	Δάνειον 170.000.000 εις χρυσόν, ηγγυημένον δια του περισσεύματος της προσόδου του καρτοσήμου των περισσευμάτων των τελωνείων Πειραιώς, Αθηνών, Πατρών, Σύρου, Κατακάλου, Καλαμών, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου και Κερκύρας και δια των τελωνιακών εισπράξεων Βόλου, Τσάγας και Αρτης (μόνο 110.000 Ομολ. του δανείου τούτου διετετέθησαν)	170 εκ.	100.370 εκ.	5.907.250	900.000
1885	Δάνειον 9.000.000 δρ. προς 7 %	9 εκ.	8.952.500	651.277	25.000
1885	Πατριωτικόν δάνειον	30 εκ.	2.600.000	43.330	-----
1886	Δάνειον 19.000.0000 δρχ.	19 εκ.	17.185.000	1.350.000	190.000
	Δραχμαί	587.840.000	378.395.250	26.584.442	5.636.150

Ιόνον μέρος τους ενιαυσίου τόκου των δανείων τούτων αναγράφεται εν τω προϋπολογισμῷ ψηφισθέντων ἤδη νόμων προς απότισιν
υἱών εντός του 1887

ΗΓΗ : Cheston C.C., "Η Ελλάς το 1887, σελ. 54-55

ΠΙΝΑΚΑΣ 25
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

Ετος	Αριθμός Βιομηχανιών	Αριθμός Εργατών	Ιπποδύναμη	Αξία Εγκαταστάσεων	Αξία Παραγωγής
1867	22	7.300	300	---	---
1873	95	7.342	1.697	20.000.000	---
1875	95	---	---	26.000.000	---
1878	108	---	2.884	---	---
1889	145	---	8.568	---	---
1892	145	---	10.000	42.000.000	---
1904	---	---	---	56.000.000	---
1917	2213	35.500	70.000	200.000.000	200.000.000
1920	2905	59.120	110.000	220.000.000	---

ΠΗΓΗ : Τσουκαλάς Κ., "Εξάρτηση και αναπαραγωγή, σελ. 260

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

Δείκτες μεταποιητικής παραγωγής 1965-73
και 1973-80 (βάσει σταθερών τιμών 1970)

Κλάδος	1973 (1965=100)	Δείκτης Απόκλισης (246=100)	1980 (1973=100)	Δείκτης Απόκλισης (128.7=100)
Επιχ. τροφ.-καπνού-ποτών	205.1	83.4	137.2	106.6
Υφαντικές	243.7	99.0	145.7	112.7
Ενδυσης - υπόδησης	197.5	80.3	130.0	101.0
Ξύλου - επίπλων	239.2	97.2	86.5	67.2
Χαρτιού, εκδόσεων, εκτυπώσεων	196.1	79.7	124.5	96.7
Χημικές	351.2	142.7	131.6	102.2
Μη μεταλλικών ορυκτών	220.6	89.7	158.5	123.1
Βασικές μεταλλουργικές	1136.0	461.8	117.0	90.9
Μεταλλ. αντικειμ. μηχανών ηλεκτρ. συσκευών	244.6	99.4	109.6	85.2
Μεταφορικών μέσων	212.6	86.4	119.5	92.8
Λοιπές	227.2	92.4	121.5	94.4
ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ	246.0	100.0	128.7	100.0

ΠΗΓΗ : Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθνικών Λογαριασμών 1958-75,
1970,

1974-81

Δείκτες εξαγωγών 1965 - 73 και 1973 - 80

Κλάδος	1973 (1965=100)	Δείκτης Απόκλισης (1550=100)	1980 (1973=100)	Δείκτης Απόκλισης (447=100)
Τρόφιμα, ποτά, καπνός	211.6	13.6	246.6	51.7
Πρώτες ύλες και ημικατεργασμένα προϊόντα	317.6	20.5	91.9	19.3
Ορυκτά - μεταλλεύματα	324.0	20.9	382.8	80.3
Πετρελαιοειδή	1668.5	107.6	535.7	112.3
Κλωστοϋφαντουργικά	2114.0	136.4	504.0	105.7
Χημικά - τσιμέντα	3178.0	205.0	392.0	82.2
Βασικά μέταλλα	54570.0	3520.6	186.3	39.1
Μεταλλικά είδη	860.0	55.5	753.0	157.9
Μηχανήματα - μεταφορικά	304.0	19.6	987.0	206.9
Ηλεκτρικές συσκευές	—	—	167.7	35.2
ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗΣ	1.550	100.0	477.0	100.0
ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ ΕΞΑΓΩΓΩΝ	371.8		332.7	

ΠΗΓΗ : Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει του Μηνιαίου Στατιστικού Δελτίου της

Τράπεζας της Ελλάδας (διάφορα χρόνια)

Φωτόπουλος Τ., "Εξαρτημένη ανάπτυξη....", σελ. 141,2